

Закариёу
Розӣ

МУНТАҲАБИ
ОСОР

@kitobju

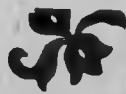
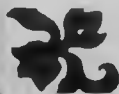

Закариёи
Розӣ

МУНТАХАБИ
ОСОР

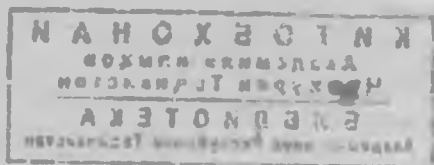
К И Т О Б Х О Н А Й
Академияи илмҳои
Ҷумҳурии Тоҷикистон
Б И Б Л И О Т Е К А
Академии наук Республики Таджикистан

Душанбе «Ағиб»
1989

ББК 87.717
З 20

Муҳаррири масъул *Муҳаммад Осими*
Муҳаррири нашриёт *Мирзо Шукур*
Тарҷума ва таҳияи
А. Девонақулов, М. Бақоева, С. Раҳимзода

Ба хотираи омӯзгори заки
Ҳасан-Ал-Наққош баҳшида мешавад.

МУҲАММАД ЗАКАРИЁИ РОЗӢ

Лбубакри Муҳаммад ибни Закарӣё ибни Яҳьёи Розӣ дар шаҳри Рай соли 251 х. (865 м.) дар онлаи касибе таваллуд ёфтааст. Солҳон тифлию айёми ҷавонии ӯ дар зодгоҳаш мегузарад. Аз қайди дар «Китоб-ул-мансурӣ» мавҷуда бармеояд, ки донишманд дар аввалҳон умр бо касби заргариву саррофӣ шуғл варзида, дар як давраи муайян бо ҳаваси кимйёгарӣ дар паи омӯхтани илми кимйё меафтад. Абурайҳони Берунӣ (973—1048) дар «Феҳрасти мусаннифоти Розӣ» ном асараш оиди шуғли илми кимйё будани Закарӣёи Розӣ ба тарзи зерин муҳокима рондааст:

• «У нахуст ба кимйё иштиғол варзид ва ҷашми худро дар маърази авориз ва офог ниҳод. Наздикӣ ба оташ ва бӯйҳои тунд ҷашми ӯро маъюб сохт ва ӯро ба суи муолиҷа ва мудово ва синас ба илми пизишкӣ кашонид». Муаллифи мазкур дар сафҳаи дигари ҳамин асар равшану возеҳ сабабу иллати аз илми кимйё ба илми тиб гузаштан ва дар ин соҳа ба яке аз рукну сунни бузурге, ки минбаъд хавини донишандӯзӣи инсон бар сари он қарор ёфтааст, таъдид ёфташи осори тиббии Закарӣёи Розиро ба заил менигорад: «Иштиғоли Розӣ ба илми тиб пас аз давраи ҷавонӣ буд ва дар натиҷаи рамаде буд, ки дар ҷашмони у надидор омад. Ва гуянд, пеши куҳоле (қодугаре) рафт. Куҳол гуфт: «Муолиҷати ту мавқуф аст бар понсад дииор, ки бояд бидиҳи». У он маблағро ба куҳол доду гуфт: «Кимйё—илми тиб аст, на он ки ту бад-он машғулӣ!» Бад-он сабаб аз кимйё аъроз намуд ва дар таҳсили илми тиб ба гояте расид, ки тасонифи ӯ дар он илм посихи таълифи мутақаддимон гашт». Розӣ аз овоши ҷавонӣ ба омӯхтани илму адаб ба василаи китобу навиштаҷот, маҳфилҳо ва баҳсу мунозирот дилбастагии махсусе доштааст. Ҳисси кунҷковнию кӯшиши донишандӯзӣи ӯро дақиқае тарк нанамудааст. Мо дар рисолаи «Сирати фал-

сафӣ)-и худи муаллиф бо ингуна сатрҳо бармехӯрем:

«Алокаи ман ба дониш ва ҳирсу ичтиҳодеро, ки дар андухтани он доштаам, онон, ки муошири ман буданд, медонанд ва дидаанд, ки чигуна аз айёми ҷавонӣ то кунун умри худро вақфи он кардаам, то он ҷо, ки агар чунин иттифоқ меафтод, ки китоберо нахонда ва ё донишмандеро мулоқот накарда будам, то аз ин кор фароғат намеёфтам, ба амри дигар намепардохтам. Ва агар ҳам дар ин марҳала зарари азим дар пеш буд, то он китобро намехондам ва аз он донишманд истифода намекардам, аз пой наменишастам». Чунин рози донишманд, ки он натанҳо ҳамчун ҷабҳаи маълумоти тарҷумаиҳоли зарур аст, балки ҳамчун хучҷати бурхонӣ бар равшан намудани хислати донишпирӯҳии мутафаккир ба воситаи заҳмати дидадарону миёншикан хидмат намуда ва гузашта аз ин барои насли минбаъда, ҳамчун вазъу насиҳати шахси бузург бар тарбияи ҳисси донишандузиву заҳматкашӣ муфид мебошад. Бемуболиға будани чунин изҳор ва ҳақиқати софу пок будани ин ғаразро донишмандони бузурги ҷаҳонӣ, аз ҷумла, Абурайҳони Берунӣ дар як ҷо, аз забони касе: «Муҳаммад ибни Ҳасан-ур-разоқ аз қавли яке аз розиён нақл мекунад, ки ӯ ҳеҷ гоҳ аз қоғазу қалам чудо намешуд ва ҳар вақт бари ӯ ворид шудам, ӯ ба навиштан иштиғол дошт»,— гуфта симон шахсе, ки маънии ҳаёташро дар офариниши ғизои рӯҳии инсоният дидааст, бо ҳарорати хоссе сатргир карда бошад, дар ҷои дигар, гуфтореро чунин ёдовар мешавад:

«Ҷ пайваста ба дарсу баҳс машғул буд ва аз фарти дустӣ ба илм ҷароғи худро дар ҷароғдоне бар руи деворе мениҳод ва китобашро бар девор такъя меод ва ба хондан мепардохт, то агар хоб уро даррабояд, китоб аз дасташ бияфтад, ӯ бедор шавад ва мутолпаи худро идома диҳад».

Аз ишораи Салоҳиддини Суғдӣ ном шахс маълум мегардад, ки Закариёи Розӣ дар ҷавонӣ уднавозӣ ҳам мекардааст, вале баъдтар аз ин касб сарфи بازار намудааст: «Дар қудакӣ уд менавохта ва вақте ба риш омада, гуфта: «Оҳанге, ки аз миёни ришу сиблат барояд, тараб наҷфзоад».

Закариёи Розӣ дар овози ҷавонӣ агар аз паи орзуи ғфтанӣ унсуре, ки ба воситаи он ҳар як маъданро бар тилло баргардондан шуда бошад, валекин баъдтар ҷилави истеъдоду донишро бар сӯи майдони илми тиб,

ҳикмат, риёзиёт, нучум ва адабиёт мегардонад. Баъзе муҳаққикон ақида доранд, ки Розӣ баъд аз чилсолағӣ дар ҳаёташ ба гардиши бузурге ноил гардида, дар соҳаи илми тиб ба дараҷаву мақоми бузургони олам мерасад ва тибқи ифодаи Алиасғари Ҳалабӣ ба чунин мартаба соҳиб мешавад: «Пизишкӣ набуд, Букрот онро ба вучуд овард, мурда буд — Ҷолнус онро зинда кард, пароканда буд — Розӣ онро фароҳам овард, ноқис буд — Ибни Сино онро комил кард».

Баробари ин дар илми ҳикмат ҳамчун симое зухур мекунад, ки таълими фалсафӣ ва ахлоқии ӯ дар олами илмҳои фалсафа, ахлоқ, ҷамъиятшиносӣ ғулғулае меандозад ва аксарияти донишмандони даври мутафаккир ва минбаъда ба вартаи баҳсу мунозира иқдом мегузоранд.

Закариён Розӣ аввало ба хидмати ҳокими Рай — Мансур ибни Исҳоқ ибни Ақмад ибни Асад, ки солҳои 290 ҳ.—296 ҳ. (902—908) ҳукуматдорӣ кардааст, ба вазифаи сарвари бемористон дохил мегардад. Баъд аз чанд соли хидмат мутафаккири барҷаставу табибӣ ҳозирро ҳокими Бағдод даъват менамояд. Дар сарчашмаҳо оиди сарвари бемористони Бағдод таъин шудани Закариён Розӣ ривоятҳои оварда шудаанд, ки дар яке аз он суҳан дар бораи закиву донишманди бемисл будани ӯ меравад. Алиасғари Ҳалабӣ меоварад:

«Гуфтаанд, ки замоне, ки Азадуддавла «бемористони азади»-ро бисохт, қасд кард, ки ҷамеъи аз утбон фозилу сиршинос дар он ҷо бошанд. Ва барои ин кор дастур дод, сурати утбон Бағдод ва музофоту ҳаволии онро ба вай оваранд, ки ҳудуди сад нафар буданд. Ва ӯ аз он миён наздик ба панҷоҳ нафарро, ки устодию маҳорати онҳо дар саноати пизишкӣ медонист, баргузид, ки Розӣ низ ҷузъи онҳо буд. Ва сипас аз миёни онҳо ба даҳ нафар иқтисор варзид, ки боз Розӣ дар миёни онҳо буд.

Ва аз он даҳ нафар ба се нафар кифоят кард, ки боз Розӣ дар миёни онҳо буд. Ва сипас бар ӯ маълум шуд, ки Розӣ афзали онҳост, лиҳазо ӯро раис ва сарпарастии «бемористони азади» қарор дод. Дар ривояти дигар хусусияти хосси Закариён Розӣ дар андӯхтани дониш ба василаи таҷриба ва маҳз бо гаштаву баргашта санҷидани лаҳзаҳои илмӣ дар амал ва шахсан таҷрибагузаронӣ намудани ӯ далолат мекунад:

«Гуфтаанд, ки Азадуддавлан Дайламі бо Розӣ маш-

варат кард, ки бемористонро дар чӣ нохияе бино кунанд. Ва Розӣ ба яке аз ходимони хеш дастур дод, ки дар ду чониби Бағдод поран гуште биёвезад. Сипас диққат кард, ки дар кадом як аз он ду су гушт ба зудӣ тағйир намеёбад ва бадбӯ намешавад. Нас, ишорат кард, ки бемористонро дар он нохия бино кунанд». Гарчанде ин ривоятҳо аз ҷиҳати санаҳои таърихӣ давраи Закариён Розӣ ва ҳокими помбурдашуда Азадуддавлан Дайлами (338—372) ҳ. мувофиқат намекунад, вале онҳо ҳамчун дарбаргирифтаи ҳақиқати ҳаёти илмӣ донишманд муфиданд.

Закариёи Розӣ баъд аз солҳои зиёд дар бемористони Бағдод хидмат намудан ва соҳиби тахаллуси «табиби мористонӣ» шудан ба зодгоҳаш бармегардад.

Ҳамин гуна файласуфи шӯрангезу табии мушкилкушо дар байни солҳои 311—320 ҳ. (925—935 м.) аз олам ҷаҳиш мепушад.

Олиме аз ин олам раҳт мекӯшидад, ки мувофиқи изҳори худашон чунин будаанд:

«Ҳавсалаву ҷаҳди ман дар талаби дониш то он ҳад буд, ки дар як ҷаҳ баҳусус ба хати таъвиз (хати рез) беш аз бист ҳазор варақа ҷиз навишта ва понздаҳ соли умри худро шабу руз дар таълифи «Ҷомеи Қабир» («Ховӣ») сарф кардаам. Ва бар асари ҳамин кор қувваи биноямро заъф даст дода ва азалан дастам гирифтори сӯстӣ шуда ва аз хондану навиштан маҳрумам сохтааст. Бо ин ҳол ҳам аз талаб боз намондаам ва папваста ба ёриш ину он мехонам ва бар дастӣ эшон менависам».

Дар боран гап аз вазноҳу Бағдод ба шаҳрҳои дигар будани Розӣ маълумоти сарҷаммаҳо, нуктаи назари муҳаққиқон ба тарзи пурхитилоф баён ёфтаанд. Пеш аз ҳама маълумоти ривоятӣ Низомии Арузии Самарқандӣ (асри XII), ки дар «Ҷаҳор мақола» оварда шудааст, гувоҳи медиҳад, ки Закариён Розӣ дар шаҳрҳои Марву Бухоро ташриф овардааст. Аммо ин маълумотро муҳаққиқон подурӯст қаламдод кардаанд. Далелашон ин аст, ки аз ҷиҳати санаи таърихӣ давраи қабди ҳаёти мутафаккир ва ҳукуматдорони Мансур ибни Нух ибни Наср, ки шашумин подшоҳи Сомониён будааст, мувофиқат надорад. Дарвоқеъ, ингуна саҳе дар ривояти Низомии Арузии Самарқандӣ ҷо дорад, зеро ки риштаи ҳаёти Закариён Розӣ солҳои 311—320 ҳ. қанда мешавад, аммо давраи салтанати Мансур ибни Нух

ибни Наср солҳон 350—365 х. (961—976)-ро дарбар гирифтааст. Бояд эътироф намуд, ки баробари вучуд доштани чунин саҳв маълумоти муаллифи «Чаҳор макола» аз чанд лиҳоз қолиби диққат мебошад: Пеш аз ҳама давраи ҳаёти Зақариёи Розӣ ба давраи шукуфонии Сулолаи Сомониён (279 х.—389 х.) (892—999) рост меояд. Он нӯҳ тан амироне, ки аввалашон Исмоил Ибни Аҳмади маъруф ба «амири одил» буда, охиринаш Абдумалик ибни Нӯҳ мебошад. Таърих гувост, ки дар ин давр Бухоро ҳамчун маркази сиёсат, илму маданият давраи эҳёи худро аз сар мегузаронид. Ғайр аз ин ҳокими Рай — Мансур ибни Исҳоқ ибни Аҳмад ибни Асад, худ гумошта ва ҳешованди Аҳмад ибни Исмоил ибни Аҳмад ибни Асад мебошад, ки он дуввумин шоҳи сулолаи Сомониён ба шумор меравад.

Маълум мешавад, ки Рай ва ҳокими он пурра тобен сулолае будааст, ки маркази он Бухоро буд. Ба чунин хулосаи мантиқи омадан мумкин аст, ки ин гуна шахси бузург ва донишманди беҳамто диққати шоҳони Сомониёнро ба худ ҷалб накарда наменонд.

Аз тарафи дигар худи олим ҳам аз ҳавзаи илму маърифати Бухоро баҳраманд шуданро орзу накарда наметавонист. Махсусан, он хислати қиҷқовонаи Розӣ, ки зикраш дар боло гузашт.

Илова бар ин Абӯрайҳони Берунӣ дар «Алфехраст» ба илми кимиё шуғл варзидани мутафаккиро қайд намуда, чунин ифодаеро меоварад:

«Муолиҷаи чашм ӯро ба сун илми пизишкӣ кашонид, то ҷое, ки **шоҳони бузург ба ӯ ниёзманд гаштанд**». Шояд ҳақиқати таърихӣ ва гуфтори ин бузургвор сабаб шуда бошад, ки Алиасғари Ҳалаби менависад:

«Умарон сомонӣ ба ҳунарпарварӣ ва ҷамъ кардани шуарон бузург ва нависандагону олимон ва ҳақимони олимқдор ба дарбори худ ҳимат кардаид. Ва шуарон бузург аз қабили Рудаки ва Шаҳиди Балхӣ ва донишмандоне ҳамчун Муҳаммад ибни Зақариёи Розӣ ва Абӯрайҳони Берунӣ ва Абуалӣ ибни Синоро ба дарбори худ хонданд ва онҳоро гиромӣ доштанд».

Мо ҳоло барои он ки худи хонандагон низ дар ин бобат мулоҳизае дошта бошанд, ривояти Низомии Арӯзии Самарқандиро пурра манзурашон мегардонем:

Ҳам аз мулуки оли сомон амир Мансур ибни Нӯҳ ибни Насрро оризае афтод, ки музмин гашт ва бар ҷой би-монд ва утаббо дар он муолиҷат очиз монданд. Амир Мансур кас фиристод ва Муҳаммад ибни Закариёи Розиро бихонд бад-ин муолиҷат. Ӯ биёмад то ба Омӯӣ ва чун ба канори Ҷайхун расид ва Ҷайхун бидид, гуфт: «Ман дар киштӣ нанишинам. Худойтаоло мегӯяд, ки ҳештанро ба дасти ҳештаи дар таҳлука маяндозед». Ва низ ҳамоно, ки аз ҳикмат набошад, ба ихтиёр дар чунин муҳлика нишастан». Ва то каси амир ба Бухоро рафт ва боз омад, ӯ китоби «Мансурӣ» тасниф кард ва ба дасти он кас бифиристод ва гуфт: «Мана ин китобам ва аз ин китоб максуди ту ба ҳосил аст, ба ман ҳоҷате нест».

Чун китоб ба амир расид, ранҷур шуд. Пас, ҳазор динор бифиристод ва асби хосса сохт ва гуфт: «Ҳама рифкӣ (меҳрубонӣ) бикунед, агар суд надорад, дасту пой ӯ бубандед ва дар киштӣ нишонеду бигузаронед». Чунон карданд ва хоҳиш ба ӯ дар нагирифт. Дасту пой ӯ бубастанд ва дар киштӣ нишонданд ва бигузарониданд. Ва он гаҳ дасту пой ӯ боз карданд ва ҷанибати босохт дар пеш кашиданд. Ва ӯ хуштабъ пой дар асб гардонид ва рӯй ба Бухоро ниҳод. Суол карданд, ки «мо тарсидем, ки чун аз об бигузарем ва туро бикуюшем, бо мо хусумат кунӣ, накардӣ ва туро зачру дилтанг надидем».

— Гуфт: «Ман донам, ки дар сол бист ҳазор кас аз Ҷайхун бигузаранд ва фарқ нашаванд ва ман ҳам на-шавам, валекин мумкин аст, ки шавам. Ва чун фарқ шавам, то домани қиёмат гӯянд»: «Аблаҳ марде буд Муҳаммад Закариё, ки ба ихтиёр дар киштӣ нишаст, то фарқ шуд». Ва аз ҷумлаи малумон (маломатшуда) бошам, на аз ҷумлаи маъзурон».

Чун ба Бухоро расид, амир дар-омаду якдигарро бидиданд ва муолиҷат оғоз кард ва мачхуд (ҷаҳд) базл кард, ҳеч роҳате падида наёмад. Рӯзе пеши амир даромад ва гуфт: «Фардо муолиҷати дигар хоҳам кардан; аммо дар ин муолиҷат фалон асбу фалон астар харҷ мешавад». Ва ин ду маркаб маъруф буданд дар давандагӣ, ҷупон ки шабе чихил фарсанг бирафтандӣ. Пас, дигар рӯз амирро ба гармобан ҷӯи Муълиён бурд берун аз сарой ва он асбу астарро сохта ва танг кашида бардари гармоба бидоштанд. Ва рикобдоре ғуломи ҳешро бифармуд ва аз хадаму ҳашам ҳеч касро ба гармо-

ба фуру нагузошт. Пас, маликро дар гармобаи миёнагин биншонид ва оби фотир (ширгарм) бар ӯ ҳамерехт ва шарбате, ки карда буд, чоший кард ва бад-у дод, то бихурад. Ва чандоне бидошт, ки ахлотро дар мафосил нузче падида омад. Пас, бирафту чома дарпушид ва биёмад дар баробари амир биностод ва сақате (бадгун) чанд бигуфт, ки «эй казову казо, ту бифармудӣ, то маро бибастанду дар киштӣ афканданд ва дар хуни ман шуданд! Агар ба мукофоти он чонат набарам, на писарни Закариёам!».

Амир бағоят дар хашм шуд ва аз ҷои хеш дар-омад, то ба сарни зону. Муҳаммади Закариё корде баркашид ва ташдиди зиёдат кард. Амир яке аз хашму яке аз бим тамом бархост ва Муҳаммади Закариё чун амирро бар пой дид, баргашт ва аз гармоба берун омад. Ӯ ва ғулом, ҳарду, пой ба асбу астар гардониданд ва рӯй ба Омӯй ниҳоданд. Намози дигар аз об бигузашт ва то Марв ҳеҷ ҷой наистод. Чун ба Марв фуруд омад, номае навишт ба хидмати амир, ки «зиндагонии подшоҳ дароз бод дар сихҳати бадану нифози амир! Ходим илоҷ оғоз кард ва ончи мумкин буд, ба ҷой овард, ҳарораги гаризӣ бо самғе тамом буд ва ба илоҷи табиӣ дароз кашидӣ, даст аз он бидоштам ва ба илоҷи нафсонӣ омадам ва ба гармоба бурдам ва шарбате бидодам ва раҳо кардам, то ахлот нузчи тамом ёфт, пас подшоҳро ба хашм овардам, то ҳарорати гаризиро мадад ҳодис шуд ва қувват гирифт. Ва он ахлоқи нузҷпазируфтаре таҳлил кард. Ва баъд аз ин савоб нест, ки миёни ману подшоҳ чамъиятӣ бошад». Аммо чун амир бар пой хост ва Муҳаммади Закариё берун шуд ва барнишаст, холо ӯро ғашӣ (беҳушӣ) овард. Чун ба ҳуш бозомад, берун омад ва хидматгоронро овоз доду гуфт: «Табиб кучо шуд?!»—Гуфтанд: «Аз гармоба берун омад ва пой дар асб гардонид ва ғуломаш пой дар астар ва бирафт». Амир донист, ки мақсуд чӣ будааст? Пас, ба пой хеш аз гармоба берун омад. Хабар дар шаҳр афтод ва амир бар дод ва хадаму ҳашам ва раият ҷумла шодиҳо карданд ва садақаҳо доданд ва қурбонҳо карданд ва ҷашнҳо пайвастанд. Ва табибро ҳарчанд бичустанд, наёфтанд. Ҳафтум рӯз ғуломи Муҳаммади Закариё даррасид, бар он астар нишаста ва асбро ҷанибат карда ва нома арз кард. Амир нома бархонд ва аҷаб дошт ва уро маъзур хонд ва ташриф фармуд. Аз асбу сохт ва ҷуббат (сарутан) 'ва дастор ва салоҳ ва ғулому ка-

низак ва бифармуд, то ба Рай аз амлоки Маъмун ҳар сол ду ҳазор динар зар ва дувист харвор ғалла ба номи вай биронад. Ва ин ташрифидорори нома ба дасти маъруфе ба Марв фиристод. Ва амир сихати куллӣ ёфт ва Муҳаммади Закариё бо мақсуд ба хона расид. Баҳси муҳакқиқон дар бобати асари «Китоб-ул-тибб-мансурӣ» мебошад. Зеро ки санаи таърихи ҳукуматдорӣ Мансур ибни Нуҳ (350—365 ҳ.) (961—976) мебошад. Бинобар ин асаре, ки дар ҳикоя номбар шуда, ба кӣ бахшида шудани он сабаб шудааст, аз ҷиҳати таърихи зисти мутафаккир бо таърихи ҳукуматдорӣ шояд сомони мувофиқат намекунад. Пас, ба хулосае омадаанд, ки Муҳаммад Розӣ дар дарбори Сомониён қадам ранҷа накарда ва Бухоро надидаст. Бояд, хотиррасон намуд, ки Муҳаммад ибни Исҳоқ ан-надим дар китоби «Алфехрист» ва Қифтӣ дар «Таърих-ул-ҳукамо» ва Ибни Усбия дар Уюи-ул-анбоъ фи табақот-ул-утаббо» қайд кардаанд, ки «Китоби мансурӣ»-и Розӣ бахшида ба Мансур ибни Исмоил навишта шудааст. Гарчанде Муҳаммади Муин изҳор мекунад, ки чунин шоҳ ё худ шахси машҳуре дар он давр вучуд надорад, аммо дар ин бобат тадқиқро давом додан аз аҳамият хориҷ нест.

Муҳаммад ибни Закариён Розӣ олими сермаҳсул будааст. Гарчанде ӯ дар калонсолӣ бештар ба таълифоти осори фалсафии тиббӣ шурӯъ намуда бошад ҳам, валекин микдори асарҳои ӯ дар ҳудуди 238 ё худ мувофиқи нишондоди Муҳаммади Начмободӣ 270 номгӯӣ мебошад. Дар ин бобат худ муаллиф дар «Сирати фалсафӣ» ном рисолааш чунин қайд мекунад: «Иҷмолаи то ин таърих, ки китоби мазкур навишта мешавад, қариб ба дувист китобу мақолаю рисола дар фунуни мухталифани фалсафа ва улуми илоҳӣ ва ҳикмати аз зери дасти ман берун омадааст».

Чунон ки мебинем, Закариён Розӣ дар бобати осори фалсафӣ ва қисматҳои он улуми илоҳӣ ва ҳикмати арз менамояд, ҳол он ки қисмати зиёди эҷодиёти муаллифро осори тиббӣ ташкил додаанд. Агар Закариён Розӣ илми тиббро ба ҷабҳаи илми фалсафа дохил накарда бошад, он гоҳ микдори асарҳои олим ба 385 адад мерасад. Зеро ки муҳакқиқ Муҳаммади Начмободӣ дар соҳан тиб 114 номгӯӣ асари муаллифро қайд кардааст. Маҳз дар рисолаи фалсафӣ онди микдори асарҳои фалсафӣ маълумот додани Розӣ касро ба шубҳае меоварад, ки гӯё муаллиф осори тиббиашро дар назар на-

дорад. Гарчанде дертар Ибни Сино дар рисолаи «Ақсоми улуми ақлия» илми тибро ба гуруҳи ҳикмати фаръи дохил менамояд. Муаллифони сарчашмаҳо аз қабиле Абурайҳони Беруни 184 номгӯй; Ибни Надим 160 номгӯй; Ибни Усбия 238 номгӯй ва Ибни Қифтӣ 130 номгӯй асар доштани Закарӣи Розиро нишон додаанд.

Бояд хотирнишон намуд, ки оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Закарӣи Розӣ баъд аз «Алфехраст»-и Ибни Надим асарҳои Абурайҳони Берунӣ ҳуччати бузурге ба ҳисоб меравад. Шояд, ки дар он давр Абурайҳони Беруни аввалии олиме бошад, ки бахшида ба ҳаёт, эҷодиёт ва гоҷҳои фалсафию иҷтимоии Закарӣи Розӣ асаре бо унвони «Фехрасти мусаннифоти Розӣ» таълиф намудааст. Гарчанде таваҷҷӯҳи хосси Абурайҳони Берунӣ инсбат ба шахсият ва таълимоти Розӣ вуҷуд дошт, валекин олим дар аввали рисола оид ба ҳоли худ ва пурсандае, ки аз ӯ илтимоси чунин таълифотро кардааст, меоварад: «Китобҳоеро, ки аз Розӣ дида ва ё ба номҳои онҳо ба раҳнамони худӣ Розӣ бархӯрда, дар ин рисола сабт кардам. Агар туро (пурсандаро) муҳтарам намедоштам, чунин коре намекардам, зеро ёдоварин зикри Розӣ ва ном бурдани осори ӯ ин таваҳҳумро эҷод мекунад, ки ман аз пайравони ӯ ҳастам». Албатта, доширманди бузург барои наҷот додани ҳаёти худ аз дасти иртиҷонӣ сулолаи Ғазнавиён чунин каломро дар ҳаққи шахсе, ки вара «подону чоҳил», «мулҳиду гофил» ва гуфтори ӯро «хурофоти бедалел» ба қалам додаанд, навишта, банди гиребони худро аз дасти қотилон раҳо намудааст. Ваагарна дар ҳамин рисола Абурайҳони Берунӣ менависад: «Ман китоби «Илми илоҳӣ»-и Розиро мутолна кардам, ки бар кутуби Монӣ, хосса «Сифр-ул-асрор»-и ӯро менамуд ва ман чунон фирефтаи ин китоб шудам, чунон ки чиҳил сол дар иштиёқи он месухтам». Ғайр аз ин дар саволу ҷавобе, ки байни Абурайҳони Берунӣ ва Ибни Сино ба вуқӯъ пайваستاаст, мутафаккир ёдовар мешавад, ки Ибни Сино дар радди афкори мутақаллимон, ки «Ҷисм аз аъзои лоятаҷаззо мураккаб аст», мегӯянд, аз қавли Розӣ истифода бурда, собит менамояд, ки «Аҷсом илоғайруниҳоя қобили инқисом аст».

Абурайҳони Берунӣ натавонанд феҳрасти осори бузургворро тартиб медиҳад, балки доираи мавзӯи эҷодиёти ӯро муайян карда, онро табақабандӣ менамояд: Оиди

мавзӯҳои тиб, табиёт, мантик, риёзиёт, тафсир, улу-ми, фалсафӣ, мофавқуттабиа, илоҳиёт, кимӣ, куфрийёт ва фунуни мухталифи дигар таълифот доштани дониш-мандро муайян кардааст.

Маҳз аз «Фехраст»-и Берунӣ маълум мегардад, ки Закариёи Розӣ дар айёми зиндагиаш бо селоби ақидаҳои ихтилоф гирифторм гардида, вале аз ҷавоби мукамал додану оташи баҳсро шуълавар намудан дақиқае худдорӣ накардааст.

Баҳси олим бо Абулқосими Балхӣ оиди замон ва «Қитоби илоҳӣ»; бо Шаҳиди Балхӣ дар бораи лаззату алам; бо Сараҳсӣ дар бобати таъм; бо Аҳмад ибни Киёл оиди имомат; бо шахси номаълуме дар бобати қадим будани модда ва ғайра, ки ба тафсил Абӯрайҳони Берунӣ дар асари зикршуда меоварад, ҷолиби диққат аст. Гузашта аз ин Абӯрайҳони Берунӣ дар «Осорулбоқия» ном асараш дар фасли «Баёни моҳҳои румӣ» чунин менависад: «Байни Абӯбақри Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ ва Абӯбақр Хусайни Тамор суолҳо ва ҷавобҳо ва матолиботу муноқишате рух додааст, ки ҷуяндаро ба ҳақ роҳбарӣ мекунад». Ин далел бори дигар нишон медиҳад, ки Абӯрайҳони Берунӣ ба афкор ва заҳмати Закариён Розӣ самимияти махсусе дошта, бузургии ин марди наҷибро эътироф кардааст.

Закариён Розӣ дар илми тиб аз ҳамсафони натавҷӯ Букроту Ҷолинус, балки бо бузургони тибби машриқзамин—Алӣ ибни Табарӣ (ваф. 240 х.) Аҳвозӣ, Ибни Сино (980—1036), Ҷурҷонӣ (ваф. 531. х.) ҳамкитф буда, дар тақомулоти илми қадими тиб ҳисса гузоштааст.

Таърихи атиқан илми тиб нишон медиҳад, ки доир ба пайдоиши он фикру андешаҳои мухталиф вучуд дорад. Ҳар як гурӯҳ вобаста ба ақидаи фалсафиашон исбат ба пайдоиши олам дар бобати мабдаи илми тиб муҳокима рондаанд.

Онҳое, ки оламро қадим мешуморанд, илми тибро низ қадим медонанд ва онҳое, ки оламро мӯҳдас мепиндоранд, илми тибро низ мӯҳдас ҳисоб мекунанд. Онҳое, ки қадимии илми тибро қоиланд, дар навбати худ, ба ду қисм тақсим мешаванд. Қисми аввал аз қабили Букроту (Гиппократ) Ҷолинус (Гален) тибро илҳомии худовандӣ меҳисобанд ва қисми сонӣ, ки илми тибро натиҷаи мушоҳида ва таҷрибаи ҳаётии инсон мешуморанд ва онҳо дар таърихи илми тиб ҳамчун «асҳоби таҷарруба» машҳуранд. Донишмандони «асҳоби таҷар-

руба», ки Закариѐи Розѝ мансуб ба онҳо мебошад, на-танҳо илми тибро аз таҷрибаи донишандузии одамм, балки натиҷаи то андозае мушоҳидакорѝ ва тақлиднн инсон, ки дар натиҷаи он ба донише соҳиб мегарданд, низ медонанд. Махсусан, Закариѐи Розѝ дар осори тиб-биаш талкин мекунад, ки инсон дар аввал табобатро аз ҳайвон омӯхтааст. Донишманд барои тасдиқи афко-раш ба тарики намуна мисолҳое аз ҳаѐти олами парран-дагон ва хазандагон меоварад. Масалан, нарасту бар-рои табобати чуҷаҳояш аз касалии ярақон санги бур-қонро пайдо карда ба лонааш мегузорад. Илова бар ин парасту чуҷаҳояшро бо заъфарон ранг мекунад, то ки мардум онро касалии ярақондор ҳисобида, ба ло-наи ӯ даст нақобанду он сангро нарабоянд. Аммо шах-сони касалии зардча ё зардадор он санги тобону барқ-дори лонаи парастуро гирифта, ба гардан меовезанд, то ки сиҳхат шаванд. Дигар, уқоб барои сиҳхату со-лим баровардани чуҷаҳояш донаи гиѐҳи қилқил, ки он сиѐҳи нурдору хушбӯй аст, истифода мебарад. Инсон низ он доноро аз лонаи уқоб пайдо намуда, ба гардани зани ҳомиладор меовезад, то ки давраи ҳомиладорнн он зан дуруст ва беҳавфу хатар анҷом пазирад. Аҷиб-тараш ин аст, ки мор дар зимистон ба зерн хок фуру меравад ва ҳангоми баҳор аз ҷои хоб берун меояд, ки чашмонашро тирағи гирифта, биноияш қаноатбахш нест. Дар ин дам вай гиѐҳи навдамидаи розиѐнаро пай-до карда, чашмонашро мемоланд. Дар натиҷа тирағии чашм барҳам хурда, биноияш барқарор мегардад. Инсон ҳам оби ҳамин гиѐҳро ба чашми тирашудааш ҷақонда, биноияшро бармегардонад.

Аз ҷунин баѐноти олим бармеояд, ки илми тиб ба давраҳои аввали пайдоиши инсон, ки ӯ ҳоло ба инсонн меҳнатию нотикѝ табдил наѐфта буд, тааллуқ дошта, минбаъд бо тақомулоти афкори инсоният ин илм ҳам тақмил ѐфтааст.

Хотирнишон намудан ҷоиз аст, ки Закариѐи Розѝ дар фасли ҳафтдаҳуми «Тибби рӯҳонѝ» таъкид мекунад, ки инсон бисѐр хулқу атвор ва амалу кирдорро аз ҳай-вони ғайринотиқа омӯхтааст: «Дар ҳақиқат он таҳав-вуле, ки мо онро махсуси худ намудем ва он ба ҷизи дигар тобеъ набуда, фазли он ба ҳайвони ғайринотиқа тааллуқ дорад».

Закариѐн Розѝ яке аз он сарварони илми тибби ас-римнѐнагист, ки бо саъю кушиши он тибби парокандаву

чаҳди ман дар талаби дониш то он ҳад буд, ки дар як фан, бахусус ба хати таъвиз беш аз бист ҳазор варақа чиз навишта ва понздаҳ сол аз умри худро шабуруз дар таълифи «Чомен кабир» («Ҳовӣ») сарф кардаам». Вақте ки муаллиф доир ба ҳачми асар, номи асар маълумот дода, онди понздаҳ соли умри худро сарф намудан изҳори ақида мекунад, пас, дар боран минбаъд, яъне пас аз фавти олим аз ҷониби дигарон мураттаб ёфтани асар суҳан гуфтан, ба фикри мо, на онқадар ҷои аст. Илова бар ин аз ин нигоштаи донишманд бармеояд, ки асари «Ҳовӣ» то дами навишта шудани рисолаи «Сирати фалсафӣ» навишта шуда, ҳукуки дар қайди ҳаёт буданро соҳиб гардида будааст.

Китоби «Ҳовӣ»-ро доиратулмаорифи тиб мешуморанд. Масалан, мустаҳриқи англис Эдуард Броун, дар асараш «Тибби араб» ба истеъдоду заковати тиббии Розӣ баҳон арзандае дода, онд ба «Ҳовӣ»-и ӯ чунин менависад:

«Ин китоб бар соир кутуби тиббии исломӣ музайяту бартарӣ дорад, ба далели он ки Розӣ иттифоқот ва мушоҳидоте, ки ба раъюлайи дида, дар он нигоштааст». Натанҳо мутахассисони муосир, балки намояндагони маъруфи гузаштагонан онди ин асар фикрҳои ҷолиби диққатеро баён кардаанд. Чунончи, Низомии Арузии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» чунин менависад: «Пас аз «Кутуби басоит» яке ба даст орад, чун «Ситтаашара»-и Ҷолинус ё «Ҳовӣ»-и Муҳаммади Закарӣё, ё «Комил-ус-синоат»-и Бусаҳли Масеҳӣ, «Қонун»-и Бӯалӣ Сино, ё «Захираи хоразмшоҳӣ» ва ба вақти фароғат мутолиат ҳамекунанд».

«Ҳовӣ» дар шакли ҳозирааш, дар асоси ҷопи Ҳайдаробод аз дувоздаҳ фасл иборат аст, вале муаллифони сарчашмаҳо ба тариқи ихтилоф фикр баён кардаанд. Агар Ибни Надим асарро дорон дувоздаҳ боб нишон диҳад, пас, Абӯрайҳони Берунӣ онро сенздаҳ фасл мешуморад ва Ҷамолиддини Қифтӣ бошад, вара аз ҳафтод мақола медонад. Тадқиқотчи, Муҳаммади Начмободӣ доир ба руҳия ва тарзи навишта шудани «Ҳовӣ» ва мавзӯҳои асосии дарбаркардаи он таваққуф намуда менависад: «Розӣ дар ин китоб ҷамеи ақоиди утаббон Юнону араб ва Руми то замони худро бо аъмолу назароти хеш, ки рӯи мариз дидааст, ҷамъоварӣ намуда ва чашмаву манбаи бисёр олий барои пай бурдан ба мақоми вай мебошад. Ва ба ин далел дар таъ-

рихи тиб рутбаи арчмандиро доро аст». Инак, танҳо аз номбар кардани унвони фаслҳои «Ҳовӣ» ҳувайдо мегардад, ки он тамоми ҷабҳаҳои гуногуни илми тиб, яъне аз пай бурдани амроз то сохтани доруву даво ва таърихи ин илмро дарбар кардааст.

Чунинанд унвони фаслҳои «Ҳовӣ»:

«Дар беҳдошт ва дармони бемориҳо ва шикастагию зоёот аз частухез ва шикастабандӣ ва дармони онҳо; Дар нерӯи ғизоҳою доруҳо ва тадобири мутаҳаддат дар тиб барои онҳо; Дар доруҳои мураккаб дар тиб; Дар амалиёти марбут ба доруҳо; Дар дорусозӣ ва хаввоси доруҳо; Дар ҷонишини доруҳо бо якдигар; Дар баёни номҳо ва вазну қабли (қайду банд) гиёҳҳои тиббӣ ва тасмийи аъзо ва бемориҳои юнонӣ, суриёнӣ, форсӣ, ҳинди ва арабӣ; Дар ташреҳу вазоифи аъзо; Дар иллалӣ тиббӣ дар санъати тиб; Дар мадхали синоати тиб, ки ду гуфтор аст, нахуст — ашъеи табиӣ; дуввумавонли тиб; Маҷмуаи дармонҳо ва сифати онҳо; Дар он чи ки Розӣ аз кутуби тиббии Ҷолинуси ҳаким дарёфтааст ва онҳоро Ҳанин ибни Исҳоқ зикр нанамуда ва дар феҳрасти Ҷолинус нест».

Пас аз шиносӣ бо мундариҷаи асар кас ба чунин баҳосе, ки Ибни Усбия ба асари мазкури Закариёи Розӣ додааст, ҳамрағӣ мегардад: «Қитоби «Ҳовӣ» аз бузургтарин ва муҳимтарин кутуби тиббӣ аст, ба ҷиҳати он ки дар он ҷомеи амрозу дармони бемориҳо чи аз мутақаддимин ва чи аз мутааххирин то замони Розиро шомил аст».

Закариёи Розӣ маҳз сабаб ва тарзи табобати касалии обила ва сурхакро кашф намудааст. Ғайр аз ин мутафаккир ҷавҳари гӯгирд ва маводди алкоҳолро (спирт) ихтиро намудааст.

Закариёи Розӣ аз он симоҳои барҷастаест, ки чи дар илми тиб ва чи дар илмҳои фалсафа, ҳикмат, кимё ва ғайра шоҳроҳи махсуси худро дорад. Вай агар ба василаи яқсаду ҷаҳордаҳ асари тиббӣ аҳли ҷамоатро ҷисман табобат намуда, ҳарчи одамро аз озори тиббӣ наҷот дода бошад, пас ин мутафаккири беҳамто бо зиёда аз дусад асари дар соҳаи илмҳои фалсафӣю ҳикматӣ, ахлоқӣю одобӣ ва дигар ҷабҳаҳои зиндагӣ иншо намудааш бо ҷиддиати том баҳри табобат кардани рӯҳи ҳар як фарди ҷамъиятӣ иқдом гузоштааст. Вай ҷароҳати рӯҳие, ки бинои муҳташами рӯҳи инсониро костааст, табобат карданист. Вай дар ҷамъияте зин-

даги карда буд, ки ҷаҳолат, зулму ситам, тааддиву таҳқир дастболо буда, ахлоқи разила бар ахлоқи ҳамида ғолиб омада буд. Маҳз барои ҳамин буд, ки Ибни Ҷалҷал мегӯяд: «Ба ӯ пешниҳод шуд, ки чашми худро муолиҷа кунад.

Ва ӯ напазируфту гуфт: «Он қадар ба дунё нигаристам, ки хаста шудам».

Закариёи Розӣ инсондӯстиро, фуқаропарвариро барои худ касб намуда буд, ва инчунин оғӯши меҳрубонии ӯ чунон васеъ буд, ки тамоми оламиён, нигоҳ на карда ба мазҳабу оин, халқияташон барои худ манзили иқомат, манзили роҳат, манзили навозиш пайдо карда метавонистанд. Дараҷаи баланди одами доштани Закариёи Розӣ аз муколамаи байни ӯву Абӯхотами Розӣ ба тариқи зер равшан мегардад: «Ҷ (Закариёи Розӣ) гуфт: «Аз кучо шумо вочиб доистед, ки худо қавмеро ба нубувват ихтисос диҳад ва қавми дигарро аз ин фазилат маҳрум созад? Ва касонеро, ки ихтисос ба нубувват дод, бар мардум бартарӣ ниҳад ва роҳнамон халқ кунад ва мардумро ба онси ниёзманд созад?!». Посух додам (Абӯхотами Розӣ): «Ба назари ту худованд ба ҳикмати болиғаи хеш чӣ бояд бикунад!».

Гуфт (Закариёи Розӣ): «Бехтар ин аст, ки худованди ҳақиму раҳим ба болиған хеш шинохтани музору мановен имрузу фардоро ба ҳамаи бандагонаш илҳом фармояд. Ва бархе мардумро бар бархе фазилат наниҳад. Ин ба эҳтиёту ҳифзи масолеҳи мардум наздиктар аз он аст, ки баъзеро нешвои баъзеи дигар кунад. Ва дар натиҷа ҳар фиркае нешвои худро тасдиқ ва пешвои дигаронро тақзиб кунад. Ва ба дунболи он мардум бар руи якдигар шамшер кашанд ва балову меҳнат ҳамаро фаро гирад. Ва саранҷом ба душманӣ бо якдигар ва ҷанҷоҳе, ки ногузир миёнашон рӯй медиҳад, побуд гарданд, чунон ки бисъере аз мардум дар ин роҳ ба ҳалок расиданд». Чунон ки мебинем, мутафаккир ҳамон худовандро эътироф дорад, ки агар ӯ дар дил шафқати инсониро нарварад ва тамоми амалиёти ӯ бар мановеи мардум бошад. Дар рисолаи «Аломати иқбол ва давлат» олим абнои ҷинсаширо ба тариқи зерин дӯст медорад: «Ва аломати дигари иқболу давлат вобаста ба он аст, ки агар қалби шахс аз бадбинӣ, бадандешӣ ва кинаварзӣ пок буда, вай нисбат ба рафиқонаш ҳурмату эҳтиром дошта, онҳоро бехтарин атои табиат шуморад. Он шахс дигаронро дӯст дорад ва дар ислоҳи онҳо бикӯшад ва ҳаргиз

чунин набошад, ки аз паи фасоди опон гардад». Гузашта аз ин тарғиб менамояд, ки инсон фарди ҷамъиятӣ буда, яке ба дигаре вобастаи ҳам моддиву ҳам рӯҳӣ дорад. Вай ҳамчун файласуфу ҳаким вазифаи муқаддаси худ мешуморад, ки инсонро ба рӯҳияи ҷамъиятӣ, иттифокмандӣ тарбия намояд. Дар ин бобат вазифаи анҷомдодан аҳли файласуфони гузаштаро хотирнишон намуда, дар фасли нуздаҳуми «Тибби руҳонӣ» вазифаи файласуфу ҳакимони муосир ва минбаъдаро ошкор месозад:

«Он рафтор ва сирате, ки аҳли фалосифа ва ҳукамо бар он будаанд, ба таври муъҷаз ва дар доираи адолат бо мардум муомила мекарданд. Онҳо аз мардум фазилатро талаб мекарданд ва мардумро худ роҳнамоӣ менамуданд. Мардумро ёд меоданд, ки лутфу марҳамат бо якдигарашон дошта бошанд. Онҳо ба ҳаман мардум насихат мекарданд, ки барои нафъи умум кушиш намояд. Аммо он касоне, ки ҷабру зулм ва сиёсати фосидро пешан худ менамуданд, ба ҳарачу марач ва сиёсати абаскорӣ роҳ меоданд, аз гунаи одамон намеҳисобиданд». Маҳаки рафтори инсонро олим дар чунин амали ӯ мебинанд: «Инсон агар сират дуруст кунад ва рафторашро нек созад, аз зарари мардум наҷот меёбад ва соҳиби ҳурмат мегардад. Инсон ба шарофати покӣ аз шару ногуворӣ эмин мемонад».

Зақариёи Розӣ дар таърихи илми ҳикмату адаб ва таълиму тарбия ҳамчун назариётчи бемисл вонамуд гардида, асосҳои моддиву маънавии тарбияро муайян намуда, равишҳои тақомули ахлоки ҳаминдaro нишон додааст.

Тамоми унсурҳои муҳити инсон, феълу хӯӣ, хулқу аҷвор, таъсири ҷамъиятии онҳо, василаҳои руҳини онон — чунинанд мавзӯи баҳси ду асари мутафаккир. Яке аз он «Сирати фалсафи» мебошад, ки бештар ақидаҳои фалсафӣ, тарҷуманҳои дошта, баъзан дар ҳолати баёни ҳаёту эътиқоди ҳақиқии Сукрот фикрҳои оламшиносии муаллифро дарбар кардааст ва дигар асари муҳиме, ки дар ҳар даври замон баҳри беҳбудии ҷиҳади ҳар як шахс ҳамчун дастуруламал хидмат намуда, доиратулмаорифи ахлоки башарият ба шумор меравад, «Тибби руҳонӣ» мебошад. Муаллиф вазифаи ниҳоятдараҷа муҳими ҷамъиятиро ба зимаи ин асар мегузорад. Таҳлили пурраи маънавияти шахсӣ ва ҷамъиятии умуминсонии қадимро то ба давраи ҳаёташ додааст, ки дар натиҷа

«Тибби рухонӣ» ба қатори шохасарҳон илмии ҷаҳон дохил гардидааст.

Зақарийён Розӣ мақсади асарро ба тариқи зерин муайян мекунад: «Мо гуфтани ҳастем, ки мақсади асосии «Тибби рухонӣ» иборат аз ислоҳ қардани ахлоки нафс аст. Мо ин мавзӯро ба таври муъҷаз баён мекунем». Муаллиф масъулиятнокни худро дар ошкор сохтани ҳислатҳои пуриштилофи нафси инсонӣ ва тасвири мавқеи баланди руҳия дар ҳаёти инсонӣ ҳис намуда, аз забони Афлотунӣ ҳақим меоварад: «Афлотун изҳор мекунад, ки инсон бояд дар тибби ҷисмонӣ, ки он тибби машҳур аст, низ кушиш бикунад, аммо тибби рухонӣ бояд бо далелу бурҳонҳо нафсро барои муътадил намудани афъоли нафсҳо қонеъ ва инчунин тарбия кунад». Зақарийён Розӣ дар ҷон равшантар онди мавзӯи асар таваққуф намуда: «Бехтарин ва муътабартарин усули ҳалли мақсад, ки мавзӯи китоби моро ташкил додааст, иборат аст аз шикаст додани ҳавою ҳавас ва муҳолифат нишон додан ба ҷизе, ки майли табиатро дар аксар ҳолатҳо ба худ ҷалб менамояд» гуянд, дар ҷон дигар, ӯ боварии тоҷ дорад, ки ин таълифот то андозае сабабгори пешгирии ахлоқи разила ва сириштани ахлоқи нек шуда метавонад: «Агар қасе аз ин китоб ба баландтарин мартабаи ахлоқи нек ноил нагардад ҳам, ақаллан андак ҷизи баҳраманд шуданро пайдо хоҳад намуд».

«Тибби рухонӣ» аз бист фасл иборат аст. Ҳар як фасли он ба як рукни асосӣ ва машҳури хулқу рафтори зиндагӣ бахшида шудааст.

Як хусусияти хосси «Тибби рухонӣ» дар он аст, ки муаллиф бештар ба ошкор сохтани мазаммат намудани рукноҳои ахлоқи разила аҳамият додааст. Шояд ин услуби олим аз ҷунибони фикри гизогир шуда бошад, ки наҳ задани ахлоқи бад баробар аст ба мадҳ намудани ахлоқи нек, зеро ки агар ҳар як фард ин ё он равиши бадқирдориро тарк бикунанд аз он дурӣ бичуянд, онгоҳ хоҳ-нохоҳ ӯ ба гирдобии ахлоқи нек меафтад. Агар қас бошууроно зарари ахлоқи разиларо дарк бикунанду нисбат ба он нафратангез шавад, онгоҳ мақсади китоби Зақарийён Розӣ ҳосил мегардад.

«Тибби рухонӣ» натавоҷи асарии фалсафӣ, тарбиявӣ-ахлоқӣ, балки яке аз осори муҳимми таълиму тарбия буда, дар таърихи илми педагогии халқамон мавқеи намоёнеро ишғол менамояд. Ҳангоме, ки мавзӯи асар барои тарбияи инсон муайян қарда шудааст, пас, масъалаи

ошкор намудани муносибатҳои носеҳу пандгир, омӯзгору донишҷӯӣ ва мураббияю атфсл дар маркази диққати Закариёи Розӣ меиҷада. Муаллиф олами инсониро ба ду ғуруҳи бузург — яке ғуруҳи носеҳону омӯзгорон, ки аз ҷиҳати донишу хирад пешдастӣ доранд ва дигар ғуруҳи шогирдону донишҷӯён ва аҳли насихатҷӯён, ки аз ҷиҳати донишу хирад ва таҷоруби зиндагӣ пояи онҳоро надоранд, тақсим менамояд. Дар натиҷа ҷамъи инсон натавонад аз ҷиҳати моддӣ, иҷтимоӣ мутеи ҳамдигаранд, балки аз ҷиҳати маънавият низ ба якдигар эҳтиёҷманданд. Донишманд тарзу роҳҳои ба камолоти фазилат расидани шахсро нишон дода, пеш аз ҳама қайд мекунад, ки таълиму тарбияи насл вазифаи аввалини одамизод мебошад. Чунин дастуруламали мутафаккир барои мураббияю омӯзгорон ҳоло ҳам муфид аст: «Мураббиро лозим аст, ки ба камбудихо ва ҳар айбе, ки он шахс дорад, нишон диҳад ва ҳаргиз аз тарбиягир малол нашавад ва ба вай бо назари истеҳзо нигоҳ накарда, безору дилгирии худро нишон надиҳад. Балки баръакс, дар ҳузурӣ он шахс худро хурсанд нишон диҳад ва ҳарфҳое, ки аз ӯ мешунавад, бо тамкину ҷиддият бишунанад. Он суҳанон чӣ хеле, ки набошанд, шунавида, худро масрур зоҳир намоянд. Аммо агар ӯро дар ҳолате дид, ки чизеро аз рӯи хиҷолат аз мураббӣ пинҳон мекунад ва ё дар баёни чизе ё шарҳ додани қабӯҳати он чиз азоб мекашад, онро комилан зоҳир карда наметавонад, онгоҳ оқил худро нигарону ғамгин нишон диҳад. Инчунин ӯро воқиф намоянд, ки ин чизро аз ӯ интизор набудааст, балки мураббӣ аз ӯ чизеро мехоҳад, ки ба рӯи ӯ намудор аст ва онро ба таври сарех бигӯяд ва вайро аз он чиз огоҳ созад».

Омӯзгор ҳолатҳои рӯҳии донишҷӯӣро ба ҳисоб гирад ва дар олами илми таълиму тарбия ҳамчун санъатвари моҳир рафтор бикунанд:

«Аммо агар ӯро (донишҷӯӣро) дар ҳолати дигаре бинад, ки дар баёни чизе хеле муболиға ва тактеъву паст мекунад, дар ҳоле, ки ҳақиқати он ба ин андоза нест, дар чунин маврид ҳам, оқил набояд ғазабнок гардад. ӯро таъриф кунад, гарчанде вай муболиға карда бошад ҳам, масаррат ва чеҳраи кушод зоҳир намоянд. Дар ин ҳолатҳо марди оқил, яъне мураббӣ саволҳои нав ба нав гузошта, масъаларо тавзеҳ кунад. Зеро ки табиату ахлоқи носозгор, мумкин аст, пайдо шуда бошад».

Баробари ин мутафаккир таъкид мекунад, ки мураб-

бию омӯзгор аз тамоми ҷабҳаҳои зиндагии толибилмони худ бохабар бошад. Ингуна ҳолат имконият фароҳам меоварад, ки шогирд пурра ба ихтиёри устод гузашта, ӯро ҳамчун шахси роздону қарини худ шуморад:

«Инчунин оқил бояд аз тарбиягири худ бохабар бошад ва бидонад, ки ҳамсояҳо бародарон ва касоне, ки бо ӯ муомиладоранд, дар бораи вай чӣ мегӯянд ва дар чӣ умуре ӯро таърифу дар чӣ умуре ӯро наҳ мезананд».

Соҳибэҳтирому баландкадр будани омӯзгоронро яке аз омилҳои асосии таълиму тарбия меҳисобад:

«Инчунин мураббӣ ба вай (шогирд) таълим диҳад, ки он гуфтаҳои вай барои ӯ беҳтарини чизҳо ва собиттарини насихатҳост, ки ӯ медонад. Чунин таваҷҷӯҳи оқил бар вай эҳтирому шукри зиёд аст, ки ингуна шахси оқил ӯро дарси зиндагӣ меомӯзад». Закариёи Розӣ дар кори таълиму тарбия саҳлангории чи омӯзгору чи толибилмро наҳ зада менависад: «Оқил бо ӯ сарсариву рӯякӣ сӯҳбат накунад. Оқил он шахсро огоҳонад, ки агар ба таълимоти вай саҳлангорӣ намуда, ба чизи баде гирифтור шавад, онгоҳ бидонад, ки вайро хашмигин карда, ӯро фиреб додааст. Дар натиҷа ба маломати оқил гирифтор гардиданаш вочиб аст».

Мутафаккир хусусияти анъанавӣ доштани таълиму тарбияро хотиррасон намуда, ишора мекунад, ки ҳар як қавм, халқ унсурҳои таълими бо мурури замон ҳосилшударо дорост, ки омӯзгор дар вақти омӯзонидан ингуна ҳолатҳоро сарфи назар накунад: «Равшан аст, ки дар ин хусус дар байни миллатҳо фарқияту тафовутҳои зиёд ҷо дошта, яке ба дигаре монандӣ надоштанишон имконпазир аст».

Муаллиф фаслҳои асарро бо унвонҳои зерин ишора кардааст: Фазилати ақл ва ситоиши он; Фишор овардан ба ҳавову ҳавас ва шикаст додани он, ҷумлаи касоне, ки Афлотунӣ ҳакимро дидааст; Маҷмӯи чизҳои, ки қабл аз зикри оризаҳои бади нафс ба таври алоҳида оварда шудаанд; Шинсонидани ашхос бо айбҳо; Ишқу улфат ва ҷумлаи сухан оиди лаззат; Ҳолати такаббур ва худнисандӣ; Ҳасадбарӣ; Худдорӣ аз ғазаб; Худдорӣ аз дурӯғ; Мумсиқӣ; Ғам ва одатҳои зарарнокро барҳам задан; Наҷотгӯӣ аз ғам; Пурхӯрӣ; Майпарастӣ; Чимоъ; Ҳавасмандии бозӣ ва тарикат; Иқтисобу даръёфт ва масраф кардан; Талаби мартабат ва ҷоҳу манзалати дунӣ; Рафтори бофазилат; Бими марғ.

Закариёи Розӣ дар навиштани ин асар муваффақият-

ҳои илми то замонашро ба инобат гирифтааст. Вай аз пешрафтҳои илми юнониён ба вачд меояд, худро дар тиб пайрави Букроту Чолинус дониста, дар фалсафа Афлотуну Арасту ва Сукротро ба некӣ ёдовар мешавад. Вай дар фасли панҷум бо лутфу меҳрубонӣ оиди мардуми Юнон менависад: «Мо ба таври умумӣ изҳор мекунем, ки ҳеҷ халқе аз халқҳо ба мисли юнониҳо бозакорату аҳли ҳикмат нест». Вай ба мерос қадрас аст, ҳар як офаридаи неки ақли инсониро эҳтиром дорад. Масалан, дар фасли ҳаждаҳум чунин менигорад: «Мединем, ки гуё онҳо умурҳое будаанду гузаштаанд. Пас, чизи хуби онҳоро кор мефармоем ва зарарнокашонро тарк мекунем. Дар ин сурат зиндагии мо хуб мегардад ва саломатии мо беҳтар мешавад, чунки бо ин амали худ аз чизҳои бад ва ҳалокатовар дур мешавем. Пас, ба мо лозим меояд, ки ба ингуна фазилат таъзим намоём ва онро мавриди истеъмол қарор дода, умури худро бад-ин минвол иҷро созем, чунки дар он роҳи наҷот, саломатӣ ва афзалияти мо бар ҳайвонҳо дорад». Дар ҷои дигарӣ ҳамин асар моро ба эҳтироми дасткиштҳои инсоният даъват намуда менависад: «Мо дар зиндагӣ набояд ба хатоҳо ва иштибоҳоти аз ҷониби бузургон сар зада, ки оқибат ҳуди онҳо аз он ношоистагӣҳо пушаймон шудаанд, пайрави кунем, балки худро водор созем, ки ба афъолу аъмоли неке, ки онҳо худ писандидаанд ва майл кардаанд ва меҳостанд, ки дигарон дар ингуна афъол ба онҳо пайравӣ кунанд, бояд таклид кунем». Муаллиф барои мутаассир шудани хонанда ҳикматҳои халқӣ, саргузаштҳои бузургону худро ба тарзе истифода мекунанд, ки кас асири афкори мучассамаҳои бузурги ақлу хирад ва илму адаб шуда, тавлиди олимро ҳамчун ҷавҳари ҳақиқат мепарастад. Чунончи дар ҷое саргузашти Афлотуну шогирдашро ба тариқи зерин нақл кунанд: «Шогирд баҳонаҷӯи карда, ошики хидматгори худ шуданашро изҳор намекунад.

Бо ҳамин сабаб ба дарсҳои Афлотун иштирок намекунад. Пас, Афлотун фармон медиҳад, ки уро биёваранд. Вақте ки вай ҳозир шуд, Афлотун гуфт: «Эй фалон! Ба ман гӯй, оё шубҳа надорӣ, ки аз ин маҳбубаи худ рӯзе чудо шавӣ?» Гуфт: «Ман дар ин бора шакку шубҳае надорам, зеро ки ягон рӯзе мерасад, ки мо аз ҳамдигар чудо мешавем». Пас, Афлотун ба вай гуфт: «Пас, бигузор он ҷуръаи талхе, ки он рӯзи фирок бояд бинӯшӣ, ҳамонро нмрӯз бинӯш. Ва ин суръате, ки дар оянда бай-

ни имрузу он рӯз вучуд дорад, бсяд, бирасад. Пас, сахттиву муолиҷаи онро баъд аз мустаҳкам шудани ишк бояд тааммул кунӣ онро имруз пеш аз улфативу итти-сол ба якдигар ва кавӣ шудани он муносибат тааммул кунӣ, бехтар аст». Пас, шогирд ба Афлотун гуфт: «Эй чаноби ҳақим, ҳар чӣ гуфтӣ, ҳақ аст. Валекин дар интизории он рӯз бо мурури айём ман тасаллияти худро дар он интизорӣ мебинам». Пас Афлотун гуфт: «Чигуна дар он интизорӣ тасаллияти худро бо мурури айём мебинӣ? Магар аз канда шудани улфат наметарсӣ! Бигӯ, чӣ тавр бовар мекунӣ, ки он ҳолати ҷудоқунанда пеш аз тасаллият ва баъд аз мустаҳкам шудани ишк меояд? Дар он ҳолат шояд, ки шиддати ғаму ғусса бо ҷуръаи талхе илова гардад?

Сипас он шогирд ҳамон соат ба Афлотун сачда мекунаду... ба дарсҳои Афлотун ҳозир мешавад; дар фасли мумсикӣ бошад яке аз мусоҳибаҳои худро бо мумсике меоварад, ки он хеле ибратбахш аст: «Ман боре аз мумсике пурсидам, ки «сабаби мумсикии ту дар чист?» Вай ба ман, чунон ки гуфтам, бо сафсатаю ҳазъён, бо гапҳои ноҷуру таҳкиромез ҷавоб дод. Пас, ман саъй намудам, ки фосидӣ ва айбҳои зиёди ин хислати ношоистро барои вай тавзеҳ диҳам. Гуфтам: «Ҳеҷ иллате ё худ сабабе нест, ки туро ба мумсикӣ водор кунад». Илова бар ин таъкид намудам, ки «аз моли худ ба дараҷае саховатманд машав, ки аз он саховатмандӣ ба нуксон гирифтаи шавӣ!».

Гуфтам: «Гарчанде мумсикӣ туро сарватманд мекунад, валекин оқибат ин одати нописанд эътибори ту ва сарвататро паст мекунад». Вай чунин ҷавоб дод, ки «ман дар худ ин одатро тағйирпазир намебинам, зеро ки дамбадам маро чамъ намудани мол ҳавасманд мекунад». Пас, ба вай гуфтам, ки «ту аз ҳукми ақл баромандӣ ва дучори ҳавою ҳавас гардидай».

Муаллиф ҳар як фаслро ба тариқи алоҳида вази-фагузорӣ менамояд, пас таърифи рӯкҳои мавриди тасвир қарордодашро пурра меоварад. Баъд аз ин нишон додани омӯшҳои асосии моддӣ ва маънавӣ, фардӣ ва ҷамъиятии онро кашф менамояд. Пас аз ин дар бораи манфиат ва зарари он таваққуф намуда, хонандаро водор мекунад, ки худ мулоҳиза намояд. Дар охири фасл хулосаи афкори муаллифро дучор меоем, ки он ҳамчун садои қалби ҳақими бузург гӯшраси мо мегардад. Инак, фасли ҳафтдаҳумро, ки муаллиф «Иқтисобу даръёфт ва

масраф кардан» номидааст, то андозае пурра дар мадди назар мегузorem. Қисмати аввали фасл аз чиҳати илмӣ тавзеҳ додани масъалаи касб намудану даръёфт кардан оварда мешавад. Хотиррасон карда мешавад, ки инсон дар давраи аввали пайдоиши худ ҳам, ба ҳамкорӣ рафокату яғонагӣ эҳтиёҷ дошта, бо мадади ҳамдигар неъматҳои моддӣ ва дигар василаҳои зиндагиро ба даст меовардаанд. Розӣ ин нишонаҳои давраи аввали зиндагии инсонро ҳоло ҳам дар олами ҳайвонот мушоҳида намуда ба хулосае меояд, ки масъалаи иқтисоб намудану даръёфт кардан аз давраи ҳайвонӣ ба мо мерос мондааст, вале минбаъд одамизод ба василаи ақл онро тақмил додааст: «Мо мебинем, хеле кам ҳайвоне вучуд доранд, ки дар байни онҳо улфату рафокати набошад. Бинобар ин аксаран ҳусни зиндагии мо аз рӯи қоидаи баъзан муованат, баъзан рафокату ҳамкорӣ қарор ёфтааст. Агар ин тавр муованату ҳамкорӣ дар байни одамон бо ҳукми ақл намебуд, фарқ миёни инсону ҳайвон вучуд дошта наметавонист». Пас аз ин муқолима муаллиф асоси фалсафии ҳаёти инсонро, ки дар пайраҳи яғонагӣ, иттифоқ қарор ёфтааст, шарҳ медиҳад. Вай бо услуби саҳли мумтанеъ ба тариқи ҷамъият ҷамъ омадани инсонро чунин баён мекунад: «Қушиши бисёрӣ одамон барои таъмини зиндагии як нафар ва баръакс қушиши як нафар барои зиндагии одамон зарурӣ пайдо мекунад. Албатта як одам аз кучо худро ҳам меҳӯронад, ҳам меӯшонад ва ҳам ҷою макон фароҳам мекунад? Лекин ҳуди он як нафар ҳатман мутахассиси як ҳунар шуда метавонад. Агар он як нафар деҳқон шавад, пас бинокор шуда наметавонад, агар бинокор бошад, бофанда шуда наметавонад ва агар бофанда бошад, ҷанговар нест ва ҳоказо. Хулоса, ҳар яке дар ҳаёт ба як фанне ё ҳунаре махсус мебошад... Равшан аст, ки маҳз ба тавассути ҳамбастагӣ шудан хушину роҳати зиндаги ҳам гум намегардад. Барои ин ки ҷамъомади одамони зиёде, ки ба якдигар ёрӣ мерасонанд ва бо ҳам дар муованат муттаҳиданд, онҳо қорхое, ки ба нафъашон мебошанд, дар байни худ тақсим кардаанд». Ин навъи тақсими меҳнат дар асоси талаботи зиндагӣ ба вучуд омада, минбаъд барои тақмил ёфтани василаҳои ҳаётӣ, аз як тараф, шароити мусоид фароҳам омада бошад, аз тарафи дигар, барои тақсим шудани мардум аз чиҳати касбу қор, ҳунар, вазъ ба вуқӯъ мепайвандад.

«Ҳар яке аз онҳо дар яке аз ихтисос қушиш мекунад,

ки дараҷаи онро ба камол расонад. Инчунин ҳолатҳо, албатта, аз он одами танҳодаст мафқуд мебошад. Пас, одамон дар ҳамин ҳолати иҷтимоӣ ба ходиму маҳдум, хидматкунанда ва хидматшаванда, баҳравар ва баҳраманд тақсим шуданд». Дар натиҷа натавоно гурӯҳҳои ҷамъияти ба маънии синфҳо пайдо шуданд, балки оҳиста-оҳиста ба нобаробар тақсим шудани неъматҳои моддӣ рафта расидани инсоният таъкид меёбад: «Бад-ин ҷиҳат ҳамаи онҳо дар ҳолати хушӣ ва гуворо зиндагӣ ба сар мебаранд, гарчанде ки дар неъмату фаровонӣ фарқи кулӣ ва ҷузъӣ, ломуҳол, мавҷуд мебошад».

Баъди равшан кардани қисмати назариявии мавзӯи фасл мутафаккир ба тасвири вазифаи бемайлоии ҳар як фарди ҷамъияти гузашта, моҳият ва зарари амали онҳоро хотирнишон мекунад. Масалан, бо касби худ чунин муносибат намудани ҳар як шахсро раво мешуморад: «Пас, бар ҳар яке аз онон лозим мегардад, ки онҳо ба як бобе аз бобҳои ҳаёти иҷтимоӣ ба ҳамдигар вобастагӣ пайдо кунанд ва дар чизе, ки бар он қудрат дорад, то ҳадалимқон ҷидду ҷаҳд намоёнд ва аз тариқи ифрот, дар амали худ, ҳазар намоёнд ва ба нуқсон роҳ надиханд». Фикрашро давом дода, аз як тараф, зарари беҳавсаларо, тағбали, бевиднона ба касб муносибат намудани нишон дода нависад: «Агар дар яке аз онҳо нуқсонро зиллати қорӣ ва насти ба вуҷуд ояд, пас он ҳолат касро водор месозад, ки бори вазнин бар гардани дигарон гардад». Аз тарафи дигар, сабаби сарватманд шудани яке ва ғулом гардидани дигареро ба тариқи зайл маънидод мекунад: «Қушиши ғавқуллодан тоқатинопазирро аз дигарон талаб кардани ин ё он кас оқибат ба порохати ва ғуломи беохирӣ он қорғар бурда мерасонад. Чунки мард ҳар гоҳ агар аз рафиқаш чизе, ки ӯ дар даст дорад, бидуни иваз бигирад, онгоҳ гиранда худро баладтар аз вай дида, ӯро ба бечорагӣ дучор намуда, аз иқтисоби маҳсулаш бозмедорад. Он касе, ки гирифтавро бениҳоят шумурда, аз он қирдор бас намекунад, он кас афзалият бар касоне дорад, ки ба вай хизмат мекунад».

Пас аз муайян намудани тарзи нобаробар тақсим шудани маҳсули меҳнат ва дар натиҷа пайдо шудани сарватманду камбағал, истисморӣ кас аз ҷониби каси дигар муаллиф барои пешгирӣ намудани ҳирси молҷамъкунӣ, ки дар давраи ҳаёти ӯ ба дараҷаи баланди худ рафта расида буд, таваққуф менамоёнд. Вай нишон медиҳад, ки сарват натавоно дигаронро ба ҳоли ғуломӣ меандозад,

балки он ба такмил ёфтани ҳирси молчамъкуиӣ ҳарчо-ниба мадад расонда, соҳиби худро низ ба вазъияти ғу-ломӣ нигоҳ медорад:

«Қасоне, ки иктисобро маҳдуд наменамоянд, то ки моле барои худ чамъ оранд, ки бештар аз масраф бошад ва аз он моли иловагӣ ганчинае созанд. Чунин кас барои мол дар қайди ғуломи монда, охируламу зарар мебинад». Муаллиф пайдоиши истисморро дар истифода бурдани натиҷаи заҳмати дигарон аз ҷониби дигарон медонад: «Оқибат он молро барои худ чамъ намуда, онро барои беҳбудии зиндагии худ сарф намекунад. Дар ин масъала вай аз заҳмати дигарон истифода мебарад, ки аз ин амал зарар мебинад, зеро ки вай дар ин қораш самарани меҳнати худро бо самарани меҳнати дигарон иваз накарда, балки истисмор намудааст». Мутафаккири натаҳо ба муқобили зиёд чамъ намудани мол мебарояд, балки меросу меросхуро низ мазаммат намуда, нишон медиҳад, ки мерос баъзан қобилияти истеҳсоли меросхуро мерабояд ва дар натиҷа меросхур ба як шахси зараровари чамъиятӣ, яъне истеъмолкунандаву истеҳсолкунанда табдил меёбад. Аз чунин ранг гирифтани қору бори чамъиятӣ ин ё он чамъият зарар мебинад.

«Пас, онҳое, ки аз моли вай истифода мебаранд, бо моли вай роҳат мекунад, оқибат чунин шахс аз моли худ, ки мебоист ҳосил кунад, маҳрум мемонад». Зақариёи Розӣ барои истеҳсоли мол ва инчунин бештар истеҳсол кардани он зид нест. Вай тарафдори чунин равияи молчамъкуиӣ аст, ки он дар натиҷаи истисмор қарор нагирифта, дар асоси меҳнати пок асос ёбад ва самарани меҳнати покро кас ба дигарон дода, аз онон чизҳои зарурии зиндагиро ба даст оварад: «Пас, мақсади солеҳ аз иктисоб он аст, ки миқдори дахл бо миқдори харҷ баробар бошад. Агар қисми зиёдии мол бимонад, албатта, он барои рӯзи ногувор мавриди истифода қарор гирад. Дар ҳар сурат одами қосиб самарани меҳнати худро бо самарани меҳнати дигарон иваз карда ва барои дигарон хидмат намудан зарурияти зиндагист.»

Зақариёи Розӣ ҳамчун олими инсонпарвар ҳамеша ғамхори халқ мемонад, хурдтарин имконияти мавҷударо истифода бурда, диққати мутолиакунадагонии худро барои ба мафсиати умум хидмат қардан қалб менамояд ва ташвиқу тарғиб мекунад, ки:

«Беҳтарин чизҳое, ки бояд оянда захира шаванд ва бардавом бошанду оқибати хуб дошта бошанд, чизҳои

сунъию табиъанд, ки доимо мавриди истеъмолу ниёзмандии мардум бошанд. Дар тамоми шаҳрҳо аз пай ҳалли душворихои ҳамаи халқ будан, амали хубанд». Чунин талқини афкор Ибни Надимро водор намудааст, ки бигӯяд: «Розӣ марди кариму бузургвор буд ва бо беморону фукаро ба меҳрубонӣ ва рифъат рафтср менамуд».

Фаслро бо овардани ҳикояи оиди захира намудани мол ва оқибати он ва баъзе фикрҳои дастурамални худ чамъбаст менамояд.

Закариён Розӣ дар илми фалсафаи асримиёнагӣ мавқеи хосеро дорад. Шеваю акидан фалсафии ӯ бешгар дар асарҳои «Сирати фалсафӣ», «Тибби руҳонӣ», «Исбот-ул-маод», «Илм-ул-илоҳӣ», «Синоати ҳикмат», «Нақз ул-адъён», «Қитоб-ул-лаззат» ва ғайра, ки шумораи умумии онро худи муаллиф беш аз дусад нишон додааст, инъикос ёфтааст. Муаллифони баъзе сарчашмаҳо, аз ҷумла Масъудӣ агар қайд кунанд, ки: «Муҳаммад ибни Закариён Розӣ охирии касест, ки мазоҳиби фисоғурисёнро шарҳ дода ва ҳаводори намуда ва китобе дар се мақола дар ин бора дар соли 310 х. навиштааст», пас Козӣ Саиди Андалусӣ менависад: «Чамоате аз мутаохирон китобҳои мутабиқи мазҳаби Фисоғурис (Пифагор) ва пайравонаш тасниф карданд ва дар он фалсафан табибии қадимро таъйин карданд ва аз ҷумлаи инон Абубакри Муҳаммад ибни Закариён Розӣ аст». Аммо дар «Сирати фалсафӣ» мутафаккир бо забони ҳол чунин мегӯяд: «Муҳолифни натаиҳо сирати моро ҳилофи ин медонанд, балки дар тарзи зиндагонии пешвои мо, Сукротро низ забон ба таъин қишуда».

Минбаъд бақри ҳимояи ин мутафаккир суханронӣ намуда, ҳаёт ва эҷодиёти Сукротро ба ду давра, ба ду қисм ҷудо карда, дар аввали ҳаёт ба яъсо ноумедӣ ва дури ҷустани аз одамизод афтодани файласуфро дуруст шумурда, вале қисмати дуюми ҳаёт ва ақлаҳои уро, ки муқобили он ӯ дидану шунудан намехостанд, ошкор сохта, чунин навишта буд:

«Ончи дар бобати сирати Сукрот ривоят кардаанд, дуруст аст ва равиши ӯ дар зиндагонии ҳамҷунон будааст, ки эшон гӯянд. Лекин аз ин ҳақим сияре дигар маиқул аст, ки душманон ба амд аз зикри онҳо худдорӣ намуздаанд, то маҷоли таъин дар ӯ ва дар мо бар эшон васеъ шавад».

Сабаби дар давраи аввал ба вартаи гӯшанишинӣ афтодани Сукротро дошишманд дар муҳити ҷамъиятии давр

чустучу менамояд, валекин таҳаввуле, ки дар ҳаёт ва афкори ин ҳақими юнонӣ ба вуқӯъ пайваस्ताаст, онро Закариёи Розӣ бо ҳисси қаноатмандӣ қайд мекунад: «Сияре, ки аз Сукрот манқул уфтод, равишест, ки он ҳақим аз ибтидои амр то муддати тавил аз умри худ бар он мерафта, лекин баъдҳо аз ғолиби онҳо удул карда. Чунон ки дар мавқеи марғ чанд тан духтар дошта ва дар ин қисмат аз зиндагонӣ ба ҷанги душман рафта ва дар маҷолиси айшу нуш ҳузур ёфта ва аз хурдани лазиз атъима ба ғайр аз гӯшт баҳра бардошта ва ҳатто каме шароб низ нӯшидааст». Ин ишораҳо гувоҳанд, ки Закариёи Розӣ дар фалсафа шеваи Сукротро қонибдорӣ кардааст. Шояд, ки яке аз сабабҳои дар осори фалсафӣ бештар баён намудани рукнҳои асосии ахлоқ, таълиму тарбия, панду насихат барои тарбияи афроди башар ва ба воя расонидани инсонии комили муфиди ҷамъиятӣ дар таъсири ҳикмату андарзҳои Сукрот ба вучуд омада бошад.

Шарқшинос Маҳдӣ дар мақолаи «Рисолаи Абурайҳон дар феҳрасти китобҳои Розӣ» қайд мекунад, ки Абурайҳони Беруни ба мазҳаби Монӣ тамоил доштани Закариёи Розиро сабт намудааст. Аммо аз ишораҳои дар рисолаи «Сирати фалсафӣ» мавҷуда маълум мешавад, ки мутафаккир ба ин мазҳаб таваҷҷуҳ надошта, балки онро то андозае сарзаниш менамояд. Закариёи Розӣ онди масъалаи табиати инсон аз рӯи ақлу адолат озорро ба ғайру ба худ раво намедорад, муҳокимаронӣ карда, дар ҷое чунин нависад: «Ин ҳукм ҳам шомили ҷузъиёти касир аст, ки ақл онҳоро натавонанд пазируфт, мисли амали мардуми ҳинд дар сӯхтани аҷсоди худ ва афкандани хеш бар оташи сузон ба касди тақарруб ба худо ва равиши монавия дар бурдани нафси худ ҳар гоҳ ки хотир ба ҷимӯъ майл кунад ва одат додани хеш ба гурунагию ташнагӣ ва иҷтиноб аз истеъмоли об ва ба кор бурдани бавл ба ҷои он» дар ҷои дигар, доир ба ҷиғунагии рафтори файласуф дар ҳаёт таваккуф намуда менависад: «Пойнтар аз ҳадди асфал аз ҳикмат хориҷ аст, масалан, сирати мардуми ҳинд ва монавия ва руҳбонону носикни чун аз равиши одилона мунҳариф ва бар асари таҳмили ранҷ бар нуфуси муҳаррик ғазабии илоҳист, наметавон, ба ҳақ номи фалсафа бар он ниҳод».

Алиасғари Ҳалабӣ онд ба қудамои панҷгона сухан ронда, таъкид мекунад, ки Закариёи Розӣ ин таълимот-

ро аз ҳарронӣён иқтибос накарда, балки аз Зардушт гирифтааст:

«Розӣ ин ақидаро аз Зардушт, ки фалсафаи он бо унвони «фалсафаи маҷус» машҳур аст, гирифтааст. Берунӣ аз Юнони қадим ғизои рӯҳи гирифтани Розиро қайд мекунад. Дурусташ фикри Ибни Ҳазам аст, ки у мегӯяд: «Маҷусро эътиқод бар ин аст, ки холиқи олам, яъне Урмузд ва Иблис, яъне Аҳриман ва гоҳ, яъне замон ва ҷой, яъне макон ва хало, яъне ҷавҳар ё ҳаюло, ё сиришт, ё хамира — панҷи қадиманд». Дарвоқеъ, таълимоти «кудамои панҷгона» дар маркази таълимоти фалсафии Закариёи Розӣ меистад. Моҳияти таълимоти «панҷгона»-ро файласуф дар ошкор намудани қадим будани офаридгор, нафси куллӣ, ҳаюлои нахустин, макони мутлақ ва даҳр ё замони мутлақ мебинад. Мутафаккир доир ба муносибати руҳу ҷон бо ҷисму ҷасади муҳокима ронда, ақидани Афлотунро тарафдори намуда, назарияи тарки рӯҳ аз ҷасадро тарғиб менамояд. Вай ба масъалаи пайдоиши оламу одам ақидаи «маволиди сегона», яъне маъданиёт, табиӣёт ва ҳайвонотро ҷонибдорӣ намуда, инсонро натиҷаи ташаккули давраи ҳайвонот ҳисобида, «ҳайвони нотиқа» меномад.

Мутафаккир дар «Тибби рӯҳонӣ» мавқеи ақро дар ҳаёти инсон ниҳоят баланд мебардорад.

Донишманд эътиқод дорад, ки дар тамоми ҷабҳаҳои ҳаёт одам танҳо бо имдоди ақл муваффақият ба даст меоварад. Гарчанде сабабҳои иҷтимоӣ ва маънавии беҳбудии ҳаётро равшантар зоҳир намекунад, вале чунин таъкиди у аз ҳақиқат холӣ нест:

«Мо ба тавассути ақл аз ҳайвони ғайринотиқ афзалиятиокӣ пайдо намуда, онҳоро молик шудем. Мо ҳайвонотро мутеи ҳукми худ сохтем ва мувофиқи маънавияти худ ба ҳар ваҷҳе онҳоро тобеъ намудем, то ки мутобиқи судмандиашон қор фармоем». Розӣ моро водор мекунад, ки ингуна аторо ҳифз намоему қадррасӣ бикунем: «Бар мо воҷиб аст, ки онро аз мартабаи олияш фуруд наоварда ва дараҷаи виқори онро қам накунем ва онро чун ҳоким маҳкум насозем. Мо онро лачомпазанем, то ки ӯ бар ҳолати лачомзада нагардад, зеро ки ақл роҳбар аст, на мутеъ. Мо бояд дар умуру амалиёти худ ба он муроҷиат намоем ва ҷамъи қорҳоямонро ба он вобаста кунем. Зарур аст, ки дар иҷрои қорҳо ба ақл тақвия намоем ва мувофиқи раводиди амри он ба итмом расонем».

Закариѐи Розѝ дигро аз фалсафа чудо мекунад. Дар ин бобат асари «Аннубувват», ки бо номи «Нақз-ул-адъѐн» машхур гаштааст ва асари дигаре дар натиҷаи баҳс бо Абухотами Розѝ (ваф. 332) ҳ. нигошта шуда, бо унвони «Ҳиял-ул-мутанаббинн» маъмул мебошад, навиштааст. Алнасғари Ҳалаби оиди ин ду асари Закариѐи Розѝ менависад: «Хулосан ин ду китоби Розѝ—худованд ҳаман бандагонии хешро баробар офарида ва ҳеҷ касро бар дигарѝ бартарѝ надодааст». Ғайр аз ин маҳз ҳамин асарҳо ҳақиқати муносибати мутафаккиро бо дин далолат менамоянд: «Муъҷизоти мутанаббиѐн,— менависад Розѝ — низ чизе ҷуз худъа (макр) ва найрангу фиреб нест ва ғолиби онҳо аз мақулаи афсонаҳои динѝ аст, ки баъд аз онон падида омадааст. Мабони ва усули адъѐн бо ҳақиқат муҳолифату муғоират дорад ва ба ҳамин сабаб ҳам мнѐни онҳо ихтилоф дида мешавад. Ва иллати эътимоду эътиқоди мардум ба адъѐн итоат аз пешвоѐни мазҳаби **танҳо одат** аст.

Адъѐну мазоҳиб иллати асосии ҷангҳо ва муҳолифат бо андешаҳои фалсафѝ ва пажӯҳишҳои илми ҳастанд. Китобхое, ки ба ном китоби муқаддаси осмони маъруфанд, кутубе холи аз арзишу эътиборанд. Ва осори қасоне аз кудамо, монанди Афлотуну Арасту ва Уклидусу Букрот хидмати муҳимтар ва муфидтаре ба башар кардааст». Дарвоқеъ, дар он қисматҳои осори мутафаккир, ки назаргирӣ мо шудаанд, аз сура ва ё оѝти «Қуръон» тамомаи истифода набурдааст. Шояд ин ҳолат низ ба тарзи муносибати Закариѐн Розѝ нисбат ба асарҳои динѝ далолат кунад. Ғайр аз ин бояд изҳор кард, ки мутафаккир нуфузи адъѐро ба одат вобаста менамояд, гарчанде олим иллатҳои иҷтимоию сиѐни пайдоиши дигро дарк карда наметавонад, вале ҷунун изҳорот дар ҳақиқи паѐмбарону набиѐн дар он давра ҷуръати зиѐдеро дархост менамуд.

Закариѐн Розѝ нисбат ба изҳор қардаш мавқеи одат дар ҳаѝт ба ҳақиқати зиндагѝ такъя менамояд. Мутафаккир дар рисолаи «Сирати фалсафѝ» менависад: «Одат ба гуфтаи кудамо, табиати сонавѝ аст ва лаѐкати онро дорад, ки бо тамрин ҳар мушкилро осону ҳар амри ғариберо ошно созад. Ва ин ҳол чѝ дар боби умурӣ нафсонѝ ва чѝ дар мавриди умурӣ ҷисмонѝ, ҳарду муяссар аст».

Дар асарҳои тадқиқотѝ сабт шудаанд, ки ақидаҳои фалсафии Закариѐн Розѝ олами афкори фалсафиро ба

чунбучӯш оварда, қариб дувоздаҳ нафар файласуфони машхуру намоён дар масоили гуногун бо у баҳсу мунозира намуда, эътироз қарданду радномаҳо навиштаанд. Аз ҷумлаи инҳо Абӯнасири Фороби (ваф. 339 х.), ки бар нақзи Зақариёи Розӣ асаре ба ном «Китоб фи-р-радди Алиаррозӣ фи илм-ул-илаҳӣ» навиштааст. Дигар Абӯалӣ Муҳаммад ибни Ҳасан-ул-Ҳайсам-ул-Басрӣ асаре бо унвони «Нақзи Алиабибакр-ур-Розӣ ал-мутатаббироия фи ал-илоҳиёт ва-л-нубувват»; Абӯмуҳаммад Алӣ ибни Аҳмад ибни Саид ибни Зоҳири Андалусӣ (ваф. 456 х.) асари «Ал-фасл фи-ал-миллал»-ро навиштаанд. Абӯлҳасан инчунин Алӣ ибни Ризвон-ут-табиб ал-Мисрӣ (ваф. 460 х.); Носир Хусрави Қубодиёнӣ, Шаҳиди Балхӣ, Фаҳриддини Розӣ ва ғайра дар майдони баҳси фалсафӣ дохил шуда, дар масъалаҳои пайдоиши олам, макон, замон, ҳаракат, лаззату алам ва сифатҳои паёмбариву расули ихтилофи нуқтаи назар доштанишонро изҳор қардаанд.

Зақариёи Розӣ ҳамчун табиби ҳозиқ, мутафаккири озодфикр ва олими табиатшинос дар байни халқҳои олам машхур аст. Осори илмию фалсафии донишманд аз асрҳои XV инҷониб диққати аҳли тамаддунро ба худ ҷалб намудааст. Аз ин ҷост, ки соли 1486 асари «Алҷомеъ-ул-ҳозир-ассиноат-ат-тиб» («Ҳовӣ») дар Италия ба забони латинӣ гардонда шуда, ба таъб расондаанд. Дертар дар солҳои 1509, 1543 аз нав ҳамон тарҷумаро ҷоп қардаанд ва дар соли 1955 дар Ҳайдаробод дар ҳаҷми бист ҷилд матни аслии «Ҳовӣ» нашр ёфтааст. Асари дигари тиббии муаллиф «Тибб мансури» низ аз ҷониби Герард Де-Гримоне тарҷума шудааст. Баъдтар рисолаи «Обила ва сурҳак» тарҷума мешавад. Умуман, дар омӯхтан, тарғиб намудан ва ба забонҳои латиниву аврупоӣ гардондани осори тиббӣю фалсафии Зақариёи Розӣ хидмати Юлиус Руска ва Паул Краус ниҳоятдараҷа бузург аст. Маҳз аз ҷониби Паул Краус соли 1936 «Феҳристи мусаннифоти Розӣ»-и Абӯрайҳони Берунӣ ба таъб расонда шуда, олами илмро бо ин асари муҳим нисбат ба Зақариёи Розӣ мешиносонад. Соли 1939 ёздаҳ рисолаи фалсафии мутафаккирро гирд оварда, бо унвони «Расоили фалсафия» дар Қоҳира ба ҷоп расонд. Дар соли 1964 Муҳаммади Начмободӣ рисолаи «Қисас ва ҳикоёт ул-марзо»-ро бо сарсухани мукамал ба таъб расондааст. Маҳсусан, олимони — Саид Муҳаммади Таботабой, Аббос Иқбол, Муҳаммади Мӯин, Алиасғари Ҳикмат, Али-

асғари Ҳалабӣ ва Маҳдии Муҳаққиқ оид ба ҳаёт ва эҷодиёти Закариёи Розӣ дар муносибатҳои мусоид фикру ақидаашонро изҳор кардаанд.

Махсусан, хизмати Маҳдии Муҳаққиқ дар тарҷума ва нашр намудани рисолаи «Сирати фалсафӣ» (1343 х.) бо сарсухани ҷолиби диққат калон аст.

Хонандагони тоҷикро бо мақоми дар илмҳои тиббу фалсафа доштан Закариёи Розӣ донишмандон — Б. Гафуров, Ғ. Ашӯров, М. Диноршоев дар мавридҳои мувофиқ шиносо кардаанд.

Мунтахаби осоре, ки ҳоло хонандагони гиромӣ дар даст доранд, бо саъю кушиши ходимони илмии Шӯъбаи Фалсафаи АФ РСС Тоҷикистон анҷом пазируфтааст. Дар тарҷума ва таҳияи «Мунтахаби осор» ходимони илмии зерин иштирок карданд. Рисолаи «Сирати фалсафӣ», «Қисаҳо ва ҳикоеҳои беморон» аз ҷониби А. Девонақулов ба забони тоҷикӣ гардонда шудааст. Асарҳои «Тибби рӯхонӣ» аз ҷониби Х. И. Наққош ба забони тоҷикӣ гардонда шудааст. Мақолаи «Аломоти иқболу давлат»-ро Ш. Муллоабдолов ба тоҷикӣ тарҷума кардааст. Асарҳои тарҷумашуда, яъне «Тиббӣ рӯхонӣ», «Аломоти иқбол ва давлат» бо қалами А. Девонақулов таҳрир ёфтаанд. Дар қорӣ таҳияи матнҳо аз «Зодулмусофирин»-и Носири Хусрав М. Бакоева ва С. Раҳимзода иштирок намудаанд. Мутарҷимону бачоптайёркунандагон ба устоди донишманд Муҳаммади Осимӣ, ки борҳо «Мунтахаби осор»-ро мадди назар гузошта, бо маслиҳатҳои муфид баҳри беҳбудӣ мададгори намуданд, миннатдорӣ изҳор менамоянд.

Нашри «Мунтахаби осор»-и Закариёи Розӣ ба забони тоҷикӣ қадами аввалин буда, ҳукми санҷиширо дорад. Бинобар ин фикру мулоҳизаҳои хонандагон барои беҳтар ба роҳ мондани нашри осори Абубакри Муҳаммад ибни Закариёи Розӣ кӯмак хоҳанд расонд.

А. Девонақулов

СИРАТИ ФАЛСАФӢ

Абӯбакр Муҳаммад Закариён Розӣ, ки эзид равонашро ба ороншу осонш қарин дорад, чунин гуфтааст: Чанд нафаре аз аҳли назар ва тамизу таҳсил чун моро бо омма дар омезишу яғонаги ва инчунин дар корҳои зиндагӣ машғул дидаанд, ба айбҷӯиву шикастани қадри мо бархостаанд. Онҳо чунин пиндоштаанд, ки гӯё мо аз тариқати ҳукамо саркаши намудаем. Махсусан, аз роҳу расме, ки пешвои мо, Сукрот, доштааст, сарфи назар карда бошем. Зеро ки онди ин файласуф гуфторҳое вучуд доранд, ки он шахс ҳеч гоҳ гирди даргоҳи шохон намегашт ва онҳо агарчанде ба дарбор наздик шуданашро талаб ҳам менамуданд, валекин вай даъваташонро бо як безътиноне рад мекард. Сукрот гӯё таоми лазиз намехурд ва ҷоман фохир намепушид, аз паи сохтани хона ва гирд кардани тӯша набуд. Вай то ҳатто фикри офаридани наслро надошт. Вай гӯё аз хӯрдани гӯшту нушидани шароб ва ҳолатҳои шодиву масрури дурӣ чуста, бо хӯрдани гиёҳу пушидани ҷоман жанда қаноат менамуд. Гузашта аз ин у даруни хуме истиқомат мекард. Ғайр аз ин бо мардуми шаҳон ҳеч гоҳ равиши созишро ба қор намебаст, балки ончиро барҳак медонист, дар лафзе равшану баёне сарехе неши ҳама бар забон меовард.

Муҳолифони мо натавоҷ сирату рафторамонро ҳилофи сирату рафтори Сукрот медонанд, балки ба тарзи зиндагонии пешвои мо, яъне Сукрот, ин забони таъназани қушуда мегуянд: «Сирату рафтори Сукрот бар ҳилофи талаботи табнат ва бақои насл аст. Натиҷаи чунин амал ба ҷуз харобии оламу фанони мардум наҳад буд».

Мо ҳоло ба ривояти онҳо ҷавоб мегуем:

Ончи дар бобати сирати Сукрот ривоят кардаанд, дуруст аст, зеро ки равиши ӯ дар зиндагонии ҳамҷунон будааст, ки онҳо изҳор кардаанд. Лекин равишу рафтори дигарии ин ҳақим низ маъмул аст, ки душманон касдан аз зикри онҳо худдорӣ намудаанд, то ки барояшон им-

конияту маҷоли таъназани Сукроту моён ба тариқи кофӣ ҷо дошта бошад.

Ингуна равишу рафтори Сукрот равишест, ки он ҳақим аз ибтидои зиндагӣ то муддати бардавоми умри худ бар он амал карда, валекин баъдҳо аз бисёрӣ онҳо даст кашидааст. Масалан, Сукрот дар мавқеи марг чанд тан духтар доштааст. Ғайр аз ин борҳо ба ҷанги душман рафта ва дар маҳфилҳои айшу нуш хузур дошта, аз хурдани таомҳои лазиз, ба ғайр аз гӯшт, баҳра бардошта ва ҳатто каме шароб низ менӯшидааст. Он касоне, ки аз ҳақиқати ҳоли ҳақим бохабаранду ба ӯ эътиное доранд, аз чунин равиши давраи аввали зиндагии файласуф воқифанд.

Аммо Сукрот дар қисмати аввали умри ҳеш дилбохтаи фалсафа буда ва ба таҳсили он ишқ варзида, вақтеро, ки мебоист ӯ сарфи шаҳавоту лаззот кунад, дар роҳи омузиши ин илм ба харҷ дода, якбора худро фидои ин мақсад гардонидаст. Ҳангоме ки вай бо тамоми вучудиёти худ ин роҳро пеш мегирад, табъан бар касоне, ки дар фалсафа босазо наменигаристаанд ва ашъёи пастро бартар аз он медонистанд, бо назари хориву нафрат нигаристааст. Ин масъала худ ба худ равшан аст, зеро ки ҳар кас дар ибтидои ба мақсад ноил гардидан ба таъсири шавқи зиёду шиддати майл афтада, муҳолифони ғоявии худро душмани ашаддӣ худ мебиндорад. Ҳангоме ки ба мақсадҳои пешгузошта ноил гардиду бар мақому мартабае соҳиб шуд, шӯри ифроти у таскин меёбад ва ба ҳоли эътидол боз мегардад. Ва сирри он, ки мегуянд, «ҳар тозаеро лаззатест», ҳамин аст. Сукрот низ як муддати муайяни умри худ гирифтори ҳамин ҳоли кулӣ будааст. «Нақл кардаанд, ки қисмати ҳолатҳои аҷибу подирӣ ҳаёти ин ҳақим он аст, ки равиши зиндагии ӯ аз тарзи зиндагонии дигар мардум тафовуте доштааст. Маълум аст, ки омма ба нақлу ривояти масъалаҳои аҷибу ғариб ва нодир ҳаристаранд нисбат ба нақли воқеаҳои умури оддӣ маъмулӣ.

Ғарчанде мо эътироф дорем, ки дар пайравӣ намулдани равиши дурусти Сукрот, аз қабилӣ маҳви ҳавову ҳаваси беҳуда, дӯстдорӣ илм ва ҷаҳд дар талаби он ба мақомӣ ӯ нарасидаем, валекин бо вучуди ин тасаввур намекунем, ки дар чунин пайравӣ аз қисматҳои писандидани сирати ӯ бебаҳра монда, ҳилофи он амал карда бошем. Агар рафту бар ҳилофи равиши ӯ раҳсипор шуда бошем, он ҳам ҳилофест дар қамъияти он, на дар қайфи-

ят. Чунин икром шудани мо ба камбудни худ дар ин марҳала нуқси қиддие нест, зеро ки ин ҳақиқати зиндагӣ аст ва икром шудан ба ҳақиқат бар кас фазилату ша-рафро меафзоёнад.

Ин аст дар ин хусус ҷавоби мо.

Мо дар ҷавоби он айбҷуе, ки онди равишу рафтори аввалин Сукрот кардаанд, мегӯем: Дар ин маврид ҳам, агар маломате бар равиши ҳақим раво бошад, он во-бастан каммият буда, ба кайфияти он дахле надорад, зеро ки ба ҳеч кас пушида нест, ки фазли мард, чунон ки дар китоби «Тибби рӯҳонӣ» гуфтаем, дар ғутавар шу-дан ба шаҳавониёт ва онро аз ҳамаи дигар амалҳо бо-ло гузоштан зоҳир намегардад, балки ҳақ он аст, ки мард аз ҳарчи ки бад-он ниёзманд аст, ба кадри лозимӣ баҳрамаида шаваду андоза нигоҳ дорад, то ки поёни лаз-зати дарёфтааш ӯро фаро нагирад. Бинобар ин Сукрот ин аз ҳадде, ки ифрот шумурда мешуду дар ҳақиқат сазовори маломат мегардид ва сабабгори харобии олам ва қатъёбии насл мешуд, сарфи назар намуда ба тав-лиди насл ва ҷанг бо душман ва ҳузур дар маҳфилҳои айшу нӯш икдом гузошт. Касе, ки чунин равишро инти-хоб кардааст, варо ҳаргиз ба қатори гурӯҳе, ки дар хар-робии дунёву насл мекушанд, гузоштан раво нест. Ҳар касе, ки дар дарёи шаҳавот ғутавар нест, варо ба хароб-кории дунёву насли башар айбдор намудан норавост.

Мо агарчи дар олами киёс бо Сукрот сазовори номи файласуф нестем, лекин нисбат ба он касоне, ки шеваи эшон фалсафа нест, ҳаққи онро дорем, ки худро фай-ласуф биноем.

Хангоме ки сухан ба ин ҷо расид, пас лозим ме-донем, ки чанд калимае барои фоидан дӯстдорон ва толи-бонин илм дар боби «Сирати фалсафӣ» баён кунем. Пас, гуем: «Матлабе, ки дар ин мақола ғарази тасвири моро ташкил додааст, иборат аз баёни усулест, ки онҳоро дар китобҳои дигари худ баён кардаем. Бинобар он ки ин навиштаҷот дароз накашад, диққати хонандаро ба асар-ҳои «Илми илоҳӣ» ва «Тибби рӯҳонӣ» ҷалб менамоем. Ғайр аз ин ба таълифи дигари мо дар маломати касоне, ки ба даъвои файласуфӣ умрро дар таҳсили қонуният-ҳои ҳандаса мегузaronанд, нигошта шуда бо номи «Ша-рафни саноати кимиё» маъмул аст, мурочиат шавад. Мах-сусан, касе ки бихоҳад қомилан ба мақсадҳои мо дар ин рисола пай бибарад, аз мурочиат намудан ба китоби «Тибби рӯҳонӣ» бениёз пахоҳад бишавад. Ҳамон усуле,

ки мо дар рисолаи «Сирати фалсафӣ» бар он таваккуф менамоем, мухтасари китоби «Тибби рӯхонӣ» ба тариқи зерин мебошад:

1. Ҳар касро пас аз марг ҳолест хуш ё ногувор, ба мисли ҳоле, ки ӯ пеш аз ҷудои ҷисму ҷон доштааст.

2. Қамоли матлубе, ки мо дар паи он мавҷуд шудаем ва ба сӯи он раҳсипорем. Ин қамоли матлуб вобаста ба лаззоти ҷисмонӣ нест, балки вобастаи талаби илм ва инчунин пойдорӣ адл аст. Қас бояд бад-ин васила аз ин олам раҳой ёфта, ба олами дигар, ки дар он марғу алам мавқеъ надорад, раҳсипор шавад.

3. Хоҳиши нафси саркашу табъи ҳарис моро ба дунбӯли лаззоти «он»-е мекашад, лекин ақл бар хилофи он моро ғолибан ба тарқи ӯ сафарбар мекунад ба сӯи қорҳои бошараф мебарад.

4. Парвардигоре, ки мо аз ӯ ҳамеша савоб ҷашм дорем ва инчунин бими шиканҷашро бар дил мепарварем, бар мо нигарон аст. Худованд аз роҳи раҳмат озор бар мо наменвисандад, ситаму нодониро аз мо дур медорад ва ҳамеша аз мо хостори адлу илм аст. Бинобар ин қасе, ки ба озор пардозад ва сазовори озор шавад, ӯ ба қадари гуноҳ гирифтори укубат хоҳад шуд.

5. Ҳеҷ қас набояд аз паи лаззате шавад, ки аз он алами зуҳурёфта аз лиҳози ҳам каммияту ҳам кайфият бар он лаззат пешдастӣ дошта бошад.

6. Қавоми оламу бинои маишати мардум вобаста бар ашъёи ҷузъӣ аст, аз қабилӣ зироат ва бофандагию назоири онҳо. Эзиди ҷалилу азиз роҳ бурдани онҳоро барои рафъи сахтиҳои зиндагонӣ дар ӯҳдаи мо гузоштааст.

Баёноти ин усул мавзӯи тасвири моро дар бар мегирад: Пас меғӯем: «Чун лаззоту аламҳои дунёӣ бо гу-сехтани риштаи умр нобуд мешавад, валекин лаззоти олами дигар, ки он ҷовид аст. пойдору бепоён хоҳад буд. Пас, он қасе, ки лаззати бақои номутаноҳиро бо лаззати маҳдуду нопадид иваз бикунад, он шахс кам-ақл аст.

Агар амр чунин аст, пас биннатича моро лозим намеояд, ки дар паи лаззате бошем, ки вусул бад-он моро аз файзи олами рӯхонӣ боз дорад ё дар ҳамин олам дучори аламе созад, ки ранҷи он дар каммияту кайфият бар лаззате, ки ҷӯёи онем, ғолиб ояд. Гузашта аз ин дар талаби чунин лаззот монее нест. Бинобар ин марди ҳаким ғолибан бисъере аз ин лаззоти ғайримамнӯро

тарк мекунад ва нафси худро ба ин тарк одат медиҳад, то дар мавридҳои зарурӣ, чунон ки дар китоби «Тибби руҳонӣ» гуфтаем, ба осонӣ битавонад пайдорӣ кунад, зеро ки одат, ба гуфтаи қадимӣ, табиати офариниширо дорост ва лаёқати онро дорад, ки бо мулоиматӣ ҳар мушкилро осону ҳар амри ғариберо ошно созад.

Ин ҳол чӣ дар боби умури нафсонӣ ва чӣ дар мавриди умури ҷисмонӣ, ҳарду, мӯяссар аст. Чунон ки мебинем, касид аз мардуми маъмулӣ чобуктар аст ва каси лашкарӣ дар ҷанг аз дигарон далертар аст. Аз чунӣ ифодаҳо бармеояд, ки ба василаи одатҳои пайдошуда кас метавонад, қорҳои дар пазари аввал душвору ноҳамворро осону ҳамвор бикунад».

Ин баёни мо дар боби лаззат гарчи мухтасар аст, вале нишонаи ҷузъиёти зиёдест, ки дар китоби «Тибби руҳонӣ» ба баёни онҳо пардохтаем. Асли ин ғуфтуғӯ, ки ҳоло мо зикр кардем, иборат аз он аст, ки оқил набояд асри дасти лаззате шавад, ки оқибат алами тобеи он бар аламе, ки дар тарқи лаззату маҳви шахват ҷо дорад, афзунӣ бикунад. Ин масъала худ ба худ саҳеҳ буда, мантиқан ҳам мусаллам мебошад. Пас, натиҷаи он ин хоҳад буд, ки агар фарзан бар мо мумкин шавад, ки модомулаи бар тамоми рӯи замин ғолиб оем, вале бо мардум ба шакле муомала кунем, ки ризои худо дар он набошад ва моро аз вусул ба хайри боқӣ ва неъматӣ ҷовид боз дорад, дар чунин ҳолат ҳам мо набояд пайсипари ин роҳ шавем ва он лаззатро бар ин навмедӣ бартар гузорем. Ҳамчунин агар мо боварӣ дошта бошем ё ҳоли боварӣ бар мо ғолиб бошад, ки бо хӯрдани табақи аз хурмо даҳ рӯз дар як ҷо аз дарди чашм роҳат нахоҳем дошт, бояд аз ин хӯрок даст бикашем. Ва ҳамин ҳол вучуд дорад барои умуре, ки мобайни ду мисол, яке роҷеъ ба умури азим, дигаре марбут ба масоили ҷузъӣ қарор доранд ва ҳар кадом нисбат ба амри азимтар кӯчак ва нисбат ба амри кӯчак азимтар маҳсуб мешаванд. Ва ошкор сохтани ададҳои онҳо ба иллати фаровонии мисол дар ҳар ду табақа, дар ин ҷо барон мо, мӯяссар намегардад.

Чун ин ғараз равшан шуд, ба зикри ғарази дигар, ки давоми он ба шумор меояд, мепардозем:

Бинобар асли дар боло зикр намудаамон чунин аст, ки парвардигор ва молики мо бар мушфиқ ва ба дилаи раҳмат нигарон аст. Пас аз вуқӯи ранҷу алам низ бар мо безор аст ва аламҳову ҷабре, ки ба мо мерасад

ду моро дар фаро расидани онҳо ихтиёре нест, ночор, ба маслиҳате ва аз ҷиҳати зарурате аст. Бинобар ин ҳаргиз набояд ба ғайри шонстагӣ ба дорандаи ҳис аламе бирасонем, магар ин ки бо ин алам аламе шадидтар аз онро аз ӯ дафъ кунем. Ин баёнот низ зомини тафсило-ти зиёдест, ки ҳамаи қисмҳои озорро дар бар кардааст. Масалан, аз қабиле озоре, ки аз мулк дар вақти шикори ҳайвонот сар мезанад ва ифроте, ки мардум дар ранҷ расонидан бар ҷаҳорпоёни бори ва савории худ раво ме-доранд ва ғайра. Албатта ин ҳама бояд мувофиқи максади муайяне, ки бар тариқаву равиши ақлӣ ва адлӣ сурат гирифтааст, қорӣ бошад ва ҳеҷ вақт ба ифроту таҷовуз ва ҳадди инсоф нақашад. Масалан, расонида-ни алам дар ҷое, ки умеди дафъи аламе шадидтар аз он бошад, ҷоиз аст, мисли қабилдани ҷароҳату доғ ни-ҳодан бар узви фосид, нушидани доруи талхи ногувор, худдорӣ аз таомҳои лазиз, яъне парҳез намудан аз тар-си маразҳои саҳти дарднок, расонидани ранҷ бар ҷа-ҳорпоёи бидуни ситеза барои манзуре, гарчанде дар ин маврид гоҳе тундиву ситеза зарурӣ пайдо мекунад ва ақлу адл онро раво медорад. Масалан, риқоби асбро маҳкам мекашанд, то ки зин устувор бошад, зеро ки дар ҳангоми ҷанг он ҳолат касро аз ҷанги душман начот хо-ҳад дод. Ақл дар ҷунии ҳолат раво медорад, ки бар асб ҷабр карда шавад, зеро ки ҳалосии ҷони инсон ба он вобастагӣ дорад.

Ҷунии ранҷ махсусан раво аст аз он сабаб, ки агар он савор марди олиму ҳайр ва ё соҳибдавлате бошад, ки мардумро ба ваҷҳе аз вувҷҳ аз давлати ӯ баҳрае ҳосил шаваду ба қори салоҳи омма омода бошад. Дар ин су-рат бақои он мард барои салоҳи ҳоли мардум аз бақои асп лозимтар аст. Мисоли дигар, мисли ду мардест, ки дар биёбоне бе об бимонанд ва ҳамроҳи яке аз он ду ҳамон миқдор обе бошад, ки бо он битавон ҷони якеро аз марг раҳон бахшид. Дар ин маврид он об бояд ба ка-се дода шавад, ки бақояш барои салоҳи мардум лозим-тар аст. Ҳолатҳои ба ин мисолҳои оварда шабоҳату мо-нандӣ доштара бояд ҷунии киёс кард.

Аммо дар бобати шикор қардан ва куштани баран-дохтани ҳайвонот бояд эътироф намуд, ки ҳайвоноти даррандари ин амал ҷоиз аст, зеро ки ғизои онҳо аз гушт иборат аст. Масалан, шеру паланг ва гургу дигар ҳайвоноте, ки озорашон зиёд аст ва ин табиӣ мебошад. Барои инсон истифодае аз онҳо ғайримумкин ва хидмат-

торин онҳо мувофиқи матлаб нест. Мору каждум ва монанди инҳо аз ҳамин қабиланд. Нобуд сохтани чунин ҳайвонот бар ду ваҷҳ раво: яке он ки агар онҳоро нобуд накунам, аз вучуди онҳо ба ҳайвоноти дигар озор фаровон мерасад, зеро ки онҳо ҳайвоноти гӯштхор ба шумор мераванд. Дигар он ки нафс аз ҳеҷ ҷасаде чуз аз ҷасади инсон ҷудо намешавад. Ва чун ҳоли ҳайвонот чунин аст, пас, ҷудо сохтани ин қабил нафсҳо аз ҷасадох дар ҳукми боз кардани роҳи наҷоте қарор ёфтааст. Бинобар ин дар ҳайвоноти гӯштхор ин ҳар ду ҳол мавҷуд аст. Пас, нобуд сохтани онҳо ҳаддалимкон воҷиб меояд, зеро ки дар патиҷаи ин кор ҳам алами ҳайвон аз байн меравад ва ҳам имкони он ки нафси ӯ дар ҷасдох солеҳтар дохил шавад, фароҳам мешавад.

Мору каждум, занбур ва монанди онҳо, ки аз як тараф ба ҳайвоноти дигар озор мерасонанд ва аз тарафи дигар сазовори он нест, ки инсон аз онҳо ба монанди ҷаҳорпоён фондае бигирад, аз ҳамин сабаб куштани нобуд сохтанашон раво.

Куштани ҳайвоноти хонагӣ ва ҷондороне, ки физояшон алаф аст, раво нест, чунон ки гуфтем, дар ҳолатҳои зарурӣ куштани онҳо ҷоиш аст. Беҳтар он аст, ки ҳаддалимкон аз физо қарор додани гӯшт ва мисли онҳо бояд худдорӣ кард. Адади онҳо ҷандон зиёд пашавад, зеро ки ба куштани миқдори зиёде аз онҳо эҳтиҷ меафтад. Миқдори онҳо ба дараҷаи дилхоҳ ва бар ҳасби ҳолат бошад. Агар масъалаи наҷот додани нафси ҳайвонот аз қайди бадани онҳо дар миён набуд, албатта, ақл ҳеҷ вақт куштани онҳоро раво намедошт. Аҳли фалсафа дар ин боб ихтилоф кардаанд, қисме аз онҳо хӯрдани гӯштро раво донистаанд ва баъзеи дигар ҷоиш надонистаанд. Сукрот аз қабил қасонест, ки ба ин масъала рағӣ наодоааст.

Азбаски ҳукми ақлу адл озор ба ғайро раво намедорад, пас расонидани озор ба худ низ ҷоиш нест. Ин афкор ҳам дорои ҷузъиёти зиёдест, ки ақл дар тавзеҳи он очизи мекунад.

Масалан, амали мардуми ҳинд дар сӯхтани ҷасдохон худ ва афкандани худ бар оташи сӯзон ба мақсади ба худо наздикӣ пайдо намудан. Инчунин равиши монавиён дар қатъ кардани хоҳишу нафси худ ҳар гоҳ, ки хотир ба ҷимӯ майл кунад. Инчунин одат додани хеш ба гуруснагию ташнагӣ ва инчунин даст кашидан аз истеъмоли об ва ба кор бурдани бавл ба ҷои он.

Дайрнишиниву хонақогузинни исавиён* ва дар мас-
чид гӯшанишини кардани мусулмонон ва худдори аз касб
ва камиро дар таому хӯрдани ғизоҳои ногувор ихтиёр
намудан ва пӯшидани либоси дуруштро низ метавон аз
ҳамин қабил шумурд.

Маълум аст, ки моҳияти ингуна амалҳо ба маротиб кам-
тар аст. Ингуна корҳо ҳама ситамест, ки ҷамоате бар
нафси худ раво медоранд ва ингуна ранҷбарӣ аз каби-
ли ранҷест, ки ба василаи он ранҷи бузургтаре барҳам
намехӯрад. Сукрот низ дар аввали умр бар ин равишу
тарикат мерафт, лекин чунон ки гуфтем, дар охири умр
аз он рӯ бартофт. Дар ин хусус аҳли фалсафа ақидаҳои
пурихтилофоро доранд, ки чун зикри онҳо аз ҳавсалаи
ин рисола берун аст, ночор, ба баёнӣ қавле ба унвони
намуна қаноат меварзем. Пас ғӯем:

Ҳолу аҳволи мардум ниҳоятдараҷа мухталиф аст. Чу-
нончи, тоифае нозпарварди сарватанд ва гуруҳе парвар-
даи ранҷу дард, гуруҳи дигар мувофиқи хоҳиши нафс
дар талаби шаҳавониёт кушиши болиғ ба қор мебаранд,
мисли қасоне, ки фирефтаи ҷамоли занон, ё лаззати нӯ-
шидани шаробанд, ё толиби ба даст овардани раёсат.
Бинобар ин эҳсоси ранҷе, ки ба кас аз тарқи шахват
бармехезад, дар ҳама яқсон нахоҳад буд, зеро ки ба са-
баби ихтилофи ҳолу аҳволи шахсон дар онҳо ин амал
ихтилофотро ба вуҷуд меоварад. Масалан, бадани шо-
ҳону сарватмандон ҳаргиз тоқати ҷомаи дурушт надо-
рад ва меъдаи онон тоби ғизои ногувор надорад. Агар
онҳо дучори чунин ҳолу шаронт шаванд, албатта ба
азобу шиканҷа гирифтагон хоҳанд шуд. Ҳангоме ки он-
хоро бо гуруҳи омма киёс кунем, он гоҳ ҳол ранҷи ди-
гар мегирад. Агар омма пӯшоки дурушт пӯшаду ғизои
ногувор хӯрад, чандон ранҷе намекашанд. Ба ҳамин та-
риқ қасоне, ки ба яке аз лаззот хӯ гирифтаанд, чун онон-
ро аз он боздоранд, ранҷи эшон бисе шадидтару чандин
баробар бештар аз ранҷи қасоне хоҳад буд, ки ба ин
лаззот одат доштаанд. Аз ин рӯ, наметавон ҳамаи мар-
думро ба як навъ тақлифи ягона ӯҳдадор сохт, балки
ҳар тоифаро, бояд, дарҳури ҳоли худ зеро ин бор овард.
Масалан, файласуф набояд чунин пишдорад, ки шоҳонро
ба ҳамон таому шароб ва дигар масъалаҳои зиндагӣ бо
омма дар як қатор гузорад. Албатта, ингуна амал бояд
тадриҷан дар ҳолатҳои зарурияти пешафтада тадбиқ кар-
да шавад ва аз ҳадди маълум нагузаронад. Онҳоро бар
он дошт, ки расидан ба лаззот ба ҷуз аз анҷом додани

зулму қатл муяссар бишавад. Онҳо аз корҳое, ки сабабгори барангехтани ғазаби худованд ва мухалифи ҳукми ақлу адл аст, худдорӣ намоянд. Талаби ин навъ лаззот равост ва ин ҳадди аълои лаззатталабист. Баробари ин ҳадди поёни лаззатбарӣ ҷо дорад, ки он ҳад иборат аз ҳадде, ки сарҳадди байни лаззати ночизе ва риёзат, худдорӣ аз чизе ба ҳисоб меравад. Аз ин ҷост, ки мард он қадар бихурад, ки ранҷе набинад ва ба нохушӣ наянҷомад. Ва дар ин роҳ ба ҳадде парасад, ки хӯрданро ба қасди лаззат ва қомчӯӣ толиб шавад ва ғарази дафъи гуруснагӣ аз миён биравад, ё худ ҷомае бипӯшад, ки бадани уро роҳат дорад ва озор нарасонад ва ба либоси фохиру рангин нагарояд, ё худ хонае ихтиёр кунад, ки нигоҳбони ӯ аз сармою гармои шадид бошад ва ба макони бошукӯҳ ва орастаю пуриакшу нигор қасд накунад. Агар қас моли фаровон дошта бошаду дар маишат тавонсие уро фароҳам бошад ва ин ҳама бе ситаму тачовуз ва гирифтори ранҷ накардани нафс муяссараш шавад, онгоҳ ваӣ метавонад доираи зиндагонии худро васеътар кунад, зеро ки дар ин кор ӯро душворие пеш нахоҳад омад. Аз ин ҷост, ки қасони аз падару модари камбағал таваллуд шуда фақиронаву мискинопа зиндагӣ кардаанд, метавонанд растагор шаванду тариқати ҷавонмардиरो пеша гиранд. Зеро ки бар чунин шахсон кашидани бори риёзат ва худдорӣ намудан нисбат ба дигарон басе осонтар аст. Чунон ки бар шиканҷаҳо тоб овардан бар Сукрот нисбат ба Афлотун* осон буд. Он чи дар байни ин ду ҳад — аъло ва паст (асфал) ҳаст, ҳақиқати зиндагист. Қасе, ки онро ба инобат гирифта, мувофиқи он кор кунад, аз шумораи файласуфон хориҷ нест. Гузашта аз ин сирату тариқати чунин қасонро сирату тариқати фалсафӣ хонд, гарчи беҳтар он аст, ки файласуф ба ҳадди поён (асфал) моилтар бошад, то ба ҳадди аъло, зеро ки нуфуси фозила гарчанде бо ҷасадҳои табиӣ (неъматӣ) якҷоя парварда шуда бошанд, дар ин ҳол хоҳӣ, нахоҳӣ онҳоро ба тарафи ҳадди поёни лаззат мекашонанд. Аммо поинтар аз ин ҳад аз ҳикмат хориҷ аст. Масалан, сирати мардуми ҳинд ва монавия* дайршинону зоҳидон чун аз равиши одилона дур аст ва ба ранҷ гузоштани нуфуси муҳаррик ғазаби илохист, наметавон ба ҳақ номи фалсафа бар он ниҳод. Инчунин ҳамин ҳукм ҷорист, дар боби лаззоте, ки аз ҳадди аъло гузаро бошанд. Аз худованд, ки бахшандаи ақлу қушояндаи ғами ваҳм аст, тавфиқ ва ёрӣ хоҳем, то

моро бар ончӣ хости ӯст, бидорад ва ба ончӣ, ки сабаби наздикшавӣ ба ӯст, ҳидоят фармояд.

Хулосан калом, он ки чун парвардигори арчманду боҷалол олимест, ки ҷаҳл дар ӯ роҳ надорад ва одилест, ки ола маш аз ҷавр холист. Ва илму адл ва раҳматаш барзиёдатист ва холиқу молики мост. Ва мо бандагони ҳалқабағуши уем ва маҳбубтарин бандагонаш сазовори дӯстдорин худи он аст, ки беҳтар бар сирати банда равад ва мутеътар фармони уро ба қор бандад. Пас, наздиктарин бандагон ба худон арчманду боҷалол ва донотарину одилтарин ва раҳимтарину меҳрубонтарини онон аст. Ва мурод аз ин гуфтаи файласуф, ки «фалсафа ташбеҳ ба худованди арчманду боҷалол аст ба қадри тоқати инсонӣ», ҳамин аст. Мо тафсили онро дар китоби «Тибби рӯҳонӣ» оварда, гуфтаем, ки перонши нафс аз ҳӯи бад чигуна ҳосил тавонад шуд ва ҳадде, ки файласуф, бояд, дар ба дастоварин неъматҳои маишӣ ва ҷамъи туша ва талаби маротиби раёсат аз он фаротар наравад, чист?

Мо ҳоло ки аз баёни ғарази худ фароғат ёфтем, пас ба изхори холи хеш ва таънаҳои душманон мепардозем ва сирати худро, ки то ин айём ба тавфиқи худованд доштаем, шарҳ медиҳем, то ки бидонанд, ки ҳеҷ сирате дар мо набудааст, ки бад-он сазовори аз сафи фалосифа хориҷ намудан шуда бошем. Зеро ки касе сазовори ин укубат хоҳад буд, ки дар шинохтани ончӣ файласуф, бояд, бишиносад ва амал ба тариқате, ки файласуф бояд бар он равад, норасоӣ дошта бошад. Гайр аз ин ба ин ду ҷузъи фалсафа, яъне илму амалро ба ҳадди камол мавриди эътино қарор надиҳад. Танҳо чуни қас сазовори номи файласуф нест. Бинобар он ки олами мо бо мадади худованд ва тавфиқи раҳнамони ӯ аз ин нуксон холист, душманонро мачоли таъназанӣ танг хоҳад буд.

Аммо дар қисмати илми бошад, агар моро ҳеҷ тавонони дигар ҷуз таълифи ҳамин китоб ҳозир набуд, касеро мачоли он намерасид, ки моро аз сазовори ихтиёри номи файласуф манъ кунад, то ҷӣ расад ба асарҳои дигар, мисли китобе, ки дар «Бурҳон» навиштаем ва китоби «Илми илоҳӣ», «Тибби рӯҳонӣ», «Мадхали илми табиӣ» ба ном «Самъ-ул-қаён», мақолае дар «Замону макон ва муддат ва даҳру хало», «Сабаби қиёми замин дар васати осмон», «Сабаби ҳаракати мустадири осмон» ва мақолоти дигар дар «Таркиб ва ин ки ҷисро ҳаракате зотист ва он ҳаракат маълум аст» ва китоби

дигари мо дар боби «Нафс ва ҳайюло» ва китобхое онди тиб ба мисли «Китоби мансурӣ», «Мишлоҳзир-ут-табиб» ва чанд китоб дар боби адвия, китоби «Тибби мулукӣ» ва китоб мавсум ба «Ҷомеъ», ки ҳеҷ кас пеш аз мо ба таълифи чунон китобе напардохта ва баъд аз мо ҳам монанди онро натавоҳистааст, биёфарад.

Ва китобҳои дигари мо дар саноати ҳикмат, ки омма онро «Кимнӣ» хонанд.

Умуман то ин дам, ки ин рисола навишта мешавад, қариб дусад номгӯй китобу мақола ва рисола дар илмҳои мухталифҳои фалсафа аз улуми илоҳӣ ва ҳикматӣ аз зерин дастӣ ман берун омадааст.

Аммо дар донишандӯзӣ эътироф дорам, ки мутолиаи ман дар ин ришта то ҳадди имкону эҳтиёҷ будааст, на аз роҳи сустиву нодони, ки умри худро дар маҳорат ёфтаи дар ин ришта барбод диҳам. Агар касе инсоф дошта бошад, узри маро маъқул хоҳад шумурд, зеро ки роҳи савоб ҳамон аст, ки ман рафтаам, на он ки «файласуфонӣ» бонукс мераванд ва умри худро дар машғулияти фузулиёти ҳандаса небуд месозанд. Ба ҳар сурат, агар бо ин дараҷа донише, ки дорам, мустаҳаққи номи фаиласуф набошам, пас киро дар ин замон сазовори номи ин унвон фароҳам хоҳад шуд?!

Аммо дар қисмати амалӣ ба мададу тавфиқи илоҳӣ ҳеҷ вақт аз ду ҳадде, ки собиқан муайян кардам, таҷовуз напамудаам ва бо чунин роҳе нарафтаам, ки касе тавонад гуяд, ки сирати ман сирати фалсафӣ набудааст. Масалан, ҳеҷ гоҳ ба унвони марди лашқарӣ ё омили кишварӣ ба хидмати султоне напайваस्ताам. Ва агар дар суҳбати ӯ будаам, аз вазифаи таъбабат ва мунодимаат қадам фаротар нагузошта. Ҳангоми нохушӣ ба парасторӣ ва ислоҳи амри ҷисмии ӯ машғул буда ва дар вақти тандурустӣ ба мувоҷаза ва мушоварати ӯ сохтаам ва худо огоҳ аст, ки дар ин тариқа низ ҷуз салоҳи ӯ ва халқ мақсади дигар надоштаам. Ман аз пайи ҷамъи мол ва дастхуши ҳирсу оз набудаам ва молеро, ки ба каф овардаам, беҳуда барбод надодаам.

Бо мардум ҳеҷ вақт ҷангу ҷидол ва душманӣ надоштаам. Инчунин ситамро дар ҳаққи касе раво надоштаам, балки он чӣ аз ман сар задааст, хилофи ин буда, ҳатто бисёр вақтҳо аз баҳри истифодан ҳуқуқи худ низ даргузаштаам.

Дар боби хӯрдану нӯшидан, ба саргармиву шодӣ шуғл варзидан низ қасоне, ки моро дар ин ҳолат дидаанд,

донистаанд, ки ҳеч гоҳ ба дараҷаи ифрот нарасондаам. Дар масъалаи пушок пушидану савори кардан ва навару каниз низ дар ҳадди лозима амал кардаам. Аммо алокаи ман ба дониш ва ҳирсу ҷаҳдеро, ки дар андӯхтани он доштаам, онон, ки ҳамроҳу ҳамсӯхбати ман будаанд, медонанд ва дидаанд, ки чигуна аз айёми ҷавонӣ то кунун умри худро сарфи он кардаам, то он ҷо, ки агар чунин иттифоқ меафтод, ки китоберо нахонда ва ё донишмандеро мулоқот накарда бошам, то аз ин кор фароғат намеёфтам, ба кори дигар намерардохтам. Гарҷанде дар ин марҳала зарари азим дар пеш буд, то он китобро намехондам ва аз он донишманд истифода намекардам, аз пой намеништам. Хавсалаю ҷаҳди ман дар талаби дониш то он ҳад буд, ки дар як фан баҳусус ба хатти рез (майда) беш аз бист ҳазор варақа ҷизе навишта ва понздаҳ сол аз умри худро шабу рӯз дар таълифи «Ҷомеи кабир» сарф кардаам. Маҳз бар асари ҳамин кор қувваи биниоямро заъф даст дод ва бозувони дастам гирифтори сустӣ шуд ва аз хондану навиштан маҳрум мондам. Ман ба ин ҳол ҳам нигоҳ накарда аз талаб боз намондаам, пайваста ба ёрии ину он меҳонам ва бар дасти эшон менависам.

Пас, агар шуду дар пеши ҷашми муҳолифон донишам боиси таназзули дараҷаи ман дар макоми фалсафаи амалӣ гардаду онон ба тариқати дигарӣ пайравӣ намоянд, бояд, ки онро ба мушоҳида ё мукотиба ба мо бинамоёнд, то агар аз равиши мо беҳтар бошад, онро қабул кунем ва агар хатоие ва нуқсе дар он роҳ дорад, бар ислоҳи он бипардозем.

Дар ҷузъи амалӣ, метавонам, дар муқобили душманони худ гузашт кунам ва ба тақсири худ дар ин марҳала розӣ шавам, аммо намедонам, ки дар қисмати илмӣ чӣ хоҳанд гуфт. Агар воқеан дар ин тарика маро нуқис мебинанд, гуфтори худ биёваранд, то пас аз назар, агар ҳақ аст, ҳаққонияти онро эътироф кунам ва агар ботил аст, аз ботилиашон биоғохонам. Агар ин навъ нест ва фақат ба равиши амалӣ ва тариқати ман дар зиндагонӣ эътирозе доранд, орзу чунон аст, ки аз донишам баҳра баргиранд ва ба тариқати ман назаре надошта бошанд ва ба чунин гуфтаи шоир амал кунанд, ки гуянд:

Ба илми ман амал кун, ба нуқси ман манигар,
Илмам диҳад ба ту нафъу нуқсам зарар надихад.

ТИББИ РУҲОНӢ

ФАСЛИ ЯКУМ

СИТОИШИ ФАЗИЛАТИ АҚЛ

Бояд зикр намуд, ки парвардигори мутаол ақро ба инсон ато намуд ва одамизод ба тавассути он ба сарафрозно бузургӣ ноил гардид. Маҳз ба василаи он (ақл) аз манофеи ҳозира ва оянда баҳраманд гардида, ба шоёнтарин чизе, ки дар ҷавҳари афъоли мо вучуд дорад, мерасем. Гузашта аз ин ба кӯмаки он ҷавҳари асло даръёфт менамоем, зеро ки ақл беҳтарин тӯҳфаи худованди буда, ба мо кудрату судмандӣ мебахшад.

Мо ба тавассути ақл аз ҳайвони ғайринотиқ афзалият пайдо намуда, онҳоро молик шудем. Мо ҳайвонотро мутен ҳукми худ сохтем ва мувофиқи дархӯри манфиатамон ба ҳар ваҷҳе ба онҳо соҳиб шудем, то ки мутобики судмандиашон истифода барем.

Инчунин ақл марому мартабаи моро нисбат ба ҳар чизи олам баланд мебардорад. Маҳз ба тавассути он зиндагии мо хушу лаззатбахш мегардад. Гузашта аз ин мо ба шарофати ақл ҳастии оламо дарк мекунему ба максаду муроди хеш мерасем.

Албатта, мо ба василаи ақл сохтани киштиҳо ва кор фармудани онҳоро кашф намудем, то ин ки ба воситаи онҳо баҳрҳоро азхуд карда, ноил шудем, ки манфиатамон ҳосил гарданд. Дигар ин ки ба тавассути ақл ба асрори илмҳо, аз ҷумла, илми тиб расидем ва ошкор сохтем, ки дар тиб барои авлодони мо созгориҳои наҷибе ниҳон аст. Мо ба шарофати ақл кулли санъатҳои дигареро азхуд кардем, ки онҳо ба мо фонда мерасонанду моро баҳраманд мегардонанд.

Инчунин маҳз ба тавассути ақл умури пӯшидан қадиму махфии табиатро дарк намудем. Бад-ин сон бо имдоди ақл шакли Замину фалак, нопадидҳои Офтобу Моҳ ва соири кавокиб ва масофати бӯъду ҳаракатҳои онҳоро донистем. Маҳз ба шарафи ақл парвардигор ва иззату ҷалоли вайро шинохтем ва донистем, ки ӯ азимтарин чиз, яъне офаридгори мост. Бебахс аст, ки маҳз

он чизи муҳиму манфиатноке, яъне ақро ба мо дода-
аст.

Хулоса, ақл чизест, ки агар он намебуд, аҳволи мо тибқи аҳволи ҳайвон мешуд ё худ мисли кӯдакону де-
вонаҳо дар вартаи парешонӣ мемондем. Пас, бе тавас-
сути ақл ҳар як чанбаи афъоли худро, ки пеш аз рӯй-
дод бо узвҳои ҳисси эҳсос менамоем, ақаллан тасаввур
хам карда наметавонистем, ки он афъолро, гӯё, қаблан
ҳис кардаем. Пас, мо ба василаи ақл афъоли ҳиссии
худро тасаввур намуда, воқиф мешавем, ки рӯйдоди на-
монши фикри ҳатман мутобиқи он намониши зоҳири ба
амал омадааст ва мо баъдтар аз онҳо чудо шудаем.
Пас, агар кудрату манзалат ва аҳамияту ҷалолати ақл
чунин бошад, бар мо воқиб аст, ки онро аз мартабаи
олияш фуруд наоварем ва дараҷаи виқори онро кам
накунем ва инчунин ба ҳокими маҳкумқунандан он
табдил наёбем. Мо онро лаҷом назанем, то ки ӯ бар ҳо-
лати лаҷомзада монад, зеро ки ақл роҳбар аст, на му-
теъ. Мо бояд дар ҳаргуна умуру амалиёти худ ба он
мурочиат намсем ва ҷамъи корҳои моиро вобаста ба ра-
водиди он иҷро кунем. Зарур аст, ки дар иҷрои корҳо
ба ақл такъия намоем ва мувофиқи раводиди он ҳар ам-
реро ба итмом расонем. Мо бояд фармонбардори ақл
бошем ва вобаста ба таваққуфи он таваққуф кунем. Пас,
хавою ҳаваси нафсро, ки офату озоровар аст, ҳаргиз ба
дараҷаи фармонфармони ақл бурда нарасонем, чун ки
нафс ақро аз қоидаву усул берун оварда аз мақсаду
устувори дур карда метавонад. Инчунин нафси бад мо-
неъ мешавад, бар ин афкори дурусти оқил, ки дар он
салоҳият ва оқибатҳои неки қораш пешбинӣ шудааст,
амалӣ гардад.

Аз ин рӯ инсон ҳамеша аз паи тарбияи нафс бошад
ва уро бар ҳолати тобиести ақл нигоҳ дошта, маҷбур
намудан зарур аст, ки он ҳаргиз аз амри ақл берун
набарояд.

Пас, агар мо аз ӯҳдан ин кор бароем, онгоҳ ақл бағо-
ят мададгор ва нурпоши пайраҳан ҳаётмон мешавад.
Дар ин маврид яқин аст, ки ақл моро ба интиҳои хуби
мақсаду маром мерасонад. Билхусус, мо ба тавассути
ақл, ки он инъоми худовандист, саодатманд мешавем.

ФАСЛИ ДУЮМ

ИДОРА ВА ШИКАСТИ ҲАВОВУ ҲАВАС, БАЪЗЕ АҚОИДИ
КАСОНЕ, КИ МУОСИРИ АФЛОТУНИ ҲАКИМ БУДААНД

Зикраш равост, ки мақсади асосии «Тибби рӯхонӣ» иборат аз ислоҳ қардани ахлоқи нафс аст. Мо ин мавзӯро ба таври мухтасар баён мекунем. Оғозу анҷоми мақсади ин мавзӯ вобаста ба кашфи нуктаҳои асосҳои асрорангез ва амали маоние мебошад, ки онҳо усули куллияи падидаиро дарк менамоянд. Бинобар ин меғуем: Мо дар бобати дарки фаъолияти ақл, майлу рағбатҳои ҳавову ҳавас мукаддимае баён намудем. Ин баёнот нисбат ба ҷумлаи мақсади таълифот ҳамчун мақоми мабдаъро дораду ҳалос. Пас, мо ақро омилҳои муътабару боқудрат доништа, падидаи шоёнӣ диққат ҳисобидем ва онро дар усули ҳалли мақсад омилҳои асосӣ шумурдем. Дар ин бобат фикрамонро такмил дода, боз меғуем: Бехтарин ва муътабартарини усули ҳалли мақсаду мароми мавзӯи китоби зикршуда иборат аз баёнӣ тадбири шикасти ҳавову ҳавас ва муҳолифати чизҳои мебошад, ки майли табииро дар ақсар ҳолатҳо ба худ ҷалб менамояд. Дигар, омӯхтани шинохтани моёи нафс ва мутен тадриҷии он бар ақл мебошад. Имтиёзи нахустини инсон бар ҳайвон худ дар ҷуниб хусусияте мушоҳида қарда мешавад, ки малакаву ирода ва андешаву фикри инсон амали табиӣ ӯст. Мо мебинем, ки рағбати ҳайвоноти ноозмударо низ аҷоиботи табиат ба ҷониби худ ҷалб мекунад. Онҳо ҳамонҳо фирефтаи ҷуниб ҷалби аҷоиботи табиат шуда, бидуни тааммуле мувофиқи хоҳиши ҳавову ҳавас ҳозиранд, ки амал кунанд. Ҷунои ки ту ҳайвони ноомӯхтаро мебинӣ, ки он ҳеҷ гоҳ аз саргин қардан дар ҷои хоб ё хӯрдани ғизо дар ҳаргуна зарфе, ки дар он ғизо мегузоранд, худдорӣ намекунад. Агар чизӣ хӯрдани набошад, онгоҳ то ҳатто ба хӯрдани худ зарф шуруъ мекунад. Ҳайвон намеандешад, ки хӯрдани зарф раво нест, ҷунки баъдтар ба он чизи худӣ он мӯҳтоҷ хоҳад гардид.

Аммо инсонро мебинӣ, ки аз ин гуна амал худдорӣ мекунад ва табиати худро маҷбур месозад, ки аз чизҳои дархӯри ӯ буда қонеъ гардад, зеро ки маонии ақлӣ дар инсон мавҷуд буда, ӯро ба ҳалли тариқи қорҳои нораво сафарбар намекунад. Валекин табиати ҳайвон ӯро

ба амрҳое водор мекунад, ки бидуни ҳеҷ гуна мамониат бар он ноил гардиданаш мумкин аст. Пас, чунин аст дараҷаи фазилати инсон бар ҳайвон, ки инсон аз амрҳои зишту бад худдори карда метавонад ва аксари одамон аз ӯҳдаи ба ақл тобеъ кунонидани амалиёти табъ баромада метавонанд. Зарур аст, бигӯем, ки ин худдори ва тобеният ба ақл ба таълиму тарбия низ вобаста аст. Лекин ба таври умумӣ ин гуна худдориҳову тобеният шомили ҳақиқати ҳастии инсон буда, ба амалиёти табии ӯ қарибу наздик мебошад. Маълум аст, ки тифли хурдсол ин ё он чизро бо доштани худ дарк карда, дар патнҷан иҷрои чунин амал тарбия мегираду нашъунамо меёбад. Равшан аст, ки дар ин ҳусус, яъне дар бобати таълиму тарбия дар байни миллатҳо, халқҳо фарқиату тафовутҳои зиёд ҷо дошта, яке ба дигаре монандӣ надоштанишон имконназир аст. Гайр аз ин барои табии аксари инсоният муяссар намегардад, ки онҳо ба авҷи камолоти ин фазилат бирасанд. Танҳо марди файласуфи фозилро муяссар мегардад, ки ӯ ба авҷи камолоти фазилат бирасад. Агар дараҷаи фазилати мардуми авом дар ҳусуси идора кардани табии худ басандагӣ кунад ҳам, валекин онҳо аз фазилати марди файласуф дар масъалан тобеи худ кардани ҳавову ҳавас ва ҳосил намудани малака бебаҳра мондаанд.

Ҳавосе, ки бихоҳад нафси худро бо ахлоқи некӯ ороиш диҳад ва ингуна фазилатро дар нафс мукамал сохтани бошад, бояд донанд, ки ба қори бисе душвор ва масъулиятнок даст задааст. Пас, он шахсро воҷиб меояд, ки нафси худро ба кушишу мубориза бар зидди ҳавову ҳавас ва бенизоъу муҳолифат ба ақл итоат намудан одат кунонад. Бояд гуфт, ки дар табии одамон ихтилофи зиёд ҷо дорад ва дар касби фазилат низ тафовутҳо мушоҳида карда мешавад. Масалан, тарки баъзе зиддиятҳо ва рафъи одатҳои ношоист барои баъзе осонтар ва барои баъзеи дигарон душвортар мебошад.

Ақнуи ман лаҷоми суҳанро дар бораи чигунагии ҳосил намудани фазилатҳо мегардонам. Дар бораи тарзи тобеъ кунонидани ҳавову ҳавас ба ақл ва муҳолифатҳои мавҷудан нафс баҳс хоҳем намуд. Пас, беҳтарину шоянтарини фазилатҳои табиие, ки вобастаи мавҷуи мост, масъалан баҳси устукус (чорунсур) мебошад. Ҳоло бар зикри он шаруъ мекунем.

Пас, мегӯем: Дарвоқеъ ҳавову ҳавас ва табииҳои одамон, албатта, дорон лаззатҳои мувакқатӣ буда, бо

чунин падидаҳои худ одамонро баъзан бидуни фикру андешаи оқибати он амр ба худ ҷалб менамояд. Ҳавову ҳавас инсонро ба он ҳолати лаззатбарӣ исроркорона сафарбар менамояд. Ва он инсонро барои ба он лаззат ноил гардидан ба шитобкорӣ меандозад. Аммо инсон намеандешад, ки он лаззат баъзан аламовар мебошад. Баъзан шахсро аз тасарруфи он лаззат нигоҳ доштан душвор аст, агарчанде ба василаи он лаззати мувакқатӣ борҳо ба дарду алам гирифта мешавад. Ҳавову ҳавас ва табиатҳои лаззатхоҳ маҳз ба сабаби кампродагии шахс ба иҷрои хоҳишу талаботи худ соҳиб мешаванд. Инсон дар ин гуна маврид бештар ғайри лаззат дигар чизро фикр намекунад. Агар кас каме тааммул кунад, он гоҳ мебинад, ки дар он гуна лаззати шахвонӣ ба ғайр аз барангехтани дарду алам чизи дигаре нест.

Ин ҳолат мисли он аст, ки тифли чашмдарде чашмашро молӣш медихад ва хурмо меҳураду ширани онро ба чашм мемолад ва боз дар гармон офтоб бозӣ мекунад. Дар ин сурат марди оқилро зарур аст, ки лаҷоми ҳавову ҳавас ва табиатро сарпадиҳад, балки онҳоро тобеи худ созад ва ҷабр кунад озода намонад. Марди оқил баъд аз ба камол расидан ва дидани оқибати рафтори онҳо ва имтиҳони натиҷаи амали онҳо ва муайян намудани ҳулосаи рафтори онҳо бо чунин лаззат муносибати боандешае дошта бошад. Сипас бехтарин натиҷаи санҷишу имтиҳонро ба инобат гирад, то ин ки аз рӯи гумон амал намуда, осеб набинад. Кас бидонад, ки агарчанде дар он лаззат фоидае ҷо дорад, валекин оқибати ӯ ғамангест, аст, худро аз он маҳрум карда битавонад. Чунин шахс, албатта, дар ҳаёт аксар вақт набохта, балки бурд карданаш яқин аст. Пас, агар аз ин озмоиш ва имтиҳоноти он лаззат шубҳае бар ваӣ рӯй диҳад, он гоҳ пеши роҳи майлу рағбатро гирифта, онро озода намонад, балки бар зидди он амал карда, муқобилиятро давом диҳад ва онро аз иҷрои он амалу тартиб манъ намояд. Чуноне ки ишора намудем, одам агар нафсро ба ихтиёри худ вогузорад, ҳатман аз оқибати баду кулфат эмин намонад. Бояд ёдовар бошем, ки зарари нафси озодамонда, аллакай барвақт сар мезанад. Зарари он нисбат ба заҳмати тааммул кардану душвории пеши роҳи онро гирифта, сабр кардан борҳо зиёдтар аст. Дар ин сурат бояд барои манъ кардани он аз содир кардани амали ношониста кӯшиши ҷиддӣ сарф намуд. Пас, агарчанде

қудрату тавонони одам бо идораи нафс мукаммал гардад ҳам, дар ин ҳолат бояд онро ба тариқи лаҷомзада нигоҳ дошт. Чуръаи талхи нушокни хозираро аз чуръаи ояндааш, ки натиҷаи он голибаи пушидани захри котиш хоҳад шуд, авлотар донист. Хулласи калом ин, ки касро воҷиб меояд, дар аксар ҳолатҳо лаҷомни хавову хаваси худро ба даст гирад.

Маънии дастгирин нафс ва ба шарофати ин амал ба натиҷаи дилхоҳ соҳиб гардидан он гоҳ муяссар мегардад, ки агар кас нафси худро ба сарфи назар кардани душвориро одат кунонида, бар тааммули машаққатҳо онро муҳайё ва омода созад. Барон ин ки бар сахтиҳо тобовар бошаду ба осонӣ ўро паси сар бикунад, бояд, ки сохиби ҷунип иродае бошад, ки агар ҷи айёми амал карда истодани шаҳват бошад ҳам, дар он фаолият накунад ва бар он мусаллат нашавад. Равшан аст, ки нафс қудрати онро дорад, ки дар табнат ва хислати одами таъсири ҷиддие расонад. Баъзан он таъсир ҷунон зўр мешавад, ки ба мамоннати одату дигар ҷиддиятҳои инсонӣ эътибор намедихад. Агар пешин нафс дар ҷунип ҳолат гирифта нашавад, ба кас ҷунип ҳолате пайдо мешавад, ки радди он ҳолат ба ҳеҷ ваҷҳе муяссар намегардад. Пас, доништан равост, ки одамони шаҳватпарасту беҳад ба шаҳват додашуда рафта-рафта ба ҳолате дучор мегарданд, ки аз он ҳолат дигар лаззате намебаранд. Илова бар ин агар ҷунип шаҳват бар кас голиб ояд, тарқи ону лаззатбарини табиии он муҳол мегардад. Пас, он касоне, ки ба занбозӣ, майнӯшӣ ва ниҳоят беш гӯш кардани ҳар гуна суруду мусиқӣ одат кардаанд, маризеро мемонанд, зеро ки онҳо гирифтори қавитарин шаҳавот ва мустаҳкамтарин ғаризаҳои табнат ҳастанд. Бинобар ин ҷунип шаҳсои, наметавонанд, ба мисли дигароне бошанд, ки онҳо дар ин амал ба дараҷаи эътидол риоя намуда, лаззат мебаранду баҳраманд мегарданд. Ҷунки он шаҳвати ғайримуътадил дар мардуми муқаррар ба он машғул буда, ҳолати оддиро пайдо карда ба ҷизи муқаррарӣ табдил меёбад, ки онро дигар тарқ кардан имконпазир нест. Ингуна одатҳои муқаррарӣ бояд дар мақоми ҷизҳои ночорӣ ва маҷбурии зиндагӣ бошанд, на ин ки ҳамчун қазон зарурати фараҳангезӣ. Бад-ин сабаб он ҳолати аввала ба онну дунёи шахс ҷунип ҳалал мерасонад, ки маҳз дар натиҷаи амали он ба қорҳои ношоиста даст зада, бо фиреби нафс ба хавфу хатаре нигоҳ накарда, кӯшиш мекунад, то ки ҳар ҷи бештар молу ма-

тоъ даръѣфт намояду разолат содир бикунад. Дар ин сурат ба чунин шахсон ҳавою ҳавас ҳоким гардида, варо чунин вонамуд мекунад, ки онҳо дар корхояшон бадбахтиро саодат ва андӯхро фараҳ ва дарду аламу лаззат гумон мекунанд. Мисоли онҳо чунин аст, ки касе барои тарм кардани хонаи худ хезум чамъ мекунад, вале боре хезуми зиёди чамъшуда оташ гирифта, хонаи ӯро бо якқоягии бисоту худаш месӯзонад. Дигар, ҳайвоне, ки барои тамаи чизе шуда, худро ба дом меандозад. Пас, вақте ки ба дом меафтад, ба он чизе ки он (ҳайвон) фиреб хӯрд, ноил намешавад ва агар одат шуда бошад, аз он наҷот намеёбад. Аз ин микдор баёнот равшан мегардад, ки агар нафсро озод гузорӣ, онгоҳ чизҳои воқеаҳои рӯй медиҳад, ки оқибагашон баробари он лаззати кас-фиреб гардида, натиҷааш нисбат аз дарду алам ва зарари ҳаёти асту бас. Илова бар ин зарари ингуна лаззат нисбат ба фоидаи он зиёд мешавад. Шахсро, ки ба доми фиреби чунин лаззатҳои афтодааст, оқибат пушаймонӣ насиба мегардад. Пас, касе, ки ин (аҳвол)-ро мебиннад, мегӯяд: «Набояд нафс ҳокими ақлу одат бошад». Агар он шахс аз аҳли фалосифае бошад, онгоҳ ба осонӣ нафсро ба ҳолати лаҷомзада нигоҳ медорад, зеро ки аҳли фалосифа вучуди нафсро ба зоти худ қабул надоранд.

Онҳо мегӯянд: Нафс вобастаи ҷисмест ва ба шарофати ҷисм нафс вучуд дорад. Инчунин онҳо иқроранд, ки бо фосид шудани он ҷисм нафс ҳам фосид мешавад. Аммо касоне, ки нафсро дорон иният (чигунагӣ) доништа, вучуди онро ба зоти худ қоним медонад ва иқрор аст, ки нафс дар ҷисмест ва он ҷисмро чун восита ва олате барои худ қарор дода, вале бо фосид шудани ҷисм он нафс фосид намегардад. Ингуна нафс натавонад фосид намешавад, балки қудрати муқайяд кардани табиат ва то ҳатто бар зидди ҳавою ҳавас баромада, дар ин бобат ҳамчун тавононе вонамуд мегардад.

Аҳли фалосифа касони мутеи ҳавою ҳавасро мазаммат карда, онҳоро бо ҳайвон дар як саф мегуздоранд. Онҳо воқифанд, ки шахсони ҳавою ҳаваспараст, ки ҳавову ҳавасро аз дигар чиз афзалтар мегуздоранду дӯсташ медоранд ва онҳо майл ба лаззат доранд, оқибат таассуф хоҳанд хӯрд. Чунин шахсон худ мебинанд, ки ҳама гуна ҷинду қаҳди онон барои расидан ба чизҳои беоқибат дар асоси мутеи ҳавову ҳавас бар абас рафтааст. Пас аз ҷудо шудани нафс аз бадан оқибатҳои бад барои ӯ пайдо мешаванд, ки он муддати тӯлонӣ дар ҳолати пу-

шаймонӣ мемонад ва ба бадни амали гузаштаи худ та-
ассуфу хасрати зиёд меҳӯрад. Дар ин бора аҳли фало-
сифа ба узвҳои инсон такъя карда, далел меоваранд,
ки он узвҳои таркиби бадан **фақат барои амали лаззат**
ва шаҳват муҳайё нашудааст, балки он барои фикр кар-
дан ва андеша намудан низ офарида шудааст. Маҳз бо
ҳамин сабаб одамизод аз ҳайвони ғайринотиқ фарқ
мекунад. Масалан, ҳар як ҳайвон аз ғизои ҷимӯи ҷунон
лаззат мебарад, ки гуруҳи зиёди одамон ба андозаи он
як ҳайвон лаззат бурда наметавонанд. Ҳолати амали ҳай-
вон, ки аз фикр хориҷ аст, вучудиёти ғаму андӯхро на-
дониста, зиндагии беташвише аз сар мегузаронад. Баҳ-
раманд шудан аз чунин ҳолати ҳаёт барои инсон муяс-
сар намешавад. Инсон ба ин тарзи зиндагӣ ба ҳеҷ ваҷ-
ҳе соҳиб шуда наметавонад.

Ҳайвонот дар ин хусус, яъне дар бобати баҳраманд-
ии лаззату айш дар ниҳояти авҷ мебошад ва он дар чу-
нин ҳолат вучуд доштани хатарро ҳам пай бурда наме-
тавонад. Масалан, дақиқаи куштани ҳайвон фароҳам ра-
сида, вале он бо шавқи зиёд ба хӯрдану нӯшидан маш-
ғул аст. Аҳли фалосифа мегӯянд: «Агар шаҳватпарастӣ
ва инчунин қонеъ гардондани майли табъ дар ҳаёти ин-
сон афзалтарин чиз мебуд, онгоҳ инсони оқил чунин хо-
латро беарзиш ҳисоб намекард ва ингуна вазъиятро паст-
тар аз вазъи ҳайвонӣ намешумурд».

Аммо инсон, ки ӯ ба шарофати ақлу фаросат нисбат ба
ҳайвон баргарӣ дорад ва маҳз бо имдоди ақлу фаросат
хушбахт мешавад. Инсон ба василаи фикру андеша ме-
донад, ки беҳтарини чизҳо барои вай чист. Нутқи соли-
му покнза, истеъдоди фитрии қошифӣ тобеи ӯ буда, ҳар
амалеро мувофиқи талаботи табиати нафси нотика ба
вуқӯи мепаивандад. Ғайр аз ин онҳо (аҳли фалосифа)
гуфтаанд, ки «агар фазилати ҳақиқӣ дар фаъолияти фа-
роҳам овардани лаззат ва шаҳват ниҳон мебуд, он гоҳ
инсон ҳатман дорон истеъдоди ингуна фазилат мешуд».
Инсонии комил маҳз ба василаи ақл медонад, ки қасони
дорон чунин истеъдод аз шахсони фосиқ афзалтар нест-
анд. Илова бар ин агар аломати фазилатнокӣ дар ама-
ли ҳарчи бештар доштани истеъдоду қудрати шаҳватро-
ниву лаззатбарист, пас говҳояи харон аз инсон беҳтар
фазилатманданд.

Инчунин аҳли фалосифа гуфтаанд: «Баъзе мардум,
ки дорон саъю кӯшиши амали фикрии нестанд ва дар ин-
гуна фазилатҳо фикру андешае надоранд, гумонбар ме-

шаванд, ки ҳайвонот назар ба инсон аз лаззат беҳтар баҳраманд мешаванд». Аммо ҳақиқати ҳол ин тавр нест. Масалан, ҳамон шоҳе, ки чанги ғоратии аз ақл беруиро мекунад, пас аз ба душмани худ ғолиб омадан барои маишат менишинад ва тамоми зебу зинат ва ҳайати (дарбориёни) худро ҳозир менамояд ва ба мунтаҳои маишат ноил мегардад, ки ин ба ҳеч кас муяссар нахоҳад шуд. Магар ягон навъи ҳайвон ба чунин лаззат ноил гардида метавонад? Ҳар як ҳайвон бо вучуди тамоми кӯшиш микдори каме аз лаззати подшоҳро дарёфт карда метавонад. Ҳеч гоҳ чунин лаззати подшоҳ бо он лаззати ҳайвон қобили муқоиса намебошад».

Пас, гӯяндан ин мисол бояд бидонад, ки камолу нуқсони лаззат вобастаи микдори эҳтиёҷмандӣ буда, на дар дараҷаи ифроти он зоҳир мегардад. Дарвоқеъ, бо кифояти микдори ҳочат ин ё он амали инсон ба лаззат мубаддал мегардад. Чунон чи, ҳолати касеро тасаввур кунед, ки ба ӯ ҳазор динор зарур аст, то ки ҳочаташ барояд. Агар шуду ба он нӯҳсаду наваду нӯҳ динор дода шавад ҳам, ин микдори динор ҳолати уро ислоҳ карда наметавонад. Баробари ин каси дигаре ба як динор мӯҳтоҷ аст. Хангоме ки ҳамон як динор ба ӯ дода шавад, ҳамон мӯҳтоҷии ӯ барҳам хурда, ҳочаташ ҳосил мегардад, ки ин, дар навбати худ, муяссар шудани ҳолати лаззат аст.

Пас, ин кас бо як динор камбудни худро бартараф карда, лаззат бурда тавонист, лекин он шахси нахустин бо дарёфтани садҳо мартаба зиёдтар ҳам, эҳтиёҷи худро қонеъ кунонида натавонист. Пас, ҳайвон, агар қулли талаботи табиин он фароҳам оварда шавад, лаззати он ба камол намерасад, зеро ки ҳар камоле, ки баъд аз он лаззат ба вучуд меояд, ба ҳайвон таъсир надорад, чунки ҳайвон қодир нест, ки он ҳама лаззатро ба хотир овардад чамъбаст намояд. Валекин ҳайвон аз он ҷиҳат, ки ҳайвон аст, бар ҳар ҳолате ҳамеша ҳисси лаззатпарастиро мепарварад. Аммо инсон барои ба балоғатҳои мурод ва шаҳватҳои комилан расидан иқтидор надорад, зеро ки нафси инсон тобеи тафаккуру андеша буда, иқтидори ҷизҳои ниҳониро тасаввур намудан дорад. Инчунин дар табиати нафси инсонӣ пок ҳолате ҳаст, ки он ҳатман ҳолати дигарро беҳтар аз ҳолати худ дидан мехоҳад. Ғайр аз ин ҳолати нафси инсонӣ хангоме, ки бо шавқи ҷустуҷӯӣ қардани чизе бармехӯрад, ҳатман гирифтори то андозае ҳирсу рағбат ва инчунин тарсу муҳофизат мегардад. Ингуна аҳвол ҳамеша ба лаззату шаҳвати аз

ҳад гузарои нафси инсонӣ «осеб» мерасонанд. Вагарна инсон агар молики ними кураи замин гардад ҳам, нафси вай талаб мекунад, ки он ними дигарашро низ ба даст оварад. Гузашта аз ин ғам меҳӯраду метарсад, ки он ними замин, ки мулки вай аст, аз даст наравад. Инчунин агар молики тамоми замин шавад, боз таманнои онро дорад, ки доимо сихҳату ҷовид бошад, боз нафси ӯ дар паи ҷустуҷӯи олату рутбаи ҳар чизе, ки дар байни осмону замин ҳаст, бишавад.

Ба ҳар ҳол ба ман хабаре расидааст, ки яке аз подшоҳони дорои нафси калон рӯзе васфи ҷаннат ва чизҳои азими дар он бударо мешунавад ва дар онҷо вучуд доштани неъматҳои ҷовидонии зиндагиро шунида, меғӯяд: «Ман фикр мекунам, ки дар он ҷаннат чун ман шахсе соҳиби манзалату эҳсонбуда дохил шавад, неъматҳои онро ҳам бемаззаю талх мешуморад ва чунин ҳисоб мекунад, ки он чи ман мехоҳам, дар он ҷо кам ёфт мешавад». Пас, ингуна подшоҳе, ки ҳама чиз дорад, вале талаботи ӯ интиҳо надорад, лаззат ва айши ӯ чӣ тавр ба камол мерасад? Пас, оё ғайр аз ҳайвонот ва касоне монанди онҳо дигар касоне ҳастанд, ки бо дорони худ хурсанд бошанд! Чунон чи шоире гуфтааст:

Бувад оё касе дар неъматӣ фузун ҷовиду хушбахт,
Ки бе андӯху ғам бошад зи нотарсӣ.

Ва зумраи аҳли фалосифа аз гирифтории нафс ва ҳавою ҳавас ва амалҳои пурихтилофи он худро дур мекашанд. Онҳо худро аз таҳқиру таҳдиди нафси бад мухофизат мекунанд. Гарчанде онҳо дар қайди ҳаёт буданро масъалан азиме мешуморанд, вале ба қутби лоямут ва ҳуроку нушокии ночизе тобу тоқат меоваранд. Онҳо молу мулк ва хона ҳам надоранд, баъзеашон аз ҳад зиёд ба гирдоби ноумедӣ дарафтада ба кучаи бечорагию гӯшанишинӣ дохил шуда, аз мардум канорагирӣ менамоянд манзилҳои вайронаро маскани худ қарор медиҳанд. Онҳо ба ҳамин аҳвол, яъне бо кӯшиши бақулли талаф додани василаҳои оддитарини зиндагӣ аконди худро нисбат ба нафс ҳифз намуданианд. Онҳо собит қардананд, ки ҳаргиз ба доми нафси ҷонкоҳ намеафтанд. Ақидаи онҳо онд ба нафс баъд аз ҳолати муфорикати он аз бадани ниҳоят зиёд ва тӯлонӣ аст, ки инкони баёнашон дар ин китоб нест. Бинобар ин ҷои назмедонем, ки дар бораи ҳар яке аз онҳо ба тафсил та-

ваккуф бикунем. Зеро ки дар бораи эътибор ва исрофи нафс, ки он чист ва барои ҷи бо ҷисм пайванд шуда ва чаро он ҷисмро тарк мекунад ва аҳволи он (нафс) баъд аз тарки ҷисм чигуна мешавад, баҳси махсус аст. Инчунин дар бораи шарафу эътибори нафс ва баҳси он ҳикояту шарҳи ҳар яке аз он ақоид чандин мартаба зиёдтар аз мавзӯи ин китоб аст. Мо танҳо дар бораи хусусияти аразии нафс баҳс менамоем, зеро ки мақсад аз ин баҳс назар кардани дараҷаи ислоҳи нафс баъд аз тарки ҷисм аст. Чунин баҳс аксаран барои равшан кардани тарзи ислоҳи ахлоқ зарурият пайдо мекунад.

Бинобар ин ҷоииз аст, ки мо сухани мӯъҷизе дар бораи он баён кунем, бидуни ёддошти он баҳсҳои тӯлонӣ ва ҷашмдошти бурд кардани аҳли фалосифа ё тарафдорони онҳо. Мо худро оворан авроқгардонии ақидаҳои зиёд накарда, дар бораи эътиқодамон писбат ба нафс ва дар бобати маонии он, ки ба фикри мо онҳо ба мақсади ин навиштаҷотамон мувофиқ ҳастанд, таваккуф хоҳем кард. Пас, мегӯем: Шайхӣ фалосифа ва бузургтарини онҳо Афлстун* изҳор мекунад, ки инсон се нафс дорад; яке аз онҳоро нафси нотиқа номидааст. Дигарро нафси ғазабовар ва ё ҳайвонӣ гуфтааст ва саввумро нафси наботӣ ё рушд (нашъунамо) ва ё шаҳвонӣ меномад. Аммо эътиқод дорад, ки нафси наботӣ ва ҳайвонӣ баҳри хидмати нафси нотиқа ба вуҷуд омадааст. Нафси наботири барои тағзият, яъне ғизо хӯрдани ҷисм офаридааст, ки он ҷисм низ хидматгори нафси нотиқа аст. Нафси наботӣ чун олате ва ё асбобе мебошад, зеро ки он аз ҷавҳари бсбақон таҳлилшуда бунёд нагардида, балки аз ҷавҳари моеи таҳлилшуда муқаввам шудааст. Чунки ҳар чизи таҳлилшудае абадӣ боқӣ наместонад. Бинобар ин дар ивази ҷизе, ки он дар ивази ҷизи дигаре омада, дар нафс таҳлил гардидааст, дер ё зуд ба ҷизи дигаре мубаддал мешавад.

Нафси ғозиб (ғазабовар) барои нафси нотиқа чун олати забткунанда хидмат намуда, лачоми нафси шаҳвониро то андозае ба даст мегирад ва ҳамчун қувваи манъкунандаи он аз ноговориҳо вонамуд шуда, то андозае дар ин хусус нафси нотиқа ба он такъя мекунад. Равшан аст, ки нафси шаҳвонӣ бо ин ҳама мақри худ нафси нотиқаро аз аслиҳан тавонон ӯ нутқ ҷудо карда наметавонад. Нафси нотиқа нутқхоро қомилан истеъмол менамояд ва ба василан он ҷизеро, ки омехтаи ҷисм аст, наҷот медиҳад. Ин ду нафс, яъне нафси наботиву

Ҷозиба, аз пазари Афлотун, дорои ҷавҳари махсус мебошанд, валекин баъд аз фосид шудани ҷисм онҳо ҳамчун нафси нотика боқӣ наместонанд.

Бояд зикр намуд, ки нафси ғазабӣ бо ҷумла маводди мизоҷи қалб яклухт аст. Нафси шаҳвонӣ бошад, бо ҷумла маводди мизоҷи ҷигар яклухт аст. Аммо ҷумла маводди мизоҷи димоғ, аз назари Афлотун, нахустин олат ва асбобест, ки нафси нотика онҳоро қор мефармояд. Нафси тағзия, ки сабабгори нумуву нашъунамои инсон аст, ба ҷумла маводди ҷигар тааллуқ дорад. Ҳарорати бадан ва ҳаракати набзӣ аз ҷумлаи маводди қалб бармеояд. Эҳсос, ҳаракат, иродат, таҳайюл, фикр ва тазаккур ба фаъолияти димоғ (мағзи сар) тааллуқдоранд. Ин ҳама натавонанд ба ҳосияту мизоҷи димоғ вобаста аст, балки ҷавҳарест, ки дар димоғ ҷойгиранд. Онҳо баҳри димоғ чун олати асбоби истеъмоли хидмат менамоянд. Зикраш ҷонз аст, ки димоғ асбобу олати мукаммали инсон буда, бо ҷавҳар пайванд аст.

Афлотун* изҳор мекунад, ки инсон бояд дар пазириши тибби ҷисмонӣ, ки он тибби машҳур аст, низ кӯшиш бикунанд. Тибби рӯҳонӣ ўҳдадор аст, ки бо далелу бурҳонҳо ба тарбияву тақомули нафс машғул шуда, варо мўтадил намояд. Афъоли нафсро мураттаб созад. Тибби рӯҳониро муяссар гардад, ки нафси нотикаро ба камолот расонад, то ки вай дар иҷрои қорре ноқисӣ ё худ аз ҳад зиёдарӯи накунад.

Нуксонӣ феъли нафси наботӣ аз ин иборат аст, ки он дар тағзия ва нашъунамои ҷисм ва инчунин дар илқишофу тараққи он ва ҳолати камбияту кайфияти он қордор нест. Ҳол он ки ҳар як ҷисм ба ин гуна омилҳо муҳтоҷ аст. Ғайр аз ин ифроти нафси наботӣ дар ҷунин амали ў тазохур мекунад, ки вай ҷисмро озод мегузорад, то ин ки аз ҳадди эътидол бигузарад. Нафси наботӣ ба илқишофи омилҳои ҷисмияти ҷисм созгорӣ намуда, дарвозан истеъмоли ғизоро васеъ мекушояд. Дар натиҷа қувваи ҷисмонӣ афзуда, барон лаззату шаҳват имконият фароҳам меоварад.

Нуксонӣ феъли нафси ғазабӣ иборат аз ин аст, ки гарчанде вай соҳиби шаҳомати ваҳмият бошад ҳам, вале аксаран пеши роҳи нафси шаҳвониро гирифта, дар зарурият ўро маҳруму таҳқир намекунад. Инчунин нафси ғазабӣ бояд, ки нафси шаҳвониро дар ифроти шаҳватронӣ иҷозат надиҳад ва аз ин амал боздорад. Ҳол он ки нафси ғазабӣ бояд, ки дар худ такаббурияту май-

ли ғолибиятро афзун намояд, то ки ба шикасти нафси шахвонии мардум ва соири ҳайвонот имконият пайдо кунад. Вай бо қувваи ғолибият ва мусаллатии худ мағрур шуда, ғамн дигаронро намехурад. Масалаи, ҳамин гуна ҳолат Искандари Македониро фаро гирифта буд.

Нуксони феъли нафси нотика дар он ниҳон аст, ки вай ба он дунё рафтаи ба ёди кас намеоварад. Нафси нотика онди адамот ва ё худи вучуди он (дунё) фикр карданро ёдовари карда намеистад. Вай боисти одамро бар тааҷҷуб кардан аз вучуди он дунё ва нисбати он иттилоо пайдо кардан ва майл намудан ба шинохти ҳар чизе, ки дар он (дунё) аст, сафарбар кунад. Махсусан, илми ҳасадро, ки худ қисми мавзӯи он аст, ба инобат намегирад. Ҳол он ки илми ҳасад вазъияти ҳисро дар ҳаёт ва оқибати пас аз марги онро меомӯзад.

Бояд зикр намуд, ки ҳар касе агар ҳолати вучудро аҷиб набинад ва азамати онро мавриди тааҷҷуб қарор надиҳад ва аз сохту ҳаёти он дар ҳайрат намонад, пас ӯ аз ҳайвон тафовуте надорад. Инчунин агар нафси кас дар ҳустуҷӯи донишони чизҳое, ки бо нафси нотика вобаста аст, нашавад ва ба ин масонл аҳамияту эътибор надиҳад, яқин аст, ки ба ҳолати ҳайвонӣ бимонад. Инчунин кас ба донишони чизе, ки баъд аз марг рӯй медиҳад, ба имдоди нафси нотика қушиш бикунад, вагарна чун ҳайвон мемонад. Гузашта аз ин вай бештар ба шабпараку мор ва пасттарин чизҳое, ки на фикру на ёд доранд, монанда мешавад. Илоҷи шахси гирифтори нафс дар он аст, ки фикр лачоми ӯро бигирад ва бар вай ишғула амалҳо ва рафторҳои монанди он раҳнамоӣ бикунад. Маҳз фикру андеша ба ҳақде сарвари кунад, ки нафси шахвонӣ аз ғизо ва чизҳое, ки ба ҳисм фонда доранд, ба микдори зарурию кофӣ истифода баранд, то ки бақои мизочи димоғ ва сиҳҳатии ҳамаи узвҳои одами муҳофизат бишавад. Нафси нотика бояд баҳрини қор баҳсу ҳустуҷӯ кунад ва то мунтаҳо қушиш ба ҳарҷ бидиҳад. Ӯ дар замони кутӯхтарин қушиш бикунад, то ки қамъи маонии зиҷдагиро даръёфт намояд. Аммо қоиз аст, арз кунем, ки баъзан ифротии ин навъ қушишҳо мизочи ҳамаи ҳисро вайрон месозад. Дар патиҷа кас ба дарди вавосу изтиробӣ ақлӣ гирифтормешавад. Инак, он чизеро, ки кас ба суръат, мехост, даръёфт намояд, аз даст медиҳад. Сипас, он муддате, ки барои бақои қисми мутаҳаллили фосид муқарраршуда аз байн меравад. Ҳол он ки мумкин буд он муддатро

ба ихтиёри нафси потика мегузошт, то ки аз он муддат барои ислохи амре, ки муҳтоҷи ислоҳ шудан буд, баъд аз муфориқати нафс аз бадан истифода менамуд. Ин ҳамон муддатест, ки аз рузи валодат шурӯъ шуда, то айёми пирию пажмурдаиро фаро мегирад. Барои ҳар каси оқил он (муддат) басандаву кофӣ мебошад. Вале дар байни инсон аблаҳтарин одамон вучуд доранд, ки он муддатро барои фикри беҳудаду мушоҳидан барабас мегузаронанд. Дурусттараш, инсонии нокисулакӣ он муддатро ғанимат нашумурда, лучу урьён сафари он дунёро мекунад.

Албатта, он чи ки мо қаблан зикр кардем, махсусан оид ба нафси потика, ки маҳз он ҷасад ва олами ҷисмониро залилу паст карда, бар он ғазаб мекунад. Инчунин ҷисми инсон медонад, ки нафси эҳсоскунанда ҳамеша ба ҷисмият вобастагӣ дорад. Инчунин ҷисми инсон медонад, ки ҳанӯз ҳам он дар аҳволи озурдагӣ ва дарду алам мондааст. Аммо озори он барои ин аст, ки кавну фасоди он ҷисм дар радду бадал аст, чунки вай яқин медонад, ки нафс муштоки муфориқат буда ва халосӣ аз ҷасадро мақсуди интихон худ мешуморад.

Афлотун* низ иқрор аст, ки муфориқати нафс аз ҷасад ҳатмист. Маонии (қавну фасод) ва дигар аҳволоти ҷисмониро баён кардааст, ки мо ба онҳо муътақидем. Зикр менамояд, ки рӯҳ ба олами азалин худ бармегардад ва дигар рағбат ба чизе аз қабилӣ ҷасад намекунад. Дигар робитаю алоқамандиро бо ҳеч гуна ҷисм намехоҳад. Пас, вай ба зоти худ такъя мекунад ва зиндаю потиқу ҷовид менамояд ва бе дарду алам ба ҷою мавзеи худ фараҳманду хуррам боқӣ менамояд. Ишора мекунад, ки ҳаёту нутқ аз зоти рӯҳ аст. Ҷовидонии рӯҳ ва тафриқаи ӯ аз дарду алам баҳри он аст, ки вай қобили кавну фасод нест. Инчунин сурури он ба олами худ барои он аст, ки вай аз омехта шудан ба ҷисм ва вучудиёт доштан дар олами моддӣ халосӣ дорад. Хангоме ки ҷасадро муфориқат мекунад ва аз он ин маонӣ, яъне олами моддиро дарёфт накарда ва инчунин олами ҷисмониро ба таври бояду шояд нашинохта менамояд. Гарчанде рӯҳ ҳамеша муштоки олами ҷисмонӣ буда, мехост, ки дар марҳалаи аввал дар он макон ихтиёр бикунад. Хангоме ки дар ҷасад ҷойгир шуд, воқиф гардид, ки олами ҷисмонӣ ҳамааш дарду аламхон муттасил аст, пас, пушаймон гардид. Хулосаи раъи Афлотун* ва қабл аз ӯ Сукротӣ* худпараст чунин аст.

Дар ин сурат фикри одами дунъёй, яъне моддӣ чи-
зе нест, магар каму беш ба ҳавову ҳавас ва шахватҳои
лозабт банд аст. Валекин у уҳдадор аст, ки лаҷоми он-
хоро ба даст гирад ва мухторию озодии нафсро маҳдуд
кунад. Бинобар ин лаҷоми ҳавою ҳавас ва нафсро ба
даст гирифта ва ба разолат роҳ надодан кори ақл бу-
да, дар тамоми динҳо низ ин амал воҷиб аст.

Пас, одами оқил бояд ин маониро бо ақлу фаросати-
худ муҳокима намуда, ҳамеша ба он аҳамият диҳад ва
дар хотири худ нигоҳ дорад.

Пас, агар касе аз ин китоб ба баландтарин мартабаи
ахлоқи нек ноил нагардад ҳам, ақаллан андак ғизои
руҳие, ки мояи баҳрамандӣст, пайдо хоҳад намуд. Ка-
се, ки аз паи пешгирин нафс шуд, то андозае боиси не-
гаронии ҳаёти нек мешавад. Ҳар касе, ки дар ибтидо аз
забти нафс озору талхӣ бинад, он кас оқибат ба даръ-
ёфти ҳаловат ва лаззатҳои нек муваффақ мегардад ва
инчунин масруру саодатманд мешавад. Ғолиб омадан
бар ҳавову ҳавас ва душвории забти шахват рафта-
рафта сабуктар мешавад ва ба кас одат мегардад. Мах-
сусан, агар он пешгирин нафс ба марҳалаву тадриҷӣ
бошад. Дар ин ҳолат нафс ба он тариқаи идора карда-
ни шахс одат мекунад. Ин ҳолатро бо тадбири зерин
ба даст овардан мумкин аст: Аввал, нафсро аз шахват-
ҳои сода манъ кардан зарур аст. Пас аз ин то ҳатто аз
чизҳои, ки ақлу фикр ҳам онҳоро лозим донанд, ба тарки
он ва чизҳои бузургтаре аз он инқом гузоштан мумкин
аст. Зеро ки он илоҷҳо чуи одати хулку атвор ва одати
забти нафс ва пешгирӣ аз ҳолати шахвоният мегардад.
Бад-ин сон он ҳама маҷмӯи нафс ба нафси нотика итоат
мекунад, то андозае, ки он ба одат мубаддал мешавад.
Баъд аз ин ҳолати забти нафс қувват ёфта, оқибат аз
чизҳои дилрабо ҳам кас худро ба осонӣ манъ карда
метавонад, ки дар натиҷа пешгирин ҳавову ҳавас ба
фондан ақл ҳал мегардад. Ингуна шахс дар умури худ
соҳиби сиёсати хуб мешавад, ки мардум уро мадҳ ме-
кунанд ва ба рафтори вай шавқманд гардида, меҳоятанд,
мисли вай шаванд.

ФАСЛИ САВВУМ

ЕДДОШТИ АФКОРЕ, КИ КАБЛ АЗ ЗИКРИ ПАДИДАҲОИ БАДИ НАФС ШУДААНД

Мо асоси мавзӯе, ки баъдан гуфтани ҳастем, ҳоло мавкуф гузоштем. Мо кӯшиш менамоем, ки муҳимтарин усул ва қондаҳоро, ки онҳо бар рӯзгору амали инсон судманд аст, зикр хоҳем намуд. Пас, мо падидаҳои бадӣ нафс ва тарзи ислоҳи онро, ки бо роҳи киёсу мисол ба вуқӯъ мепайвандад, зикр накардем. Ҳоло ба тариқи муҷаз ба ин масъала таваккуф хоҳем намуд. Албатта, дар ин ҷо мо гуфтори худро то ҳадди имкон мухтасар зикр мекунем:

Албатта, мо муҳимтарин сабабу бузурғтарин иллатро дар хусуси муолиҷаи ҳамаи ҷиҳатҳои ислоҳи ахлоқе, ки ба бадӣ дучор гардидааст, истифода мекунем. Агар ҳар яке аз он суҳанони ба ин мавзӯ тааллуқдор ба тариқи алоҳида зикр нашуда монад ҳам, вале гуфторе ба тарзи умумӣ изҳор мегардад. Шояд ин эҳтимоли онро дорад, ки чунин гуфтор бар асли аввал тааллуқ дошта бошад. Аҷаб нест, ки чунин амалро ҳуди асли аввал дар тинати кас гузорад. Асли аввал воқеаи кифояткунанда аст.

Агар он асли аввал раҳбар шавад, он гоҳ нафс ва ҳавову ҳавас ислоҳ мешаванд. Дар ин маврид аксарияти амалҳои бадӣ ҳавою ҳавас ба нафси нотика мутеъ мешаванд. Дигар, он худ аз амали бад содир кардани шахват касро боҳабар мекунад. Пас, инсон барои ба даст гирифтани лаҷоми ҳар як омили бад ва нигоҳ доштани онҳо қудрат пайдо мекунад. Дар натиҷа шахс бо он ду омил, яъне нафси наботиву нафси шахвонӣ пайваст нашуда, инчунин қору кирдор ва ахлоқи худро тобеи онҳо намесозад.

Пас, моро лозим меояд, ки ончи барои ислоҳу хушкирдор шудани ашхос зарурят дорад, дар ин китоб дарҷ намоем.

Мо дар баёни чунин зарурят ба Яздони пок такя намуда, гуфторамонро давом медиҳем.

ФАСЛИ ЧАҲОРУМ

ШИНОСОНИДАНИ АШХОС БО АЙБХО

Бинобар ин ки ҳар яке аз мо имконияти пурраи манъ кардани ҳавою ҳавасро барои хушбахтии худ надорем, моро лозим меояд, ки бо меҳрубонию лутф афъоли ҳешро ороиш бидиҳем. Инчунин ба чашми аҳли ҳолис ба ахлоқу сирати худ нигоҳ кунем ва айбҳою афъоли замимаи худро бубинем. Пас, агар кас то даме, ки афъоли бадро дар худ мушоҳида карда натавонад, вай ҳаргиз, наметавонад, аз онҳо ҷудо шавад. Чунки ба қуллӣ ҳис намудани айбҳо баъзан имконпазир нест. Пас, агар онҳоро ҳис накунамд, наметавонанд, бадин онҳоро дарк бикунанд ва барои аз худ дур кардани онҳо кушиш намоянд. Дар ин сурат бояд он шахс дар ин хусус ба шахси дигари оқил, ки ҳузур доштани вай барояш хеле зарур аст, якҷоя шуда ба он такъя намуда, дар умури худ ба вай пайрави намояд. Инчунин аз вай илтимосу илтиҷо намояд ва агар лозим ояд, аз ӯ талаб намояд, то ин ки ӯ ба ҳар чӣ аз хислатҳои ношонст, ки дар вай аст, шинос кунад. Инчунин марди оқил ба вай таълим диҳад, ки он таълимоти вай барои он шахс бехтарини чизҳо ва собиттарини насихатҳо бошад. Носеҳ дар амали насихат кардан тамоми дониш ва маҳорати худро сарф бинамояд, то ки мақсади ӯ ҳосил гардад. Чунин тавачҷӯи марди оқилро он шахс дида, бар ӯ эҳтирому шукр зиёд мешавад ва он ифтихор мекунад, ки ингуна шахси оқил ӯро дарси зиндагӣ меомӯзад. Дар чунин маврид пандгирро зарур аст, ки шарм накарда, чизҳои лозимаро бипурсад. Оқилро низ лозим аст, ки бо ӯ сарсариву рӯякӣ сӯҳбат накунад. Оқил он шахсро огоҳонад, ки агар бо таълимоти вай саҳлангорӣ намуда, ба чизи баде гирифтор шавад, онгоҳ бидонад, ки вайро фиреб додасту ранҷондааст. Пандгир донад, ки агар мувофиқи панди шунавида амал накунад, дар натиҷа ба маломати оқил гирифтор гардидаиаш яқин аст. Аммо он мураббиро лозим аст, ки ба камбудииҳо ва ҳар айбе, ки он шахс дорад, нишон диҳад ва ҳаргиз аз тарбиягир малол нашавад ва ба вай бо назари истеҳзо нигоҳ накарда, безору дилгирии худро нишон надиҳад. Балки баръакс, дар ҳузурӣ он шахс худро хурсанд нишон диҳад ва суҳаноне, ки аз ӯ мешунавад, бо тамкини ҷиддият гӯш андозад. Он суҳанон чӣ хеле, ки набошанд, худро масрур зоҳир намояд. Агар шуду ӯро дар ҳолате

бинад, ки чизеро аз рӯи хиҷолат аз мураббӣ пинҳон мекунад ва ё дар баёни чизе, ё шарҳ додани қабоҳати он чиз азоб мекашад, онро комилан зоҳир карда наметавонад, онгоҳ оқил худро нигарону ғамгин нишон диҳад. Инчунин уро вокиф намояд, ки ин чизро аз ӯ интизор набудааст, балки (оқил) аз ӯ чизеро мехоҳад, ки ба рӯи ӯ намудор аст ва онро ба таври сарех бигӯяд ва вайро аз он чиз огоҳ созад. Агар мураббӣ уро дар ҳолати дигаре бинад, ки дар баёни чизе хеле муболиға ва тактеъву паст мекунад, дар ҳоле ки ҳақиқати он ба ин андоза нест, дар чунин маврид ҳам, оқил набояд ғазабнок гардад. Уро таъриф кунад, гарчанде вай муболиға карда бошад ҳам, осори хурсандӣ ва чехраи кушод зоҳир намояд. Дар ин ҳолатҳо марди оқил, яъне мураббӣ саволҳои нав ба нав гузошта, масъаларо тавзеҳ кунад. Зеро ки табиату ахлоқи носозгор, мумкин аст, пайдо шуда бошад. Инчунин оқил бояд аз тарбиягирӣ худ бохабар бошад ва бидонад, ки ҳамсоҷҳо, бародарон ва касоне, ки бо ӯ муомила доранд, дар бораи вай чӣ мегӯянд ва дар чӣ умуре уро таърифу дар чӣ умуре уро наҳ мезананд. Ин тадбир барои он зарур аст, ки ҳарчанде шахс ба чунин васила тарбият гирифта, ин тариқатро пеш гирифта бошад ҳам, мумкин аст, ки баъзе айбҳо то андозае бар вай боқӣ монда бошанд. Пас, агар иттифоқан душмане ё дусте бихоҳад, ки айбе ва ё худ бадихон уро ошкор кунад, он шахс аз он нуксонҳои худ пешаки бохабар бошад ва қаблаи бикӯшад, то ки ба таври маҷбури аз онҳо дурӣ гузинад. Чунин шахс бояд, ки барои нафси худ дар ботини худ эҳтироме дошта бошад ва чунин ҳурмату эҳтироми нафс касро водор мекунад, ки барои инсонии хубу фозил шудан бикӯшад.

Дар ин бобат Чолинус* китобе бо унвони «Дар он ки хубон чи гуна аз душманонашон баҳраманд мегарданд» таълиф намудааст. Дар он (китоб) овардааст, ки «ин баҳраҳо бар ман аз душманам расидааст». Инчунин дар он навиштааст: «Мард бояд айбҳои худро бидонад». Мо аз маҷмӯи он танҳо ҷумлаҳои зикр намудем.

Бояд гуфт, ки дар ин ҷо он чи зикр кардем, то андозае кифоя ва раҳнамои каси ҳавасманди поки шуда метавонад. Хар касе, ки насихатҳои моро дар амали ҳаррӯзааш истеъмол кунад, ба шамшерӣ тез монанда шуда, дар қорҳои некаш муваффақият пайдо карда, ба шахси ботамаддуне табдил хоҳад ёфт.

ФАСЛИ ПАНЧУМ

ИШҚУ УЛФАТ ВА ЧУМЛАИ СУХАН ОИД БА ЛАЗЗАТ

Мардумони бузурги соҳибнафс ва боҳиммат, ки зикрашон гузашт, табиатану ғаризан аз балои ишқи нопоки булҳавасона бар канор мераванд. Барои онҳо ва амсолашон чизе бартар аз хори, хоксори, шикасти нафс, бечораги ва зоҳир намудани факру муҳтоҷӣ ва нотавонӣ, ҳамеша худро гунаҳкор пиндоштан нест. Онҳо агар воқиф гарданд, ки барои ошиқон аз ин маонии дар ҷумлаи фавқ зикршуда, даст кашидан лозим меояд, онҳо аз чунин ишқ нафрат мекунанд ва бо сабру тоқат ҳавон ишқро аз худ дур месозанд, агарчӣ ба он ишқ бо тамоми ҷисму ҷон гирифтор бошанд. Ҳатто он касон, ки гирифтори қору бор ва ғамҳои зиёди маҷбурии дунёӣ бошанд ҳам, ё шахсоне, ки бо умури оинӣ шуғлдоранд, аз чунин ишқ сар метобанд. Аммо он мардумони хунсон заносифат аз қабилӣ ғазалхонон, фориғболҳо, сарватмандон, шахватпарастон, ки ғайр аз шахват дигар ғаме надоранд ва нигуна шахсон дар дунё ғайр аз таъмини талаботи шахват дигар ҳоҷате надоранд, ба гирдобии чунин ишқи булҳавасона ғўтавар мегарданд. Бинобар ин аз даст додани шахват барои онҳо ҳисси таассуфу маҳрумиятро бармеангезонад. Ҳангоме, ки онҳо аз шахват истифода бурда натавонанд, худро ба аламу ҳасрат ва пушаймонию бадбахтӣ гирифторшуда мепиндоранд. Ҳолашон чунин ранг мегирад, ки онҳо ҳеч гоҳ аз балои чунин «ишқ» наҷот ёфта наметавонанд. Махсусан агар ҳикмати «ошиқони» пурфиску фучурро ғўш кунанду ба шеърҳои латиғи ғазал назар оваранд ва бештар ба савту сурудҳои ғамангез диққат кунанд.

Пас, мо дар бораи чӣ тавр аз чунин падидаи ношоист, яъне ишқи нопок эҳтиёт шудан ва касонро огоҳ кардан аз асрори он ва гушзад намудани он ки вай ҳамеша дар камин аст, таваққуф менамоем, зеро ки тавзеҳи ин масоил ба мақсади ин таълифоти мо мувофиқ аст. Лекин пеш аз огози ин масъалаҳо ба баёни сухани муфиду мусонди дигаре, ки онро «ҳолати тавлиди лаззат» меноманд, мегузарем.

Пас, мегӯем: лаззат тақрори ҳолате мебошад, ки пеш аз ба вуқӯъ пайвастании чизии зарарнок, яъне ҳолати номусонид вучуд доштааст. Ҳангоме, ки инсон чизу ҳолати номусониду зарарнокро аз ҳолати худ хориҷ на-

муда, сипас ба ҳолати аввалини худ баргашт, лаззатро хис менамояд. Масалан, агар шахсе аз ҷои пӯшидаи пурсоя ба сахро барояд ва дар зери шиои тафсонаи офтоби тобистони сайр кунад, то ин ки гармии тоқатфарсои офтоб ба вай таъсир расонад ва ҳангоме, ки ҷунин кас баъди ин ҳолати номусоид боз ба макони аввалии худ баргардад, лаззатро хис менамояд. Пас, он шахсе аз иваз шудани ҷои худ, яъне аз ивазкунии макони худ ва баргаштан ба макони аввалии худ лаззат мебарад, зеро ки аз таъбири ҳол ба ҳолати аввали худ бармегардад.

Сипас, баъд аз берун шудан аз ҷои мусоиди худ бадани вай лаззати доштаашро гум мекунад. Пас, шиддати гум шудани лаззате, ки вай дар макони худ дошт, ба дараҷаи шиддати гармии он сахро авҷ мегирад. Ҳангоме, ки ба макони худ баргашта, боз сардани макон ба бадани вай таъсир мекунад, дар ин ҳолат суръати бозгашти лаззат низ авҷ мегирад. Пас, ба ҳамин маънӣ аз назари фалосифаи табиатшинос лаззат вобаста ба табиат маҳдуд, ё пурра мешавад, зеро ки ҳадди лаззат дар доираи табиат аст. Гирифтгорӣ, ё худ хориҷ шудан аз табиати одди бояд тадриҷан ва дар замони тулонӣ ба вучуд ояд. Агар баъди аз табиат хориҷ шудан ҳодисаи баргашт ба табиати аввала яқбора дар замони кӯтоҳе рӯй диҳад, онгоҳ дар ҷунин ҳолати баргаштан аз ҳолати табиӣ дар эҳсоси мо бо қизи озордиҳандаи ҳолати ғайритабиӣ дучор меоем, ки дар натиҷа озор пайдо мешавад, аммо баъд аз ба ҳолати табиӣ баргаштан он озор эҳсос намегардад, ки ҳамин гуна ҳолатро «лаззат» меномем.

Аммо касоне, ки таҷриба надоранд, гумон мекунанд, ки он ҳолат (лаззат) бидуни озоре ба вучуд омада бошад ва худро водор мекунанд, ки лаззат маҳз бидуни озоре ба амал омада, аз ҳар гуна дарду аламе холи мешавад. Аммо дар ҳақиқат ин тавр нест, зеро ки лаззате нест, ки бидуни ҷо доштани озор пеш ояд ва инчунин бо сабаби хориҷ шудан аз табиати муқаррарӣ ва ё аз ҳолати табиӣ ба вучуд ояд. Ҷунон ҷи, вобаста ба миқдори азоби гуруснагӣ ташнагӣ дараҷаи лаззати таоми нушоки пайдо мешавад, валекин вақте ки каси гуруснаю ташна ба ҳолати табиӣ худ, яъне гуруснагиву ташнагӣ баргардад, азобе бартар аз он нест. Ингуна шахсе танҳо баъд аз хурдани таом ва шикамсерӣ лаззат мебарад. Дар ин ҳолат вазъи хориҷ шудан аз ҳолати мавҷуда ба кас лаззат ато менамояд. Ҷунин аст ҳолати лаззатҳои дигар. Пас, ингуна таърифи барои баёни ҳолати лаззат то андо-

зае каноатбахш мебошад. Ёдовар мешавем, ки билчумла оид ба лаззат ва баёну шарҳи онро дар мақолае ба унвони «Дар моҳияти лаззат» навиштаем». Аммо ҳоло ҳамин микдоре, ки баён кардем, барои ҳоҷатбарории мо кофист. Бояд хотирнишон намуд, ки аксарияти қасони дар ҳолати лаззат буда, ки маҳз лаззат раҳнамояшон аст, қасонеанд, ки ҳақиқати назариявии лаззатро намендонанд. Онҳо ғайр аз ҳолати дуҷум қизи дигареро тасаввур намекунанд, яъне ҳамон ҳолате, ки аз ибтидои тамоми шудани азоб шуруъ гардида, муқаддимаи офариниши лаззат сар мезанад. Барои ҳамин ҳам лаззатпарварон лаззатро нағз диданд ва таманно доранд, ки ҳеҷ гоҳ аз он чудо нахоҳанд шуд. Аммо онҳо намендонанд, ки он хоҳишашон ғайримумкин аст, чунки лаззат ҳолатест, ки ҳеҷ гоҳ шинохта ва ҳис карда намешавад, магар баъд аз пеш омадани ҳолати азобу шиканҷа.

Пас, мегӯем: Дар ҳақиқат лаззати «ошиқон» ва қасони дигаре, ки ба дӯст доштани чизе худро омода кардаанд, ба мисли ишқи сардорӣ, мансаб, ба даст овардани молу мулк ва дигар умури ифротӣ, ки дар нуфуси онҳо мутамаккин шудааст ва онҳо таманно ғайр аз ба даст овардани он матлуб надоранду мароми зиндагиро бидуни дарёфтани он чизҳо беҳуда мешуморанд, оқибат ба азоб гирифтагон хоҳанд шуд. Инчунин ноил шудани онҳо ба муроди азими худ авлотар аз ҳар чизе мебошад, барои ин ки онҳо тасаввур мекунанд, ки ба даст овардани матлаби худ ва аҳамияти он дар нуфуси онҳо ҷойгир шуда, чунин қасон ҳолати аввалиро ба хотир намеоваранд, зеро ки тариқу маслаки онон барои ноил шудан ба матлаби худ будааст. Аммо онҳо агар фикр мекарданд, ки дар ин роҳ чӣ қадар ноҳамворӣҳо, пасту баландӣҳо, сахтӣҳо ва чӣ қадар азобу машаққат, биму ҳарос, хавфу хатар ва таҳлуқа ҳаст, онгоҳ ноил гардидан ба матлаби азиме барояшон ширинӣ ато менамуд. Тасаввур кардани азобу укубати ба даст овардани матлуб сабабгори ширин шудани талхӣ мегардад.

Мо чумла моҳияти лаззатро баён намудем ва онро тавзеҳ додем. Саҳву ғалати қасонеро, ки тасаввур мекарданд, ки лаззат дур аз дарду алам аст, рад намудем.

Пас, ба суҳанони худ баргашта иллату ногувориҳои ин падида, яъне ишқи булҳавасона ва оқибати зишти онро баён мекунем.

Пас, мегӯем: Ошиқони булҳавас дар масъалаи ба ақл тобеъ нақунонидани нафс, ба даст нагирифтани ла-

чоми ҳавою ҳавас ва ба куллӣ мутен шаҳват шудан аз ҳадди ҳайвонот ҳам мегузаранд. Бартарин ингуна ошикон аз ҳолати ҳайвон дар он зоҳир мегардад, ки онҳо бо дарёфт кардани шаҳват, яъне лаззати чимоъ каноат намекунанд. Гирифтори инсон ба лаззати номӯътадилӣ чимоъ дар назди нафси нотика, бадтарин ва кабетарини лаззатҳо ба шумор меравад. Баъзан он шаҳватпарастон ба кайфи шаҳват дода шуда, мавзеъ ва ҷои лаззатбардори занро дахл нанамуда, лаззатро аз мавзеъ ва ҷои ношонст ҳосил менамоянд. Пас, дар ин сурат онҳо шаҳватеро ба шаҳвати дигар зам намуданд ва шаҳватеро бар шаҳвати дигар таркиб сохтаанд. Пас, дар ин ҳолат онҳо аз паси рондани шаҳват шуда, барои ҳавою ҳавас ғуломи залил гардидаанд ва барои ҳар чи бештар ҳосил кардани чунин шаҳват худро дучанд ғуломи ҳалкабаргуш сохтаанд.

Ҳол он ки ҳайвон дар ин хусус то ба ин ҳад намерасонад, ҳайвон аз шаҳват ба қадре, ки табиати он барои дафъи азобу алами худ, ки онро ба ҳаяҷон овардааст, кифоя мекунад. Пас аз бартараф кардани азоби шаҳват роҳати комил меград. Аммо шаҳватпарастон аз миқдори шаҳвати ҳайвонӣ гузаронад ҳам, аз мутеии шаҳват ҳаргиз қаноат ҳосил намекунанд. Пас, ба ақл илтиҷо меваранд, ки дар ин бора худованд онҳоро аз ҳайвон фарқ кунанда, нисбат ба ҳайвон афазалиятнокӣ ато намояд. Бинобар ин бар зарарҳои ҳавою ҳавас гирифтор гардида, он ҳавою ҳавасро тобен ақл нанамуда, бар ҳолати молик неву ҳамчун мамлук мемонанд.

Инсон бонестӣ, ки баръакси ҳайвон ба шаҳвати латифи пинҳонӣ қапоат карда, онро муҳофизат намояд, то ки зебоию латифии ин амр нигоҳ дошта шавад. Пас, онҳое, ки такья ба ақл доранд, вочиб аст, ки аз ҳад зиёд бо шаҳват кордор нашаванд. Ба ин амал зиёдаравӣ накарда, ба азоби норасони он тоқат кунанд. Инчунин ба даркостҳои шаҳват сабр кунанд ва барои зиёд аз даст додани он дар ҳасрат намонанд ва хурсанду розӣ бошанд. Зеро ки нуфуси худро тапҳо ба он вобаста нагузоранд, балки мақсади худро ба чизҳои болотар аз шаҳват пайваस्त карда, ба чизҳои ғайримутаноҳӣ мулзам созанд, бештар барои ба даст овардани он чизҳое, ки мақсади уст, аҳамият диҳанд. Инчунин меғуем: Ошикони булҳавас аз сабаби итоатмандиашон ба ҳавою ҳавас ва бештар шумурдани лаззати он нисбат бар дигар чиз, дар ҳақиқат, фиребхурда мешаванд. Онҳо гумон мекунанд,

ки бо он ҳолати хурсандиро ба даст меоваранд. Вале дарвокеъ маҳз аз ифроти он ҳолати ғамгинӣ онро фаро мегирад. Онҳо дар дарду алам мондаанд, вале гумон мекунанд, ки лаззат мебаранд. Зеро ки онҳо аз ингуна лаззатхояшон ба чизе ноил намегарданд ва ба баҳрамандию лаззати доимӣ намерасанд. Хол он ки кушиши ингуна ишкварзӣ ва амали номӯътадили он ин қабил шахсонро ба қураи ғаму андӯҳ дармефкананд.

Инчунин мумкин аст, ки аз дарди ишқи ҳақиқӣ дар ғамгинии шадид ва ғуссаҳои мутғасил бимонанд. Дар ингуна ҳолат ошиқоне, ки ҳеч гоҳ ба мақсади худ намерасанд, ба дарди бехобӣ ва парешонҳои дучор мешаванд. Гузашта аз ин қор то ба ҳадде мерасад, ки аз хурдани таом бемайл шуда, ба дарди ҷунунӣ васваса гирифта шуда, қоҳидаву пажмурда мегарданд. Баъзан ба марази сил гирифта мешаванд. Дар ин сурат, ҷуноне ки мебинем, онҳо аз банди лаззат ва доми он ҳанӯз ҳалос нашуда, ба ҳолати бадӣ ва макруҳу ноғувор меафтанд. Оқибати ин амал бо бадбахтӣ ва то ҳатто бо ҳалокат интиҳо меёбад. Пас, қасони лаззати ишқро қомилан дарёфткунанда танҳо дар гумон ба он соҳиб гардидаанд. Агар қас маъшуқаро ба даст оварда, бар он молик шуда, тавонистааст, ки ғолиб ояд, он низ бидонанд, ки дар ин амали худ хатон азиме қарда ва бечо ғалат содир қардааст. Чунки лаззат, дарвокеъ, онгоҳ ба вучуд меояд, ки он ба миқдори амали озордиҳанда ба бонси дафъи он ҳосил гардад. Аммо қасе, ки чизе аз онро молик шуду бар он ҳиссиёт ғалаба қард, вай бонси сустшавии таъсири ишқ мешавад ва бо суръати тез ҳаяҷони ӯ ором мегирад. Дар ин бора қавли ҳақиқии содиқ гуфта шудааст: «Ҳар мавҷуде мулк ва ҳар мамнуе матлуб аст».

Инчунин мегӯем: Ҳамоно ки муфориқати ошиқ аз маъшуқ амри ҳатмӣ ва маҷбури аст, амаликунандаи он марг мебошад: Агар ба ноҳост ошиқ аз ҳодисаҳои зиёди дунё начот ёбад ва аз падидаҳои парокандакунандаи ҷамоат ва мутафарриқсозандаи дӯстон ҳалосӣ ёбад ва ё худ ночор он ғуссаро қабул қунаду ин заҳри талхро бинишад, ҳолаш табоҳ хоҳад шуд. Беҳтар он аст, ки дер нашуда, дарди ишқро ҳар чӣ зудтар бартараф қарда, худро аз он начот диҳад ё худ беҳтар аст, ки онро ба таъхир андохта, интизори он шавад, зеро ки воқеъ шудани он қиз, агар ҳатмӣ бошад, пас, ба муддати дур андохтани он тарсу ваҳро аз байн мебарад. Пас, илоҷи

манъи нафс аз маъшуқаш ба бештар мустаҳкаму пой-
дор шудани ишқ ва ғолиб омадани он бурда мерасонад.
Инчунин ҳангоме, ки ба ишқ улфатию иттисолӣ пайдо
шуд, онгоҳ, дил қандан аз он ва чудо шудан ва дур мон-
дан аз он мушкил мешавад. Чунки балои улфатӣ биду-
ни балои ишқ намешавад. Валекин касе гӯяд, ки улфа-
тӣ мустаҳкамтар ва заруртар аз ишқ аст, хато мекунад.
Дар ин ҳолат муддати ишқ кӯтоҳ мешавад ва муддати
мулоқоти ошиқу маъшук низ кам мешавад. Бештар ме-
шуд, ки агар улфатӣ ва мусоидати ошиқу маъшук ба
ҳам омехта намегардид. Дар ин вақт воҷиби ҳукми ақл
дар ин бора он аст, ки шахс кушиши муттасили манъи
нафсро аз шахват аз даст навода, пеш аз ба гирдоби
ишқ афтодан илоҷи халосиро андешад. Агар пеш аз
мустаҳкам шудан ба дом афтода бошад, онгоҳ ба яъсу
ноумедӣ наафтода, кушиш сарф қардан ҷоиз аст, то ки
нафсро аз вартаи ишқ наҷот дод. Дар ин бора баҳси Аф-
лотуни* ҳақим бо яке аз шогирдонаш ҷолиби диққат
аст. Шогирд баҳонаҷӯӣ қарда, ошики хидматгори худ
шуданаширо изҳор намекунад. Бо ҳамин сабаб шогирд
ба дарсҳои Афлотун иштирок намекунад. Пас, Афлотун
фармон медиҳад, ки уро биёваранд. Вақте, ки вай ҳозир
шуд, Афлотун* гуфт: «Эй фалон! Ба ман гӯй, оё шубҳа
надори, ки аз ин маҳбубаи худ рӯзе чудо шавӣ? «Гуфт:
«Ман дар ин бора шакку шубҳае надорам, зеро ки рӯзе
мерасад, ки мо аз ҳамдигар чудо мешавем». Пас, Афло-
тун ба вай гуфт: «Пас, бигузор он чуръаи талхе, ки он
рӯзи фирок бояд бинушӣ, ҳамонро имрӯз бинӯш. Ва ин
суръате, ки дар оянда байни имрӯзу он рӯз вучуд дорад,
бояд, бирасад. Пас саҳттиву муолиҷаи онро баъд аз мус-
таҳкам шудани ишқ бояд таҳаммул қунӣ, онро имрӯз
пеш аз улфативу иттисол ба яқдигар ва қавӣ шудани он
муносибат таҳаммул бикунӣ, бештар аст».

Пас, шогирд ба Афлотун гуфт: «Эй ҷаноби ҳақим,
ҳар чӣ гуфтӣ, ҳақ аст. Валекин дар интизории он рӯз бо
мурури айём ман тасаллияти худро дар он интизорӣ ме-
бинам». Пас, Афлотун гуфт: «Чигуна дар он интизорӣ
тасаллияти худро бо мурури айём мебинӣ? Магар аз
қанда шудани риштаи улфат наметарсӣ?! Бигӯ, чӣ тавр
бовар мекунӣ, ки он ҳолати ҷудой пеш аз тасаллият ва
баъд аз мустаҳкам шудани ишқ меояд? Дар он ҳолат, шо-
яд, ки шиддати ғаму ғусса бо чуръаи талхе илова гар-
дад?» Сипас, он шогирд ҳамон соат ба Афлотун* саҷда
мекунаду вайро дуои нек менамояд. Баъд аз ин шогирд

чизе аз он ишк ба ёд наовард ва ба вартаи ҳеч гуна таму ғусса наафтод. Вай то ҳатто шавки ишкро ҳам зоҳир накарда, ҳамеша бидуни таъхир ба дарсҳои Афлотун ҳозир мешуд.

Пас аз ин суҳбат Афлотун* баргашта ба шогирдонаш нигоҳ карда, онҳоро барои ҷудо шуданашон аз он шогирди ошиқ ва ўро танҳо ба ҳоли худ гузоштанашон, инчунин насиҳат накарданашон ба роҳи ҳақ наҳ зад. Ғайр аз ин онҳоро барои раҳнамоӣ накарда, ба ҳоли худаи бокӣ гузоштанашон маломат кард. Баъд аз ин он шогирд тамоми фикру зикри худаи ба дарси соир мавзӯоти фалсафи вобаста намуд ва нафси шаҳвонии худро ислоҳ карда, лачоми нафси шаҳвониро маҳкам ба даст гирифт. Гузашта аз ин нафси шаҳвониро пурра ба нафси нотика мутеъ сохт. Баъзе аблаҳон ҳастанд, ки онҳо дар ин бобат онд ба фалсафа бадгӯӣ карда, дар ин маънии бо аҳли фалосифа бо ҳарозгуиҳои бехуда баҳс намудаанд. Онҳо нисбат ба аҳли фалосифа ситеза парварда, кушидаанд, ки дар ҳаққи онон бӯхтонҳо бигӯянд. Маълум аст, ки онҳо аҳли зарофати адаб буда, ба таври амиқ ба ҳодисаҳои табиӣю зиндагӣ назар намекунанд. Мо ҳоло баъзе баҳонаи онҳоро дар ин масоил зикр намуда мегӯем:

Ин қавм, яъне аҳли адаб мегӯянд: Ишқ ҳамеша оғӯштаи табнатҳои нозук буда, бо зеҳнҳои латиф пайваст мешаванд. Маҳз ишқ ошиқонро ба тозагӣ ва хушзабонӣ ва забони ҳайат сафарбар мекунад. Онҳо ба тавассути ғазалиёт ва шеърҳои пурбалоғат, ки дар боби ишқ гуфта шудаанд, ақидаҳои худро паҳн кардаанд. Онҳо инчунин дар ин маънии бар гуфтори худ аз адибон, шоирони ашроф ва соҳибмансабони ошиқ далел овардаанд ва то ба ҳадде расидаанд, ки пайғамбаронро низ ба қатори ошиқон гузоштаанд.

Аммо мо дар ин боб мегӯем: «Дарвоқеъ, нозуктабӣ, латифию софӣю зеҳн атои бузург баҳри инсон буда, дар назди мо соҳиббъятибор аст. Табъу зеҳн мувофиқи майли соҳибони худ ҳамчун унсурӣю ниҳонӣю пушидаи одамӣ маъмул буда, то ҳатто ба асрори илмҳои латифу дақиқ сар дароварда, барои равшан кардани ҷизҳои омехтаву мушкил ҳамчун саъъати зарурии манфиатнок хидмат ме-намоянд. Пас, мо ин умурро дар илми фалсафа бештар мушоҳида мекунем. Махсусан, аҳли фалосифа фирефтаи ишқ намешаванд. Қасоне, ки бештар ба вартаи ишқ дармеафтанд, инҳоанд: Арабҳои бодиянишин, курдҳо ва

ичунин мардумони дағали сахронини мебошанд. Ичунин мо ба таври умумӣ изҳор мекунем, ки ҳеҷ халке аз халқҳои олам ба мисли ҷониҳи бозакӯвати аҳли ҳикмат нестанд. Ин мардум онд ба масъалаи ишқ хеле камҳавсала буда, нисбат ба халқҳои дигар ором мебошанд. Ин далелест бар он, ки афкори адибон дар боран ишқ носаҳеҳ аст. Ишқро онҳое мепарастанд, ки агар дорон табъи дурушту зехнҳои кунд бошанд. Пас, равшан аст, ки ҳар каси каме ноқисулақлу кӯтоҳандеш бошад, бо ҳарос сун шаҳвате, ки нафс ба он майл дорад, шитоб меоварад.

Бар радди далели онҳое, ки гуфтаанд: — «бисёре аз адибон, шоирон, ашрофон ва соҳибмансабон ошқ буданд», — мегӯем: «Шарофат, раёсат, шеърӯ фасоҳат барон тасдиқи фикри онҳо далел намешаванд, зеро ки ингуна сифатҳо маҳз бо камолӣ ақлу ҳикмат ба вуҷуд меоянд. Агар далели онҳоро дуруст пиндорем, нас бояд иқдор шавем, ки адибону шоирон, ашрофону соҳибмансабон мардумоне буданд, ки ақлу ҳикматашон ноқис будааст. Албатта, ин гуруҳи мардум дар натиҷаи нодонию дуруст дарк нанамудан аҳли сарфу наҳв, шеърӯ фасоҳат ва балоғатро асли илму ҳикмат мешуморанд, лекин онҳо намедонанд, ки ҳукамо ҳеҷ яке аз он фанҳоро ҳикмат намешуморанд ва донишманди он фанро ҳам, ҳақим намехисобанд. Дар назари аҳли фалосифа касе, ки шартҳои қонуни бурҳони мантиқро бидонад ва аз улуми табиӣ, риёзиёт ва илоҳиёт то ҳадди қудрати инсон дарёфт бикунад, онро ҳақим мешуморанд.

Рӯзе аз рӯзҳо дар Бағдод мардеро, ки дар улуми сарфу наҳв ва балоғат мукамал буд, дар назди шайхи мо диданд. Шайхи мазкур бо вуҷуди файласуф буданаш соҳиби маълумоти зиёде дар илмҳои сарфу наҳв, балоғату шеър буд. Лекин он мард дар асоси сӯҳбат бо шайх ҳавобаландӣ намуда, дар мадҳи ҳамкасбони худ хеле муболиға мекард ва мутахассисони дигар улумро мазаммат менамуд. Дар тамоми рафти он сӯҳбат шайх суҳанони вайро таҳаммул мекарду ба тарафи ӯ нигоҳ карда, табассуме менамуд. Суҳанронии он мард ба ҷое расид, ки изҳор намуд: «Ҳаминҳи, ба худо, илм ҳастанд. аммо ғайр аз инҳо ба мисли шамол бесуботу дарғузанд».

Пас, шайх ба вай гуфт: «Писарам, ин улуми сарфу наҳв ва шеърӯ балоғат илмест барои касе, ки вай ҳеҷ

гуна илми дигар надошта бошад. Гузашта аз ин ҳамон касе бо донишманди он илмхон ту номбар карда хурсанд мешавад, ки агар ақли мукаммал надошта бошад». Сипас, шайх рӯй ба ман оварда гуфт: «Аз ин ҷавони мо дар бораи чизе аз улуми лозимӣ бипурс, чунки вай аз касонест, ки ақидан эшон бар алайҳи ақидан мост. Ҳар кас, ки дар улуми сарфу наҳв маҳорат дорад, қобил аст, ки ба ҳар саволе ҷавоб диҳад». Пас, ман пурсидам, ки «ба ман бигӯ, улум таҷрибавӣ ҳастанд, ё назарӣ?» Ман ҳоло онди таксими улум чизе аз вай суол накардам. Пас, вай дар ҷавоб гуфт: «Тамоми улум таҷрибавӣ ҳастанд». Ҷавоби вай касдан буд, зеро ки вай шунида буд, ки тарафдорони мо, яъне аҳли фалосифаро ин қабил адибон айбдор мекунанд, ки илми мо илми таҷрибавӣ аст. Вай низ бо ин ҷавоби худ мебонист, ки тарафдорони моро айбдор кунанд ва бо ҳамин қонибдорони худро иҷот диҳад. Ҷавоби он як навъ муқобилиятнишондиҳӣ буд. Пас, ман ба вай гуфтам: «Кӣ паӣ бурд, ки Қамар дар фалон шаб кусуф мекунад ва сакмунӣ агар истифода карда шавад, шикамро ислоҳ меоварад? Инчунин агар доруи мурдасанг кубндаву бо сирка омехта шавад, ҳатман турширо мебарад». Ҳаман ин масоилро танҳо он кас ҷавоб гуфта метавонад, ки агар ӯ соҳиби илми назарие бошад, ки он аз таҷрибаҳои мардум гирифта шудааст. Вай гуфт: — «На». Ман гуфтам: «Пас, аз қучо олимони илми назарӣ омӯхтанд?» Вай маълумоти мукаммале надошт, ки ба ман ҷавоби кофӣ диҳад. Пас, гуфт: «Ман боварӣ дорам, ки ҳаман илмҳои назарӣ ҳастанд». Дар ин маврид вай гумон дошт, ки барои худ шаронте муҳайё мекунанд, то ки илми сарфу наҳвро дар улуми назарӣ дохил созад. Ман гуфтам: «Дар бораи сарфу наҳв ба ман бигӯ; «Кӣ маълум кард, ки исми муфрад мунодди марфуъ мешавад ва мунодди муфрад ба музоф мансуб дорад?»

Оё донишманди илми назарӣ илми сарфу наҳвро ба қатори илми назарии табиӣ мегузорад, ё илми таҷрибавӣ мехисобанд?». Гурӯҳе аз сомон баръакси гурӯҳи дигар ба он қондан сарфу наҳв мувофиқат карданд. Пас, вай забонашро хонда чизҳое гуфт ба умедӣ ин ки исбот намояд, то ки илми сарфу наҳв илми назарӣ аст. Вай ба суолҳои ҷавоби саҳеҳ дода натавонист, зеро ки аз омӯзгорони худ ҳамин қадарро шунида буду ҳалос. Пас, ман қушиш намудам, ки вазъияти ногувору пурҳаяҷоне, ки дар натиҷаи хичолат бар ӯ зухур кард, фаҳмонам ва сабаби ғамгинии вара баён кунам. Дар ин вақт шайх

хандида гуфт: «Писарам, бичаш таъми илме, ки дар хақиқат илм аст».

Мо ин ҳикоятро баҳри он зикр кардем, ки дар мисоли он бехтарии як чизро бар чизи дигар нишон диҳем. Зеро ки мо дар ин китоб услуби муқоисаро пеш гирифтаем, то ки бо мадади ин тарзи қор чизи бехтаринро нишон диҳем. Бояд гуфт, ки мақсади воқасини ин таълифот ҳам, дар ҳамин аст. Мақсади мо дар ин ҷо аз он иборат нест, ки дар бораи улуми сарфу наҳв ва балоғат ихфори ақида намоем ва онро пас занему нуқсонашро зохир намоем. Дарвоқеъ, касоне, ки бо улуми сарфу наҳв ва балоғат машғул ҳастанд, бояд донанд, ки дар ин улум манфиати зиёде нӣҳон аст. Таҳқири ингуна улум ва олимони он чизи ноҷоизу норавост. Зеро ки дар байни асҳоби улуми сарфу наҳв ва балоғат касоне ҳастанд, ки худованд ба онҳо шарафи зиёд ва қудрати қомил додааст. Таънаи мо ба ғуруҳи ҷоҳилоне аз онҳост, ки ғайр аз сарфу наҳв ва балоғат дигар илмеро эътироф надоранд. Ғайр аз олимони улуми сарфу наҳв ва балоғат дигар қасорро донишманд намешуморанд.

Ақнун мо дар бораи баҳонаи шахсоне, ки ишқро ба пайғамбарон нисбат медиҳанду мегӯянд, ки «пайғамбарон низ гирифтори ишқу дарди он будаанд». Пас, дар ин бора мегӯем: «Ҳеҷ қас ҳақ надорад, ки ишқро сифате аз сифоти пайғамбарон ҳисоб кунанд, ё худ ишқро фазилат! аз фазоли онҳо бишуморанд. Онҳо ишқро ҳамчун сифати нек қабул нанамудаанд ва майли он нақардаанд. Агар рафту баъзеи онҳо ба ин дард гирифтормуда бошанд ҳам, онро ҳамчун саҳву хатоӣ ҳисоб кардаанд. Гузашта аз ингуна ҳоли онҳоро лағзише аз лағзишҳои зиндагӣ ҳисоб мекунанд. Баъзан, агар чунин ҳолате ба баъзеи онҳо рӯй дода бошад ҳам, он рӯйдод аз ҷиҳати мадҳу ситоиш ва ривҷи ишқ набуда, балки саҳви вучудиёт будааст. Моро лозим аст, ки ба ингуна хатоҳои онҳо тақлид нақарда, ба қорҳои неқу шӯени таҳсинашон пайравӣ намоем. Пас, мо дар зиндагӣ набояд ба хатоҳо ва иштибоҳоти аз ҷониби бузургон сарзада, ки оқибат худӣ онҳо аз он ношоистҳо пушаймон шудаанд, пайравӣ кунем, балки худро водор созем, ки ба афъолу амъоли неке, ки онҳо худ писандидаанд ва майл қардаанд ва меҳостанд, ки дигарон дар ингуна афъол ба онҳо пайравӣ кунанд, бояд, тақлид кунем.

Аммо нисбат ба қавли ишқварзон, ки онҳо ошқоро барои инсон василаи зебу зинат, тозагии бадан, хушза-

бонӣ ва тартиби андом меҳисобанд, бояд гуфт, ки онҳо фаромӯш кардаанд, ки ҳаргуна ороиши зоҳирӣ фоидае намебахшад. Пеш аз ҳама барои покию мусаффоии ботинӣ кӯшидан зарур аст. Зебу зинати зоҳирӣ ба мардон занмизоҷ тааллуқ дорад.

Меғӯянд, марде чанд нафар ҳақимро ба манзили худ даъват намуд. Манзили ӯ бо тамоми асбобу анҷоми ороиш пур буд. Ороиши зоҳирӣ ба ғояти камол буд. Аммо худ ин мард дар камолӣ чаҳолату нодонӣ ва бадоҳат будааст. Пас, он ҳақим аз ботинӣ ифлосу манфии вафвоқиф гардида, ба рӯи соҳибхона туф карду гуфт: «Ту бар ман қаҳру ғазаб макуи, чунки тамоми чизҳои ороиши хонаи туро нигоҳ кардаму дар онҳо нишонаву осори бадӣю разили нафсатро мушоҳида кардам. Бинобар ин ман ба онҳо, яъне дороию зоҳирпарастии ту туф кардам, чунки онҳо беш аз ин арзиш надоранд». Гуё баъд аз ин он мард ҳамаи чизҳои ороиши зоҳирии манзили худро бад дида, ру ба ҷониби илму маърифат овардааст.

Мо пеш аз ин онди улфат чанде сӯҳбат кардем, валекин ҳоло инсбат ба моҳияти улфат баъзе суҳанҳо меғӯем. Улфат ҳосиятест, ки баъд аз муддати тӯлонии муфориқат бо маҳбуб васл ёфтани дар нафс пайдо мешавад, ки он ҳолат худ балои азиме мебошад. Зеро ки ин ҳиссиёт ба қас дарзамон пайдо шуда, ба зудӣ нашъунамо меёбад. Қас дар навбати аввал таъсири муфориқатро ба зудӣ сарфаҳм намеравад, валекин ин ҳолат баъд аз қасе фироқи маҳбуб шиддат меёбад. Сипас, яқбора ба авҷи қамолот расида, дар нафс дарду алами зиёде ба вуҷуд меоварад. Ҳолати фироқи маҳбуб натавон ба инсон, балки дар баъзе ҳайвонот ҳам мушоҳида мешавад. Бояд таъкид намуд, ки амали таъсири фироқ дар баъзе беш ва дар баъзеи дигар қамтар аст. Ин ҳолат дар ҳайвонот низ дар ҳолати муфориқат ба зудӣ шиддат пайдо мекунад. Албатта, аламу дарди муфориқат офарида ҳаргиз фаромӯш намешавад, балки аламдида бештар вақти нафси худро ба он фироқи гирифташуда бо сабру тоқат одад мекунонад.

Он ҷӣ дар ҳусуси иншу улфат гуфтем, қифоя аст. Пас, акнун мо дар боран такаббур ва худписандӣ сӯҳбат мекунем.

ФАСЛИ ШАШУМ

ТАКАББУРИЮ ХУДПИСАНДИ

Пас мегуем: Ҳар инсоне дустдори нафси худ мебошад. Баъзан дар ҳаёт нафси худро беш аз лозим дуст дошта, фавқуллодда меписандад. Дар натиҷа қабоҳати нафсро ҳамчун аъмоли қабоҳат пай намебарад. Ҳамеша кас аъмоли қабоҳату писандидаро бар дигарон мушоҳида мекунад, вале азони худро пай намебарад. Одамизод агар ҳанӯз ҳолати дустию душманиро насанҷида бошад, вай чигунагини ин ду ҳолатро дуруст тасаввур карда наметавонад. Агар ақли вай то даме ба ташвиши ишқу улфат дучор наояд, он шахс то ҳадде аз идроки аламу лаззати ин ду ҳолат маҳрум аст. Пас, дар ин ҳолат агар барон чунин инсоне фазилати почизе аз ҳолатҳои зикршуда дар нафси вай ҳосил гардад, ҳамоно нафси вай он фазилати ночизро хеле азим мешуморад. Чунин ашхос мунтазири он мешавад, ки барон он зарри фазилати ҳосилгардида мадху ситоиши аз ҳад зиёдеро бишунавад. Пас, агар чунин ҳолат дар вай ба осони мутамаккин шавад, онгоҳ соҳибашро оқибат ба вартаи такаббурӣ мерасонад. Махсусан, агар соҳиб ин мараз бибинад, ки баъзе мардум барои он фазилати ночизе ӯро мадху ситоиши беҳадду беҳуда карда, ӯро пок ва корн ӯро маъқул мешуморанд. Аломати худписандӣ пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки шахси худписанд ба ҳама аъмоли дигарон иллате пайдо карда, бо назари худписандӣ ба ҳар чизе нигариста, айбе меҷӯяд. Шахси худписанд ҳаргиз афкори мутараққӣ ё худ пешрави такомулоти дигаронро қабул намекунад, зеро ки худписанд танҳо ба фикри худ розӣ асту бас. Агар худписанд асби худро писандид, онро ба ҳеч асбе беҳтар аз он ҳам иваз намекунад. Дар тасаввури худписанд беҳтар аз чизи ӯ дигар чизе вучуд надорад.

Агар худписандро амале писанд ояд, онгоҳ вай аз ин навъ амал вучудиёти дигар амали болотару афзалтарро қабул надорад. Пас, ҳар касе, ки гирифтори чунин нуқсон аст, агар ислоҳи онро нахоҳад, он кас аз каринҳо ва ҳамсолони худ ҳатман ақиб мемонад. Агар наздиқону ҳамсолони вай худписанд набошанд, онгоҳ он нуқсонҳо тақомул наёбанд. Дар чунин маврид он шахси навақал ба доирани худписандӣ афтада бо таъсири муҳит аз банди худписандӣ наҷот ёфта, пеш меравад, тараққӣ

мекунад. Чунин ашхос ба ҳаdde мерасад, ки хислати худписандиро ба куллі паси сар намояд. Вагарна худписандӣ дар макоми худ монда, аз ҳарчи зудтар шикшиф-ёбӣ боз намомонад. Илоҷи табобати ҳисси худписандӣ пеш аз ҳама дар он аст, ки он шахс сифати некию бадин худро аз дигарон шунда, нуксонҳои худро ба эътибор гирад. Дигар ин ки ҳеҷ гоҳ аъмоли худро бо рафтори мардуми пасту разил, ки аз аъмоли писандида ва мавриди ситоиш беасиббанд, муқоиса накунад. Дигар ин ки он шахси худписанд дар шаҳре афтад, ки аҳли он чунин сифатҳои разолатро напарварад, ё худ аз чунин абнон разил дурӣ бичӯяд.

Пас, касе, ки аз ин ду одат (худписандӣ, такаббур) ҳазар кунад, ҳар рӯз нуқсонҳои худро пай бурда, нафси худро маҳкум медорад ва бо ин амал аз тору пуди ҳисси такаббуру худписандӣ нафсаширо муҳофизат карда метавонад. Пас, кӯшиш намудан чоиз аст, ки нафс ҳаргиз бар ҳисси такаббур таъзим накунад. Дар ҳузури дигарон суханони мадҳияро қадру қимати худ баён кардан нагирад, аз дигарон бе асос афзалиятнокӣ наҷӯяд. Қасоне, ки бо ӯ баробару аз ӯ пасттаранд, ба онҳо бо назари мушфиқона бинигарад. Агар ин корро анҷом диҳад, ду нафси худро бар ингуна сифатҳо одат кунонад, онҳо аз риштан танидаи ҳисси худписандӣ ва мағрурию худситоӣ қомилан раҳой меёбад. Албатта, қадру қимати нафси худро дар мавқеи арзиши ҳақиқияш зоҳир намудан зарур аст. Пас, ҳамин қадар, ки дар ин боб зикр намудем, кифоя аст. Акнун онди ҳасад баҳс мекунем.

ҲАСЛИ ҲАФТУМ

ҲАСАДБАРЯ

Пас, меғӯем: ҳасадбарӣ нуқсон аст, ки дар нафси одами аз ҷамъ шудани бахили ва тамаъ тавлид меёбад. Дар бораи ислоҳи нафси қасоне сухан рондан мумкин аст, ки он бадқору шарир буда, аз озори ба мардум расида лаззат мебарад. Ғайр аз ин онд ба ислоҳи нафси қасоне бояд сухан гуфт, ки онҳо ҳасадбаранд. Чунин қасон аз рӯйдодҳои ногувори мардум шод мешаванд, гарчанде мардум ба ӯ осебе нарасондаву зулме ҳам накарда. Одати чунин қас бад дидани абнон ҷинс аст. Ҳол он ки мардум аз абнон ҷинс умедвор аст, ки онҳо хай-

ру некиро аъмоли худ қарор дода, ба ҳамдигар хубӣ мекунад. Инчунин мардум мунтазиранд, ки ҳар як шахс дустдору муфиди ҷамъият бошад. Аммо яке аз рукнҳои муҳимми ҳасадбарӣ дар дил парвардани ҳислати бахилӣ аст. Шахси бахил ҳаргиз намеҳоҳад ва раво намебинад, ки ягон каси дигар чизе, ки ӯ дорад, дошта бошад. Ғайр аз ин ҳасуд тобу тоқат надорад қасонеро, ки агар ӯ ба ягон чизе ноил гардад ва ҳатто он чизеро, ки ҳасуд ҳам онро дошта бошад. **Аслан ҳасад дарде аз дардҳои нафсонист, ки дорои зарарҳои беҳисоб мебошад.** Аммо воситаҳои вучуд доранд, ки ба имдоди онҳо ҳасадро, мумкин аст, дафъ кард. Пеш аз ҳама он аст, ки одами оқил бояд онд ба зарари сифати ҳасад фикр кунад. Дар натиҷаи фикр кардану андеша намудан баҳраи зиёде бар оқил ҳосил мегардад. Аҷиб аст, ки ҳасуд аз он чизе, ки мардуми ҳайрхоҳ ба он майл доранд, безор аст. Хасисию ҳасудӣ сифати бадкорону шарирон аст ва аз ин қабил одамон дар айни ҳол худову мардум безоранд. Албатта, худованд зидди ҳасудон аст, зеро ки продан худо бо продан хасисиву ҳасадбарӣ зид аст. Худованд ҳамеша тарафдори қасонест, ки барои умум, ҷамъият ҳайрхоҳ бошанд. Мардум аз ҳасуд умеди неки надоранд ва нисбат ба онҳо нафрат доранд, зеро ки тинати мардумӣ зидди зулму бадхоҳӣ аст. Чун ҳар касе ба инсон бадниро раво донист, ё барои одами ҳайр наҳоҳад, он шахси бадхоҳ дар назари омма макрӯҳ аст. Гарчанде ҳасуд асосан бо таъсири ҳисси ҳасадбарии худ пурра ба ягон чиз ноил намегардад ва гузашта аз ин ягон осеби ҷиддие ҳам ба мардум расонида наметавонад. Илова бар ин ҳасуд аз паи амалӣ кардани майли ҳасудонаӣ худ буда, аз содир кардани қабоҳат ҳаргиз худдорӣ намекунад. Максуди ҳасуд ҳаргиз ба ёрию дастгирии навъи башар равона нест. Пас, агар ин тавр бошад, ҳасуд дар мақоми касе мебошад, ки ба мақсади худ мерасад ва мароми худро дар байни мардуми ҳасадбар дарёфт менамояд. Охир ҳасадбар чигуна метавонад аз касе, ки дар Ҳиндустон ё дар Чин аст, ҳасад барад. Маълум аст, ки ҳасадбар маҳз аз наздикони худ ҳасад бурда метавонаду бас. Аммо шахси ҳасадбар баъзан ҳасади дурбудагонро низ меҳӯрад. Вай тасаввур мекунад, ки мардумони Ҳинду Чин дар фаровонии неъмат зиндагонӣ мекунад. Дар чушн маврид ҳасадбар рӯҳан азоб мекашад, агарчанде ҳақиқати ҳол баръакс бошад. Пас, ингуна гирифтӣ ва ғамгинию маҳзунии ҳасадбар аз ҷан-

бан аҳмакист. Пеш аз ҳама кас аз гирифтори наздикони худ бар ҳасад бояд маҳзун гардад, зеро ки агарчи наздикону чи дурбудагон бар ҳасадбар ғазаб мекарданд ва ўро аз расидан ба мақсадҳояш манъ менамуданд ва дар ҳар кори шахси ҳасадбар зарар мерасониданд, онгоҳ он шахс ҳамчун ҳасуд наместонд. Дар ин сурат баҳри ислоҳи ҳасуд чи наздикону чи бегонагон дар дил шавке парваранду ғамхорӣ зоҳир намоянд.

Агар ҳасуд аз аҳволи наздикон бо имконияти дидани ҳол ҳасад барад, аз аҳволи дурбудагон бо фикру тасаввур ҳасад мебаряду ҷонашро коҳиш медиҳад.

Баъзе мардумоне ҳастанд, ки онҳо бо таърифи худ шуғл варзида, ба дараҷае мерасанд, ки гуё он хислат, ё худ он чизро танҳо ў дораду дигарон надоранд. Ингуна шахсонро низ ҳасуд меноманд, ки ҳақиқати ҳол дигар аст. Дарвоқеъ, ингуна мардумро ҳасуд набояд гуфт. Танҳо он касонро бояд ҳасуд гуфт, ки аз ноил гардидани касе ба ягон чизе ғамгин ва маҳзун гарданд, гарчанде ноил шудани он кас ба он чиз барои ҳасуд ҳеч гуна зараре надорад. Бадтарин ҳасуд он шахс аст, ки аз чизе, ки ба дигарон мерасад ва он чиз барои он кас ниҳоят зарур аст, валекин ҳасуд ба мақсад ноил шудани он шахсро мушоҳида намуда печуб мехӯраду азоб мекашад. Илова бар ин агар найрангу зарароварӣ бо ҳасад якҷоя шаванд, онгоҳ дар нафс на танҳо ҳисси ҳасадбарӣ лона мегузорад, балки адовату душманӣ ба вучуд меоварад. Пас, баъзан дар зиндагӣ ҳамин гуна ҳасадбар то ҳатто дар байни ҳешовандон ва рафиқону шиносон пайдо мешавад. Ин ба мисли он аст, ки агар шахси бегона сардори шахр шавад, мардуми он шахр ўро бад намебинанд, валекин касе аз сокинони худ он шахр сардори онҳо шавад, онгоҳ қариб аксарият бар ў ҳасад мебаранд, агарчанде манфиати он марди худӣ барои онҳо зиёдтар аз одами бегона бошад. Ингуна ҳосият дар мардум аз он ҷиҳат пайдо мешавад, ки вай дар дил шавки аз дигарон бе асос бартарию афзалиятнокӣ доштанро мепарварад ва оқибат ин кӯшиш бар нафс осор мегузорад. Оқибат муҳаббати танҳо ба нафси худ дастболо мегардад. Ингуна шахсе, ки муҳаббати зиёде ба нафси худ мепарварад, яқин аст, ки ба доираи ҳасудӣ меафтад. Ингуна шахсе, ки муҳаббати зиёде ба нафси худ дорад, меҳоҳад, ки ба мартабаҳои баланде бирасад, ки каси дигар ба он нарасида бошад. Агар рафту касе аз миёни онҳо ба мартабаи баландтар аз дигарон ноил гардад,

онгоҳ ҳасудон ғамгин мешаванду мутаассир мегарданд.

Агарчанде он соҳибмартаба ба онҳо бо назари лутф нигоҳ кунаду хайрхоҳашон бошад ҳам, аз вай рози на-мешаванд. Чунон вонамуд мешавад, ки хайрхоҳии вай ба онҳо маъқул набуда, онон худ хостгори он мартаба мешаванд. Оиҳо ба сабаби ба дигар шахс расидани он мартаба нороҳат мешаванд. Барои он ки асрору авзои пештари сардори бегона барояшон маълум нест, сардорӣ ва фазилати он бонси ҳузну андӯҳи ин гуруҳ мар-дум мегардад.

Пас, дар ин мавзӯ бояд ба ақл такяя намуду онди ингуна умур фикр кард. Меғуем: Бад дидани ҳасуд ва нисбат ба он парвардани ҳисси қаҳру ғазаб амали дони-ми мардумон бошад. Албатта, бар он шахси наздик ё худӣ, ки ба мартабаи баландтаре ноил шудааст, парвар-дани ҳасад аз руи адолату инсоф нест. Зеро ки шахси соҳибмартаба қаси поёнтар аз худро аз кушиши фаро овардани мақсад манъ намекунад. Он мартабае, ки вай ба даст овардааст, чизе набудааст, ки ҳасад худ дар он ҷо дошта бошад. Агар ҳасадбар ин тавр фикри солим кунад, пас, соҳибмартаба шудани он шахс ҳаргиз бонси қаҳру ғазаб намешавад. Пас, қаҳру ғазаби вай аз ин ҷиҳат бояд бишавад, ки ба монанди соҳибмартаба ҷид-ду ҷаҳд накардааст, ки ба ҷунин мартаба бирасад. Пас, ҳасадбар бояд ба худ ғазаб кунад, ки дар ин хусус сусти ва беъътиной эҳир кардааст. Ҳасадбар бояд би-фаҳмад, ки агар соҳибмартаба бародар, амакбача, ҳеш ё дӯст, ё ҳамшаҳри бошад, барои вай беҳтар аст, зеро ки он барои ӯ, мумкин аст, нафъе расонида метавонад. Он соҳибмартаба шарре бар ҳаққи ӯ содир нахоҳад кард. Зеро ки дар байни онҳо (бамартаба ва бемартаба) алоқаи наздики табиӣ вучуд дорад. Табиист, ки агар дар байни мардум, сардорон, подшоҳон, сарватмандон роби-тан асли бошад, ҳасадбар набояд умедвор ва хоҳиш-манд шавад, ки дорои онҳо ба вай расад. Пас, дар ин ҳолат ҳасад хурдани вай бефонда мебошад ва ба онҳо бо назари бад нигаристаи ҳеч гуна вачҳи ақлӣ надорад. Инҷунин меғуем: — дар ҳақиқат одами оқил нафси ға-заби, наботи, шаҳвонӣ ва ҳайвонии худро бояд ба даст гирад, то ин ки битавонад нафсҳоро аз ҳаваси чизҳои лаззатбахш ва шаҳват нигоҳ дорад. Басо чизҳое ҳаст, ки ба у тааллуқ надорад ва аз ин рӯ барои ӯ на лаззату на шаҳват дорад. Дар ин маврид ҳасадбарӣ барои ҳа-суд ҳам аз ҷиҳати нафсонӣ ва ҳам ҷисмонӣ зарар дорад.

Зарари нафсонӣ барои он аст, ки нафсро парешон мекунад ва онро ба чизи набуда машғул намуда, аз фикри солим дур месозад. Кор ба дараҷае мерасад, ки нафси ҳасуд ба маънати ҳасадбарӣ гирифтोर шуда, ба саломатии ҷисми худ диққат намекунад ва аз падидорнии баду зарарнок бебок мешаваду аз фаро расидани табоҳӣ беҳабар мемонад. Дар натиҷа оқибат гирифтори маҳзунӣ ва ғаму андӯҳи тӯлонӣ мегардад.

Зарари ҷисмонии ҳасуд иборат аз он аст, ки падидаҳои дар нафс пайдо мешаванд, ки он ба беҳобӣ ва баста шудани иштиҳо бурда мерасонад. Дар натиҷа ҷисми он гирифтори сустӣ шуда, рангу рӯи ӯ бад ва мизочи ҷисм фосид мегардад. Агар оқил лаҷоми нафсҳои худро озод бигузорад, онгоҳ вай чунин лазатҳо шахватҳоро хостор мегардад, ки ингуна ифротии амал бечунучаро ба малолӣ ва зарар бурда мерасонад. Хол он ки ҳамаи онҳоро кас бо ақл, метавонад, аз худ дур созад ва лазатҳои аз рӯи ҳавову ҳавас ба вучуд омадаро ба ғӯшани фаромӯшӣ супорад. Гузашта аз ин оқил, метавонад, дар боран он фикр накунад. Дарвоқеъ, ҷисм беҳтарин интикомгирандан маҳсуд аз ҳасуд аст. Зеро ки ҷисми ҳасуд аз дасти ҳасадбарӣ ҳамеша дар ғаму андӯҳи бардавом буда, ақлаш мадхуш мемонад. Дар натиҷаи ин ҷисми ҳасуд сусту нотавон мегардад. Пас, беҳтарин фикр он аст, ки кас аз ин феълу хӯн аблаҳона ва разолату зараровар худдорӣ кунад. Ва беҳтарин фикр он аст, ки ба тавассути он девонагӣ ва дарду алами бефондаро аз худ дур созад. Кас бо аъмоли зерин ҳасадро аз нафс дур карда метавонад: аввало, оқил аз паи фикру аҳволи мардум бошад. Сониян, дар боран фирӯзиву беҳтар намудани ҳолу аҳволи онҳо, яъне абнон ҷинс фикр кунад. Охирон, дар хусуси амалӣ намудани ингуна аъмоли худ собитқадам ва мустақкам бошад.

Равшан аст, ки ҳолати маҳсуд дар нафси худ нисбат ба ҳолати тасаввуркардан ҳасадбар дигаргун аст. Пас, он чи ҳасадбар оид ба маҳсуд тасаввур мекунад, бо ҳақиқати ҳол мувофиқат намекунад. Ҳосид гумон мебарад, ки маҳсуд ноили чизи азим ва бо ҷоҳу ҷалол ва фараҳмандӣ аст, валекин асли воқеа ин тавр нест. Дар ин бора мегӯем: Таъби инсон чунин аст, ки агар ягон ҳолате ва ё мартабаи азиме ё худ пуршукӯҳеро бинад, ҳамонор орзу мекунад, ки вай ҳам ба он ҳолат бирасад ва боварии том дорад, ки каси ба он ҳолат ноил гардида дар ниҳояти хурсандӣ ва таматтӯъ мебошад. Аммо ҳа-

қикати ҳол дигар аст. Доме, ки он шахси орзуманд ба он ҳолат ноил гардад, баъдтар воқиф мегардад, ки он ҳолат на он қадар хурсандиовар аст. Аҷаб нест, ки он шахс дар муддати кӯтоҳе, то сарфаҳм рафтани он ҳолат, ё худ озмоиши он шод бошад. Пас, чунон ки мебинем, дар ҳамин муддати кам масрур ва хушнуд аст, зеро ки он ҳолатро талабгор буд. Ҳангоме ки ба ин маром молику соҳиб шуда, машҳур гардид, худро боз бар ҷои баландтар аз он ҳолату мартаба дидан меҳоҳад. Пас, рафта-рафта баъд аз муддате он ҳолат ва мартабаро, ки муштоқи он буд, пасту разил шуморида, ба ғаму кулфат ва хавф гирифта мегардад. Хавфи вай аз он аст, ки мабодо аз ин мартаба, ки барои расиданаш ин қадар кӯшиш кардааст, ронда шавад. Аммо сабаби ғаму кулфати вай аз он аст, ки то ҷӣ андоза қудраташ мерасад, ки вазифаи он мартабаро иҷро карда тавонад. Дар натиҷаи ингуна фикрҳои парешонхотирӣ шахси соҳиб-мортаба ба ғаму андӯх ва хавфу хатар мемунад. Илова бар ин дар натиҷаи фикру хаёли аз ин мартаба боз ба мартабаи болотар соҳиб гардидан ҷисму ҷон ва нафси ӯ дар азоб мемунад. Пас, агар аҳвол ҳамин тавр бошад, одами оқил ҳеҷ гоҳ набояд аз қасе, ки ба қисе аз моли дунё ва ё ба мартабае бирасад, аз муваффақияти вай рашқ барад. Чунки он қасоне, ки ба он ҳолатҳо муваффақ шудаанд, ё мешаванд, баъд аз хушнудӣ ва лаззати бодавом муддати дигар он ҳолатҳо барои онҳо лаззатбахш нагардида, ба ҳолати табиии беаҳамият бармегарданд. Беҳтарини ҳолатҳо он аст, ки барои бақои зиндагии оддӣ ҳатмин инсон бо бозёфти қисҳои зарурӣ қифоя қунаду бас.

Аммо тамоми он ҳолатҳои оддӣ барои ҳасудон белаззат менамоянд, зеро ки дороёни чунин ҳолатҳо ҳамеша дар ғам инкишофи пешрафт ва расидан ба мартабаҳои болотар мебошанд. Бинобар ин хушпудии соҳибмортаба камтар аз ғаму андӯхашон буда, роҳати онон камтар аз роҳати қасоне бошанд, ки дар таҳти фармонашон ҳасанд. Ин ҳолати ҳамешагӣ ва табиии инсон аст.

Пас, агар одами оқил ба ин умур бо маонӣ пеш биравад ва онҳоро бо ақли худ муҳоқима қунаду аз хаёли худ орзуҳои беҳударо дур қунад, онгоҳ мефаҳмад, ки мароми ҳосие, ки бояд ба он бирасад ва аз он лаззату роҳати ҳаётро бубинад, он қис мақсади қафофияту ба таври оддӣ зиндагӣ қардан аст. Аммо қис бештар аз қафоф дар аҳволи зиндагӣ баробар аст ба қаҳру қазаб

ва баръакс набудани кафоф ҳам азобу укубат аст. Пас, дар кафоф заруриятҳои ҳаёт ва беҳтарин роҳату оромии ниҳон аст. Дар ин сурат, ҳасад хӯрдан дар ин хусус маҳз аз боби ҳаҷолат ва дучори ҳавою ҳавас шудан аст, ки ин амали берун аз ақл мебошад. Ба ҳар ҳол ин қадар афкоре, ки дар боран ҳасад гуфтем, кифоя аст. Акнун сӯхбатамонро дар боран осеби қаҳру ғазаб давом медиҳем.

ҲАСЛИ ҲАШТУМ

ҲУДДОРҲ АЗ ҲАЗАБ

Ҳолати ғазабоварӣ асосан мансуби ҳайвон аст, ки аз озордиҳандаи худ интиқом гирад. Аммо ин ҳолат барои инсон ҳолати аразӣ буда, агар ба ҳадди ифрот расад ва аз он таҷовуз кунад, онгоҳ қорро ба ҳоҷе меҷасонад, ки қасро аз ақл беғона меҷардонад. Пас, дар ин сурат шояд ҳолати ғазаболудӣ дар ғазабқунанда нисбат ба шахси ба ғазабгирифторшуда зарару таъсири бади он бештар бошад. Бинобар ин бар одами оқил лозим меояд, ки аҳволи ғазабқунандагон ва таъсири манфии онро ба ҳастир оварад ва тасаввур кунад, ки он ҳолати ғазаб одамонро ба чӣ умури ноғоворе зуд ё дер бурда меҷасонад. Пас, барои паст қардани шиддати ғазаби худ қӯшидан лозим аст. Ҳамеша қас бояд тасаввур кунад, ки бисъере аз ғазабқунандагон шояд барои зудтар хомӯшонидани оташи ғазаб ба задани шатта, мушт ва бонг рӯ меоваранд. Дар натиҷа он барои худ дарду алам ба вучуд меоваранд. Дар ингуна амал зарари бештаре барои ғазабқунанда нисбат ба ғазабқардашуда фароҳам меояд. Ман қасонеро дидаам, ки мушт бар маҷасти дигарӣ зада, аз шиддати зарба анғуштони худро шикастанд ва мударти зиёд гирифтори муолиҷа буданд. Дар сурате, ки муштхӯрда чандон озоре надид. Инчунин қасеро дидаанд, ки аз шиддати ғазаб ба ҳаяҷон омада, то ҳадде доду фаръёд зад, ки аз даҳони вай хун баромад ва дар натиҷаи он хун баровардан ба қасални сил дучор қардида вафот қард. Мо хабарҳои зиёде мешунавем, ки қасон аз шиддати ғазаб ба аҳли онлаи худ ба авлоду азизонаш зарарҳо расондаанд, ки дертар боиси пушаймонии зиёди онҳо қардидааст. Баъзан дар айёми ғазаб амалҳои содир меқунанд, ки шояд то охири умр он фаромӯш нахо-

хад шуд. Дар ин хусус Чолинус*, зикр мекунад, ки «мо- дареро медошам, ки агар кулфи дар ба зуди кушода намешуд, он кулфро бо дандонаш мехонд». Дар ингуна ҳолат касе, ки бо таъсири ғазаб аз фикру андешан со- лим бегона мегардад, аз девона фарқи зиёде надорад. Дар ин сурат ҳар инсонеро лозим меояд, ки дар вақти оромӣ ин гуна аҳвол доштани ғазабро ба ёд оварад, онгоҳ чунин шахс дар вақти ғазабнокӣ худро аз ғазаб начот дода метавонад. Қасоне, ки афъолу кирдори ка- беҳ дошта бошанд, он афъолу кирдор дар вақти ғазаб дучанд меафзояд. Дар натиҷа онҳо, албатта, дар вақти ғазаб аз ақл бегона мешаванд. Чунин шахсон танҳо баъ- ди содири корҳои номакбули ғайринисонӣ ва фуруд ома- данн оташн ғазаб, баъд аз фикр кардани натиҷаи он аъмол ва ба ёд овардани носозгориҳои оқибати бади ғазабро мефаҳманд. Дар чунин ҳол ғазаб бори дигар ба он кас ғолиб омада наметавонад, ба шарте, ки агар дар ҳангоми рӯ ба рӯ шудан бо ҳасми худ нафси худро ни- гоҳ дошта тавонад. Чунин ашхос аз ҳолати ҳайвонӣ худ- ро нигоҳдорӣ карда, мехоҳад, ки баъд аз тамои шудани ҷанҷол аз ҷаҳор ҳолати нугувор эмин монад: Инҳо иба- ратанд аз такаббуру кин, ниқору бугз, ки шахс нисбат ба ҳасми худ дорад. Валекин одамнзод бояд тавозӯъ ва раҳмро дастуруламали худ намояд. Зеро ки такаббу- ру бугз, ниқору кина сабаб мешаванд, ки амали шахс аз доираи ҷиноят бештар гардад. Аммо тавозӯю раҳм ама- ли шахсро аз доираи ҷиноят берун мекунад. Пас, агар одами оқил ин маъниҳоро ба ёд оварад ва ҳавою ҳаваси худро ба ин маънӣ тобеъ созад, онгоҳ ғазаб ва ҳисси интиқомситонии вай ба ҳолати муътадил мерасад ва аз зарари онҳо ҷисму рӯи худро эмин медорад.

ФАСЛИ НУҲУМ

ХУДДОРИ АЗ ДУРҶҒҶҶ

Дурӯғ низ яке аз падидаҳои бадест, ки он аз ҳавою ҳаваси ғайримуътадил сарчашма мегирад. Инсон акса- ран агар нопухта ва ба камолоти ақлӣ нарасида бошад, ба такаббурӣ ва хоҷталабӣ майл меоварад. Вале табъи инсонӣ худнамо бештар мехоҳад, ки доною таҷрибанок бошад ва аз донишмандон бартарӣ дошта бошанд. Аммо ҷунон ки қаблан гуфтем, бар одами оқил зарур аст, ки ҳавою ҳаваси худро, ки он баъдан бонси рӯй додани

дарду алам ва пушаймонӣ мегардад, озод нагузорад. Пас, дурӯғгӯӣ маразест, ки соҳибӣ худро ба ҳамаи он ногувориҳо гирифта мекунад. Шахсе, ки ба дурӯғгӯӣ одат кардаасту дуруғи зиёд мегӯяд, ба содир кардани қабоҳат омода аст. Дигар ин ки аз фалокати дуруғ ҳамеша эмин мондан амри муҳол аст. Пеш аз ҳама он фалокат дар натиҷаи тазодди гуфта ва муҳолифати ҳамаи як сухан ба вуқӯъ мепайвандад. Зеро ки шахси дурӯғгӯӣ як чизро ба ду навъ бо сабаби саҳв ё фаромушхотирӣ баён мекунад, яъне суханеро бори аввал ба касе мегӯяд ва боз бори дигар ҳамаи суханро ба ҳамаи кас бар шакли дигар баён мекунад. Аҷибаш ин аст, ки худи дурӯғгӯӣ аз дурӯғгӯии худ лаззате ва баҳрае намебарад, валекин тамоми умр дуруғ гуфта, аз ин хислат даст намекашад. Равшан аст, ки дурӯғгӯӣ аз шарму хичолат барканор буда наметавонад. Агар ҳолати шармгинию хичолатмандӣ дар тамоми умр як бор рӯй диҳад ҳам, баъдан шахс бас аст, зеро ки минбаъд мардум ба вай бо назари таҳқир нигоҳ мекунад ва ўро чун разилу паст мешиносанд. Хатто минбаъд ба суханҳои ростии вай ҳам дигар диққат ва бовар намекунад. Чунин одаме дар байни чамъият чун инсон қадру қимат надорад ва ҳеҷ кас аз вай ягон маслиҳате намепурсад.

Валекин, мумкин аст, дурӯғхон вай муддати тӯлонӣ ошкор нагардад ва воситаҳои шармандагӣ ӯ дуру дароз маълум нашавад. Дар чунин маврид дурӯғгӯӣ мағрур мешавад, ки дуруғхон ӯ дар ҳаёт ба қор афтаданд. Аммо одами оқил худро ба чизе, ки оқибати он хавфдор аст, чаро гирифта кунад. Бинобар ин одами оқил ҳамеша чӣ дар сухан ва чӣ дар ирода ҳаққоният ҳақиқатпараст бошад.

Дар бораи таърифи дурӯғ таваққуф намуда, мегӯем: «Хабархое, ки ҳақиқат надоранд, дуруғ мебошанд». Дурӯғгӯӣ чанд навъ мешавад: Яке аз онҳо иборат аз он аст, ки аз ҷониби мухбир ягон қор хуб ва писандидаеро, ки барои шунаванда кашфи он дорон фонда ва нафъест, гуфта мешавад. Ин навъ дурӯғ гарчанде ки воқеа ҳам набошад, агар ба шахси шунаванда фонданок бошад, онгоҳ нодурустии он баъдтар кашф ҳам шавад, вале мухбирро узри макбуле мекӯнад, то ки он худро химоя кунад. Мисоли ин гуна дуруғ: Агар марде хабардор шавад, ки подшоҳ мехоҳад, рафикашро дар рӯзи дигар қатл кунад. Вале тасодуфан рӯзи дигар бо подшоҳ ягон воқеае рӯй дод, ки вай маҷбур шуда, ҳукми қатлро бе-

кор мекунад. Валекин он мард ба назди рафикаш ома-
да, бардурӯғ мегӯяд: «Ман дар манзили худ ганчинае
пинҳон кардаам ва фардо ман мӯҳтоҷи ёрии ту мебо-
шам». Пас, рафикашро гирифта ба хонаи худ меоварад
ва ўро ин ҷою он ҷо ба замин кандаи машғул карда,
дар ҷустуҷӯи ганчина рӯзро мегузаронад. Хамин тавр
он рӯзро ба охир мерасонад ва аз дигар шудани фармо-
ни подшоҳ бохабар шуда, онгоҳ соҳиби манзил ҳақиқати
амрро ба рафикаш изҳор менамояд. Дар чунин ҳолат
он мард, яъне соҳибхона бо вучуди он ки ба рафикаш
дар боран ганчина хабари нодуруст расонд, вай сазово-
ри мазаммат нест. Дарвоқеъ, шунаванда ҳам баъд аз
кашфи ҳақиқати амр малол намешавад. **Ингуна дурӯғро
дуруғи маслиҳатомез меноманд.** Соҳибхона бо он амали
худ нисбат ба рафикаш кори пуршарафе анҷом дод, ки
дар натиҷа рафикаш аз он хабари нодуруст хурсанд
гардид. Пас, аз ин тавр хабарҳо ва монанди онҳо ба
мухбир маломат намерасад, балки баръакс ба миннат-
дорӣ ва сипоси беҳад ноил мегардад.

Навъи дигари дурӯғ баръакси ин буда, барои соҳи-
баш қабоҳат ва мазаммат меоварад. Қабоҳату мазаммат
барои он ки агар он дурӯғ ба кас зарар орад. Навъи
дигари дурӯғ вучуд дорад, ки он танҳо ҳамчун василаи
хушнудӣ ва дилшод кардани ҳамсӯҳбатон гуфта меша-
вад. Масалан, марде барои рафикаш ҳикоят мекунад, ки
дар фалон шаҳр ҳайвоне ё чавҳаре, ё наботе дидааст,
ки ҳолати он ҷунону чунии аст, ки дарвоқеъ он ҳикоят
нодуруст аст ва мақсади дурӯғгӯӣ аз он маҳз ба тааҷҷуб
овардани шунавандагон мебошад халос. Навъи дигари
дурӯғгӯӣ вучуд дорад, ки он ба шунаванда нисбат ба
мухбир ҳисси яъсу ноумедӣ, нафрат мепарварад. Чунон
ҷӣ, марде барои дӯсти худ дар боран подшоҳи ягон шаҳ-
ри пурғулғуле, ки он подшоҳ майлу рағбат дорад, ки бо
вай шинос шавад, ахбор медиҳад. Пас, он мард гумон
мекунад, ки агар равад ба он шаҳр ва бо он подшоҳ ши-
нос шавад, албатта, соҳиби рутбан баланде хоҳад шуд.
Баъзан чунии дурӯғгӯӣ аз дурӯғи худ ба ташвиш мемо-
над ва гумон мекунад, ки нахонд он бофтааш рост баро-
яд. Аммо он мард вақто, ки ба он ҷо мерасад, мебинад,
ки он хабар бардурӯғ будааст. Пас, ба ин натиҷа мера-
сад, ки аз он рафики дурӯғгӯӣ ва аз ҳар дурӯғгӯи дигар
бояд дурӣ ҷуст. Умуман аз зарари дурӯғ бояд ҳазар на-
муд ва аз ҳар дурӯғгӯе ба ғайр аз он ки ба сабаби но-
ҷорӣ дурӯғ гуфта бошад, эҳтиёт шудан лозим аст.

ФАСЛИ ДАХУМ

МУМСИКИ

Мо феъли мумсикиро ба қатори падидаҳои мутлаки ҳавою ҳавас гузошта наметавонем, зеро ки шахсонеро дучор омадан мумкин аст, ки аз тарси фақр ва воқеаҳои рӯзгор моли худро сахт ба даст гирифтаанд. Агар ин баёнотро ба тарзи дигар ифода кунем, онгоҳ чунин шахсон ҳаргиз аз мумсики ва ҷиҳатҳои дигари он аз қабилӣ хасисӣ, чашмгурӯснагӣ ва ғайра лаззат намебаранд. Алақай кӯдаконеро мебинем, ки онҳо низ фикру андешаи содир намудани саховатмандӣ бар ҳамсолони худро доранд, валекин дар байни ҳамин кӯдакон ҳам, шахсонеро бармехӯрем, ки онҳо мумсику ҳарис менамоянд. Инсониятро зарурияти пеш меояд, ки бар зидди ин ҳислати ношоистан қисман дар натиҷаи ҳавою ҳавас ба вучуд меомада, мубориза барад.

Мо агар ба қасе аз хасисон суол кунем, ки иллати мумсики шумо дар чист? Яқин аст, ки он мумсик ҷавоби дурусте дода натавониста, бо сафсатаю ҳазъён, меҳодад, худро ҳалос кунад. **Ман боре аз мумсике пурсидам, ки «сабаби мумсикии ту дар чист?»** Вай ба ман, чунон ки гуфтам, бо сафсатаю ҳазъён, бо гапҳои ноҷуру таҳқиромез ҷавоб дод. Пас, ман саъй намудам, ки фосидӣ ва айбҳои зиёди ин ҳислати ношонстро барои вай тавзеҳ диҳам. Гуфтам: «Ҳеҷ иллоте ё худ сабабе нест, ки туро ба мумсики водор кунад. Илова бар ин таъкид намудам, ки аз моли худ ба дараҷае саховатманд маънашав, ки аз он саховатмандӣ ба нуқсонҳои гирифта шавӣ!» — Гуфтам: «Гарчанде мумсики туро сарватманд мекунад, валекин оқибат ин одати нописанд эътибори ту ва сарвататро паст мекунад». Вӣ чунин ҷавоб дод, ки ман дар худ ин одатро тағйирлазир намебинам, зеро ки дамбадам маро ҳисси ҷамъ намудани мол ҳавасманд мекунад». Пас, ба ғай гуфтам, ки «ту аз ҳукми ақл баромадӣ ва дучори ҳавою ҳавас гардидай». Ман баҳонаи оварданӣ вайро қори аз ақл бегона шумурда, ӯро водор қарданӣ шумдам, ки ин амалро ҳама ҳамеша номақбул хоҳанд шумурд. Пас, инсон кӯшиш бикунад, ки ҳислати хасисиро ҳамчун ҳислати нафратовар ислоҳ кунад, зеро ки хасисӣ дар айни замон ва баъдтар ҳам ба қас зарар оварда, нафси одамро нуқсондор менамояд. Оқибати

моли чамъ кардан хасис харобӣ, чудой, чангу чидол, бад-бахтӣ ба миён меоварад.

Аммо касе, ки дар ин боб (хасисӣ) узре дошта бошад, мумсикии вай дар натиҷаи ҳавою ҳавас набуда, балки аз боби ақлу андеша мебошад. Маълум аст, ки моли гирдовардаи чунин шахс набояд кам шавад, балки зиёдтар шавад. Аммо таъкид намудан ҷоиз аст, ки ҳеҷ яке аз ҳамсоягон ҳақ надорад, ки бо сабаби узрнок чамъ намудани мол хислати мумсикиро ҳамчун хислати мусбат бишуморад. Мумсике, ки бо баҳонаи чизе ба чамъ кардани мол одат кардааст, ба шахсе монанда мешавад, ки ба мартабаи баландтаре бирасад, боз ташнаи ба мартабаи баландтар аз он расидан мебошад. Ҳангоме, ки мумсикӣ одат шуд, пас он кас ба шахси мартабахоҳ монанд шуда, то охири умр дар мартабаи баланд истоданро орзу карда, метарсад, ки он мартабаро аз вай бигиранд. Агар молчамъкуни дар асоси сабабҳои гуруҳи дуюм, яъне дар овони пирӣ ва дафъи дигар рӯйдодҳои зиндагӣ ба кор бурда мешаванд, ба вуқӯъ пайваста бошад, пас, он ба мумсикӣ дахл надорад.

ФАСЛИ ЁЗДАҲУМ

АМРҲОИ ЗАРАРНОК

Ин ду араз, яъне ҳам амрҳои зарарноку ҳам ғаму андӯх маҳсули амали ақли инсон ҳастанд. Агар кас ин ё он амри ношоистро ба ифрот қардан одат кунад, онгоҳ яқин аст, ки онҳо боиси ба вуҷуд овардани дарду алами зиёде мешаванд. Чунон ки қаблан дар бораи амали ифротии нафси нотика ва зарарҳои он таваққуф намудаем. Бинобар ин лозим аст, ки одами оқил ҳар як амалро аз фикри худ гузаронад, то ки ҷисми худро аз дарду алами ҷонқоҳ наҷот диҳад. Инсонро лозим аст, ки ҷисмро ба лаҳву бозӣ ва воситаҳои масрурию дилхушӣ машғул кунад. Кӯшиш кунад, ки ба қадри имкон ба ҷисм лаззат ато намояд, то ки ҳамеша ба ҳоли ислоҳшуда монда, сиххатии он муҳофизат шавад. Ҷисмро бетоқату лоғар напамуда, бикушад, ки мақсадҳоро дуруст ба амҷом расонад. Пас, барои ин ки табиати одамон мухталиф аст, фикрҳояшон нисбат ба ин ё он одат андозан муайяне дорад, ки дар натиҷа ғаму андӯҳи ҳар касе ба дараҷаи афкори ӯ ва вобастаи аҳволи ӯст. Масалан, баъ-

зе касон тоқати таҳаммули зиёде доранд, ки баъзан ғам ва дигар амрҳои бад ба онҳо зарари зиёде расонида наметавонанд. Аммо баъзеи дигарон ҳастанд, ки тоқати таҳаммул надоранд. Пас, барои чунин шахсон лозим меояд, ки онҳо пеш аз фаро расидани он ҳолат ҳолати бетоқатиро муолиҷа кунанд. Чунки одати бетоқатӣ ба тақвият ва шиддат пайдо кардани ҳолати ғаму андӯх ва дигар кулфатҳо мусоидат мекунад. Дар ин сурат даръёфтани лаззат ва хурсандию масаррат фароҳам овардан нафақат барои дур кардани зарарҳои ғаму андӯх, балки мусоидат мекунад, то ки бар чунин душман фикран кас ғолиб ояд. Инсони пуртоқат, метавонад, бо фикру ҳиммат мақсадҳои худро ба амал оварад. Чунон ки марди сайёҳ кушиш дорад, ки бо пуртоқатӣ барои ҳайвони саворин худ алаф пайдо кунад, то ки он ҳайвон қувват гирифта, соҳибашро ба маконаш расонад. Ингуна рафтори мард аз руи ақл аст. Агар он мард алафро на барои қуввати асаб, балки ҳамчун воситаи лаззат меҷуст, он гоҳ вай кори аз ақл беруно мекард. Мо ҳамин тавр дар ислоҳи ҷисми худ бояд бикӯшем. Агар мо ин тавр кунему ба қадру қимати ҷисми худ бирасем, онгоҳ бо суръат, метавонем, мақсадҳои худро амалӣ созем. Мо монанди он марде набошем, ки бори ҳайвони худро аз ҳад зиёд карда, то аз гаронии бор он чорпо ба манзил нарасида, дар миёни роҳ ҳалок мешавад. Инчунин набояд ба монанди он марде шуд, ки то ҳадде ба фарбеҳ кардани ҳайвон машғул шуда, аз вақти ба манзили худ расидан дер меконад. Дар ин бора мисоли дигаре оварда мегуем: Марде илми фалсафаро дӯст дошта, то ба дараҷае кӯшидааст, ки тамоми ҳиммат ва кӯшиши фикри худро дар фаро гирифтани он сарф намудааст. Сипас, дар пеши худ мақсад гузошт, ки дар фалсафа ба дараҷаи Сукрот*, Афлотун*, Сукиристӣ*, Удимус*, Хурусбус*, Номистис* ва Искандаррус* дар муддати як сол, масалан, ба онҳо бирасад. Пас, фикру мутолиро лавом дода, ғизою роҳати худро кам кард. Дар ин сурат вайро зарур омад, ки ба азоби беҳобӣ дучор гардад ва оқибат ба ҳолати васвос ва чунун гирифтӣ шавад. Соле монда буд, ки ба он файласуфон бирасад, валекин ба касалии сил ва заъфи ҳол гирифтӣ мегардад. Пас, мегӯем: Агар каси дигаре тақомули фалсафаро дӯст дошта бошад, беҳтар он аст, ки дар вақтҳои муайяне баъд аз танаффус ва баъд аз фориг шудан аз қору бори зиндагӣ ва аз лаззату шаҳвати маъмулӣ сер

шудан ба илми фалсафа машғул гардад. Агар дар вақти машғулият камтарин шуғли дигаре барои вай пайдо шавад, ё ин ки камтарин шахвате дар вай чунбиш кунад, вай мутолиаи дарсро тарк карда, ба анчоми ҳолати оддии худ баргардад. Онгоҳ изҳор мекунем, ки мардоне ҳастанд, ки дар тамоми умрашон илми фалсафаро намеомӯзанд ба он наздик ҳам намешаванд. Албатта, чунин рафтор ҳам ношоист аст. Дар мисоли ин ду мард мебинем, ки онҳо ҳар яке бо ин тариқан пешгирифташон бар мақсад ноил намегардад, яъне яке аз онҳо ба сабаби ифрот ва дигаре ба сабаби беаҳамиятӣ. **Бинобар ин бояд дар фикр кардану кӯшиш намудан ҳолати мӯътадилро риоя бикунем, то ин ки ба мақсаду мароми худ бирасем.** Мисли онҳо ба ифроту ба беаҳамиятӣ роҳ дода, мақсадро аз даст надихем.

ФАСЛИ ДУВОЗДАҲУМ

НАЧОТЬЕБИ АЗ ҒАМ

Дар навбати аввал чунин тасаввур мешавад, ки ҳавою ҳавас гӯё ҳамчун ҳиссиёти дӯстдоштаю гуворои одамизод аст, вале дар асл бештар падидоварандаи ғаму андӯх мебошад. Пас, равшан мегардад, ки ғам, аз як тараф, арази ақлӣ бошад, аз тарафи дигар, маҳсули ҳавою ҳавас аст. Бинобар он ки ғам самараи амрҳои тӯлонӣ ва воқеаҳои дақиқи зиндагӣ мебошад, мо ба шарҳу тавзеҳи он муҳтоҷ мемонем. Мо дар аввали ин китоб овардаем, ки ҳоло мо ба масоили ғам бисёр побанд нашуда, мухтасаре фикру ақидамонро дар бораи он падида ба қадри зарурияти мавзӯи асар баён мекунем. Пас, агар баёнот мухтасар гардад ҳам, мо минбаъд ба шарҳи муфассали он мепардозем. Пас, ҳар касе, ки андаке аз илми фалсафа бохабар бошад, метавонад, аз маонии ин мавзӯ, ки дар аввали ин китоб зикр кардем, баҳрааманд гардида, маонии дигарро худ истихроҷ намояд. Мо ҳоло дар ин маврид танҳо ба қадри лозимии маҳз ҳамин фасл оиди ғам тавакқуф хоҳем намуд.

Пас, мегӯем: Ғами одамӣ ҳам фикр, ҳам ақл, ҳам нафс ва ҳам часадро дар азоб мекӯнад. Бинобар ин мо маҷбур мешавем, ки ҳадалимкон ғамро аз худ дур созем, ё ақаллан азоби онро кам кунем. Чунин аъмоли инсон бар ду вачҳ амалӣ мегардад: Яке он ки пеш аз пайдо шудани ғам аз он эҳтиёт шавем, то ки рӯй надихад.

Агар пешгир кардани он муяссар нашавад, онгоҳ кӯшиш кунем, ки аз шиддати қонқоҳи у начот ёбем.

Дуюм он ки ғамро ба куллі аз худ дур созем ва нобуд кунем. Агар ба куллі дафъ намудани ғам имконпазир набошад, пас қисман ё худ аксаран оиро паси сар намуда, минбаъд эҳтиёт шавем, кп он пайдо нашавад. Бояд кушиш сарф намуд, ки пайдоиши он каму заиф бошад. Мо ҳоло ба тариқаи амалӣ намудани афқоре, ки зикраш гузашт, таваққуф менамоем.

Пас, мегуем: Он моддае, ки ғам аз он тавлид меёбад, нобрат аз чизҳои дӯстдоштаи инсоният мебошанд. Бинобар ин он чизҳои дӯстдоштаро, ки вай мавриди истеъмоли мардум ҳастанд ва қавну фасод бар онҳо дахл дорад, тамоман нобуд карданаш ғайримумкин аст. Пас, вочиб аст, ки аксар ва шадидтарини одамони ғамгин касе мебошанд, ки маводди дӯстдошташон нисбат ба дигарон зиёдтар буда, шиддати муҳаббаташон низ бештаранд. Аммо он касоне, ки ғаму ғуссаашон камтар аст, мардуме мебошанд, ки ҳолашон баръакси ҳоли мардуми фавқуззикр мебошанд, яъне онҳо талабгори чизҳои зиёде нестанд. Талаботи он қабил мардум камтар аст. Пас, бар одами оқил зарур аст, ки он маводди ғамоварро аз худ ҷудо кунад ва дар ҳар маврид худро мустағни пиндорад. Одами оқил аз чизҳои, ки нуқсонҳои боиси ғаму андуҳ мегардад, барҳазар бошад. Инчунин ба чизҳои мавҷуда ҳам, мағрур нагардад, ки онҳо дорони лаззат ва ҳаловат мебошанд, балки ҳамеша талхию азоби онҳоро дар ҳангоми зиёновариашон тасаввур кунад. Агар касе гуяд, ки шахс аз маводди дӯстдоштааш ба сабаби рӯидани ғаму ғусса эҳтиёт шавад ва онҳоро нигоҳ надорад, чуниин шахс баъд аз нобуд шуданиаш гӯё дар ҷалб кардани ғаму ғусса шитоб мекарда бошад. Пас, ба пурсанда бояд гуфт: Гарчанде, ки ин парҳезгор дар ҷалб намудани ғам шитоб карда бошад ҳам, лекин азоби вай камтар аз азобе мебошад, ки бар вай ғам хуруҷ намуда, нуқсонҳои он чизро авҷ гирондааст. Масали ин ҳолат ба он мемонад, ки чун ғами марде, ки писар надорад. Албатта, ғами шахсе, ки писараш вафот мекунад, бо ғами он ки писар надорад, ҳаргиз баробар шуда наметавонад. Равшан аст, ки он марди фарзанд надошта, ғами талафоти оиро ба назари эътибор намегирад ва дурусттар дарк ҳам карда наметавонад. Мисоли дигар он аст, ки ғами шахси маъшуқа надошта, бо ғами шахси маъшуқаашро аз даст дода баробар намебошад. Ин-

чунин яке аз фалосифаро пурсиданд, ки агар фарзанддор шавӣ, чӣ мешавад?» Вай гуфт «Ман ҳоло бо ислоҳи ҳасад ва нафси худ бегоҳат шуда, ғам меҳурам. Чи ҳоле руӣ медиҳад, ки ба азоби ҳисму ҳасад ва нафси худ боз азоби як ҳисму ҳасад ва нафси дигареро зам намоям».

Инчунин боре шунидам, ки зани ҳомилае мегуфт: «Ман занеро дидам, ки бо сабаби марги писараш бисъёр маҳзун буда, зиёд афсӯс меҳурд. Он зан эҳтиёт мекард, ки шавҳараш дигар ба ӯ нарасад, то ин ки дигар фарзанддор нашавад, зеро ки маҳз он боз боиси ғаму афсӯсхӯрӣ хоҳад гардид». Пас, чунин вучуди чизи дӯстдошта мувофиқ ва вобаста ба табиат аст ва нуқсонӣ он муҳолифу зидди табиат аст, эҳсоси ғаму алам дар натиҷаи нуқсонӣ он чиз зиёдтар аз вучуди лаззати он мебошад. Бинобар ин инсонӣ тандуруст ва солим муддати зиёде аз саломатии худ чандон лаззатеро ҳис намекунад, аммо ҳамин ки баъзе аъзои вай боиллату бемор шуд, ҳамоно дарду алами шадидро ҳис мекунад. Ҳоли ҳама чизҳои дӯстдоштан мо ин тавр аст. Инчунин марде муддати зиёде бо зану фарзандони азизи худ якҷоя буда, аз ҳаёт лаззат мебарад, вале ин лаззатро равшан ҳис намекунад. Ҳамин ки он мард зану фарзандонро аз даст дод, онгоҳ дар як рӯз ӯ худ як соат тамоми он лаззатхорогум мекунад. Табиатро вочиб аст, ки тамоми он лаззату масаррати тулониро ба ҳисоб нагирад ва дар як замоне онро аз эътибор соқит кунад. Зеро ки табиат дар ин ӯ он ҳолат аз лаззату масаррат чудо шудану истиклол доштанро мехоҳад. Пас, агар аҳвол ин тавр бошад, яъне дар ҳоли вучудиёт лаззат бурдан аз чизҳои дӯстдошта, валекин баъдан ҳамаи онҳо аз байн бираваду лаззату масаррат ба маҳзунӣ ва ғамгинӣ мубаддал гардад, ки дар натиҷа кас ба ҳалокат расад. Пас, тарки он чизҳои дӯстдошта ва ҳамеша чудо шудан аз онҳо бехтар нест?! Пас, он чӣ мо ҳоло шарҳ додем, баландтарин мартабаи ин мавзӯ ва бехтарин шарҳест дар маводде, ки боиси ғаму андӯх ва азоб мегардад.

Пас, марди оқил бояд нуқсонӣ чизҳои дӯстдоштаашро дар нафсу ҳаёли худ ҳамеша тасаввур намуда, бидонад, ки онҳо чизҳои ҳастанд, ки бақои доимӣ надоранд. Бинобар ин ҳамеша бояд он ҳолатро ба хотир оварда, ҳодис шудани онро собитқадамона пешвоз гирад. Пас, чунин амал касро аз нуқсонӣ он чизҳо начот медиҳад, зеро ки он шахс дар ин бобат ба каси машқди-

даву таҷрибагузаронда ё риёзатнамуда монанд шуда, нафсро аз камини ғаму андуҳ огоҳонида, дар вақти ба вучуд омадани мусибатҳо кӯмак мерасонад. Нафс бар таҳаммули мусибатҳо дар вақти пайдоиши онҳо одат мекунад. Чунон чи агар он чизҳои дӯстдоштаи вай набошад ҳам, тасаввур мекунад, ки гӯё онҳо мавҷуданд. Бинобар ин шонста аст, ки агар мо нафсро ба таҳаммули мушкилиҳо одат кунем, то ки нафс мусибатҳоро пеш аз пайдо шуданашон тасаввур намуда, омода бошад. Чунончӣ шоир гуфтааст:

Кунад тасвир мушкилро тавонгар,
Бар нақши худ варо пеш аз вучодаш,
Агар мушкил ба ночор пеш ояд,
Бувад нафси мучарриб дар каминаш.
Бубинад марди оқил мушкилро,
Ва яқсон буданаширо чун набудаш.

Пас, агар инсон то андозае ноумед бошад у ба лаззат ва ҳавою ҳавас ба дараҷаи ифротӣ расида бошад ва баҳри ислоҳи он ба нафси худ боварӣ надошта бошад, онгоҳ чунин кас мувофиқи ин ду таълимот амал кунад: Аввало, беҳтар аст, ки чунин шахсон яке аз он чизҳои дӯстдошташонро чудо карда, онро баробари ҳама чизҳои махсуси худ қарор диҳад бо он кифоя кунад. Ҳамон чизро қарини ҳама чизҳои дигар қарда, онро баробари ҳамаи онҳо қабул кунад. Дар натиҷа, вай метавонад, ҳолати ифротии худро аз ҳирси чизҳои дӯстдоштааш суғур ва заиф созад. Вайро муяссар мегардад, ки бо ин роҳ ғаму ҳузни худро кам кунад. Хулоса, ин чумлае аз он чизҳоест, ки ба василаи онҳо, метавонад, худро аз ғаму андуҳ ва фано, ки пайдо шуд, дур созад, вагарна аз шиддати он бикоҳад. Агар кас бикоҳад, ки он ғами ба вуқӯ пайвастаро тамоман аз худ дур кунад ва ё ақаллан шиддати онро паст кунад. Масалан, чунин бикунанд: Агар одами оқил хуб таҳқиқ кунад бо диққат ба чизи мавҷуда ва одати бо ин чизҳое, ки бо он саруқор дорад, назар кунад, мебинад, ки он чиз ва чизҳои дигар унсурҳое мебошанд, ки онҳо суботу бақои надоранд ва бардавомии онҳо низ муваққатӣ мебошанд, яъне ҳамаи онҳо аз байн мераванду ба ҳукми адам маҳкуманд. Дар ин сурат, агар чизро кас аз даст дод, набояд барои он чиз худро ҳалок ва нотавону очизшуда пиндорад, балки ҳамоно муддати бақои он чизро ба хо-

тир оварад. Ваї медонад, ки чизе, ки пояи бақої дошта бошад, вучуд надорад. Барои ҳамин ҳам лозим нест, ки ингуна чизҳоро бисъёр чамъ кард. Гузашта аз ин онҳоро на муҳимтар аз ҳаёт шумурд. Агар рафту ба кас он нуксонун зиён пайдо шуд, баҳри он на он қадар мутаассиру маҳзун гардид. Бояд дар хотир дошт, ки вучуди онҳо муваққати ва ганимати буда, фоидани он низ ғайридонимӣ аст. Ҳамеша ба хотир нигоҳ дошт, ки заволи онҳо амри ҳатмист. Агар дар бораи бақои он фикр кунад ва хоши-манди бақої доштани он шавад, бояд донанд, ки орзуи беҳуда кардааст. **Пас, ҳар касе, ки чизи ғайримумкинро меҳоҳад, донистанаш лозим аст, ки барои худ маводди ғаму андӯҳ ба вучуд меоварад.** Бештари чунин касон ба ҳукми ҳавою ҳавас дучор гарида, аз ақл бегона мешаванд.

Пас, нуксонун зиёни чизҳое, ки барои зиндагӣ зарурят надоранд, албатта, ғаму андӯҳи онҳо низ тул намекашад. Пас, баъд аз нуксонун завольёбии онҳо чизҳои дигаре ба қояшон меоянд, ки он ғаму ҳузурро дур меку-нанд. Қас чизҳои кампадидро фаромӯш мекунад. Пас, зиндагӣ боз ба ҳоли худ, яъне ба ҳоли пеш аз завольёбӣ бармегардад. Бисъёр касонро дидем, ки ба мусибатҳои азиме дучор шуданд, сипас баъд аз муддате онҳо ба ҳоли оддин худ баргаштанд ва маишати онҳо маҷрои аввалии худро гирифт.

Дар ин сурат бар одами оқил вочиб аст, ки дар ҳоли мусибат нафси худро ба ин ҳолатҳои ғайридонимӣ омода кунонад ва он (нафс)-ро ба лаҳв ва машғулият водор кунад, то ин ки он ҳолатҳои ногувореро фаромӯш кунад. Инчунин ҳамеша ба ёд дошта бошад, ки ба монанди ӯ дучори мусибатшудагон кам нестанд. Инчунин тасаввур кунад, ки онҳо (ғамзадагон) низ ба ин ҳолатҳо дучор шудаанд. Қаси мусибатзада ба ҳамин восита худро тасалли дода метавонад ва тариқани барҳам задани дарду аламу азхуд мекунад. Ёдовари ҳоли мусибатдори дигарон боиси сабуқии ғам шуда, мояи тасаллият мешавад. Яке аз сабабҳои ғамзада шудани мардум он аст, ки чизҳои дӯстдошташон зиёд аст ва ба онҳо ниҳоят дилбастагӣ доранд. Бинобар ин ҳар касе, ки яке аз он чизҳои дӯстдошташро гум кунад, яқин аст, ки баробари арзиши он ғамро аз худ дур кардааст. Дар натиҷа нафси худро аз як бори ғаму андӯҳ наҷот дода, то ҳатто аз нобуд шудан онро халос намудааст. Пас, завольёбии он чиз барои соҳибаш манфиате меоварад,

гарчанде ҳавою ҳавас аз завольёбии он чиз мутаассир мегардад. Пас, нафс роҳате касб мекунад, гарчанде он роҳат бо талхӣ якҷоя аст. Дар масали ҳамин ҳолат шоире гуфтааст:

Агарчӣ сарвари мо будию ниҳон гаштӣ,
Барои ту ҳама ёрон ба ҳузну ғам гаштем.
Вале вафоти ту нафъе ба мо ато бинмуд,
Қ-аз он ҳама ғами оянда мо раҳо чустем.

Мувофиқи фикри мумсик ғамзада дар асоси ҷудой аз чизе, ки дошт, гирифтори ғам гардидааст. Ғайр аз ин маҳз ҷудой аз чизе нафсро водор мекунад, ки гирифтори ғам гардад. Ҳар дуи фикри фавқуззикр як чиз аст. Бояд марди окили комил чизе, ки ба зарари вай тамом мешавад, он чизро интиҳоб накунад. Чунин шахс ҳатмист, ки онд ба иллати ғами бар сари вай меомада ва ҳикмати он назар афканад. Пас, агар он иллати ғам чизе бошад, ки паси сар қарданаш имконпазир аст, илоҷи дафъи он ва ивази онро фикр кунад. Агар илоҷи дафъи он ғам душвор бошад, худро ба лаҳв ва фаромӯш қардани он машғул кунад. Тамоми имкониятҳоро истифода бурда, кӯшиш намояд, ки он ғамро аз нафси худ маҳв созад, зеро ки маҳз нафс ӯро ба ғам водор мекунад, на ақл. Ақл ҳамеша дер ё зуд касро ба чизи муфид даъват мекунад. Ақл ҳаргиз ғамовар шуда наметавонад, чунки дар ҳар як ғам зараре ҷо дорад. Бинобар он ки ғам дер ё зуд зарар меоварад, ақл ба он эътибор намедиҳад. Марди окили комил дар он асно ғамро қабул менамояд, ки агар вучудиёти он ғам узри возеҳи мантиқӣ дошта бошад, чунин шахс ҳаргиз мувофиқи талаботи ҳавою ҳавас ба ғам гирифтор намешавад.

ФАСЛИ СЕНЗДАҲУМ

ЗАРАРИ ПУРХҶҶРИЯ

Пурхӯрию шикампарварӣ аз падидаҳои бадест, ки оқибат ба кас зарару бадбахтӣ меоварад. Пурхӯрию шикампарварӣ на фақат обрӯи касро мебарад, балки касро ба назари мардум ҳамчун разили ҳайвонсифат вонамуд менамояд. Гузашта аз ин ҳолати пурхӯрӣ касро ба касални сӯи ҳазм (меъда) гирифтор мекунад.

Окибат касалии сӯи ҳазм ба касалиҳои дигаре мегузарад, ки натиҷаи онҳо хеле бад мешавад. Ин мараз ҳолатест, ки тахти таъсири қувваи нафси шаҳвонӣ пайдо мегардад. Агар кас ба он ҳолат одат кунад, онгоҳ вай чашми шарму ҳаёи нафси нотикаро кӯр месозад. Ин ҳолат низ як навъе ба нафс ва ҳавою ҳавас тобеъ буда, касро ба ин ҳолати ногуворӣ ғутавар месозад. Лаззати хӯрок ба тасаввуроти шахсони пурхӯр ниҳоятдараҷа лазиз мегардад.

Марде аз пурхӯрон рӯзе бар сари дастархони пуртаом нишаста буд. Албатта, вай бо шиддати чашмгуруснагӣ ва хирс баҳри пур кардани шикам гӯё, ки аз қаҳтӣ баромада бошад, хӯрдан гирифт. Ҳангоме, ки шикамаш пур шуд, дигар хӯрда натавониста, ба гирья шурӯъ намуд. Касоне, ки дар он ҷо буданд, аз вай пурсиданд, ки «ҷаро гирья мекуни?» Вай гуфт: «Барон ин ки аз ин тамоҳо дигар хӯрда наметавонам». Инчунин марде дар шаҳри Бағдод бо ман якҷоя буд. Дар ҷое будем, ки хурмои нави тоза бисёр буд. Мо ҳарду ба хурдан шурӯъ намудем. Ман баъд аз хурдани микдори муайяни мӯтадил аз хӯрдан даст кашидам. Аммо вай хӯрданро давом дод, то ба ҳадде, ки қариб ҳамаи хурмо тамоми шавад. Пас, баъди аз хурдан боз монданаш дидам, ки чашмонаш ба бокимондан хурмо нигарон гаштааст. Бокимондан хурмо аз пеши мо бурданд. Ман фаҳмида натавонистам, ки вай сер шуд ё не! Онгоҳ гуфт: «Хеле мехостам, ки ин табақи хурмо боз пур бошад ва ман аз нав ба хӯрдан шурӯъ кунам, гӯё, ки тоза ба хӯрдан шурӯъ карда бошам». Ман ба вай гуфтам: «Агар лаззати иштиҳо баъд аз ин қадар хурдан ҳанӯз аз коми шумо нарафта бошад, беҳтар мебуд, ки пеш аз пур шудани меъда то ин андоза намехурдӣ, зеро ки ту ҳоло нафсатро ин қадар вазнин кардӣ ва меъдаи худро ба ин дараҷа васеъ сохтӣ. Чизе, ки окибати он сӯи ҳазм ва дигар касалиҳое, ки зарари бештаре доранд, ҷаро ба он ин қадар иштиҳо варзид?! Ҳоло бар ту зарари хурмо нисбат ба лаззати он бештар мерасад». Пас, дидам, ки ин суханони маро фаҳмид ва ба вай таъсир кард. Албатта, чунин суханон ба кас ҳатман таъсири мусбат мебахшанд, махсусан ба касоне, ки аз риёзатҳои фалсафӣ маҳрум набоянд. Ғайр аз ин ингуна суханон ба касоне, ки кавоиду усули фалсафиро медонанд, зудтар таъсир мекунад. Аҳли фалсафа ба ингуна суханон муҳтоҷ нестанд. Зеро ки онҳо мӯътақиданд, ки нафси шаҳвонӣ ба нафси нотика наз-

дик мешавад, яъне ҷисму ҷасадҳои нафси нотиқа чун олате барои худ нафси шаҳвониरो мепазиранд. Равшан аст, ки бе нафси нотиқа дар бораи олами ҳаёт фурсати фикр намудан нест. Бинобар ин нафси нотиқа нафси шаҳвониरो барои иқтисоби талаботи худ ҳалал мерасонад ва онро аз тановули ҳуроки барзиёде манъ мекунад. Зеро ки нафси нотиқа водор аст, ки тановули ғизо дар ҳилкати инсон маҳз барои лаззат нест, балки барои бақои ҳаёт аст ва фикр кардан ҳам бидуни ҳурукхури мумкин нест.

Чунон ки дар бораи баъзе файласуфон мегӯянд, ки яке аз он рузе бо кудаке ғизо меҳӯрд. Пас, рузе кудак аз охишта хӯрдани файласуф малол шуда, аз вай канора гирифта, аз ин қадар охишта хӯрданаш тааҷҷуб карда, ба вай гуфт: «Агар ғизохурии ман мисли шумо охистаю кам мебуд, аз мурдан парво намекардам». Пас, файласуф ба кудак гуфт: «Оре, писарам, ман меҳӯрам, ки зинда бимонам ва ту меҳоҳӣ зинда бошӣ, то ки ҳамеша бихӯрӣ».

Пас, қасе ки пур қардани меъдан худро то ҳадди ифрот зарур намешуморад, бояд мувофиқи он гуфтаи мо амал кунад. Донад, ки оқибати лаззатпарастӣ дарду алам аст. Бинобар ин ҳудро аз пурхӯрӣ муҳофизат намояд. Мо қаблан ин фикрро ба тафсил баён намудем. Дар ин бобат боз мегӯем: Агар манъи таомни лазиз ҳам ба ин ё он хуранда зарурият дошта бошад, пас, бояд, ки он марди оқил илочашро пайдо кунад. Вагарна қас аз дастӣ таъми лазиз ба маразҳои гуногуни ҷисмӣ ва нафси гирифтормегардад. Агар худдорӣ қарда натавонад, ҳатман зарур меёбаду ҳеч манфиате намебинад. Зарари он дар чунин ҳолат зоҳир мегардад, ки нафси худро барои пазириши дарду алам муҳайё насозад. Беманфиатии он дар чунин ҳолат зоҳир мегардад, ки минбаъд ба сабаби пайдо шудани иллат лаззати таъми аз вай қанда шуда, ба як ҳоли номафҳум мемонад. Бояд истеъмоли таъми лазиз ба тадричу ба ҳолати оддӣ қарор ёбад. Агар қас баръакси гуфтори мо рафтор кунад, бояд донад, ки ақлаш тобеи нафсе ва ҳавою ҳавас гардидааст. Пурхӯриву чашмгуруснагӣ ҳолати қасро ба ҳолати саги гурусна монанда месозад. Бинобар ин агар қас илочи онро наёбад, он ҳолати бади сағона рӯзбаруз қувват мегирад. Ҳолат ба дараҷае рафта мерасад, ки минбаъд ингуна ҳолати нафсониро тағйир додан мушкил мешавад. Аммо қас агар дар сари вақт пеши роҳи онро ги-

рад, рафта-рафта суст мешавад ва ботадрич нопадид мегардад. Чунон ки шоир гуфтааст:

Дар одати камхӯрӣ бувад шаъну викор,
В-аз одати пурхӯрӣ бувад зиллату ор.

ФАСЛИ ЧАҲОРДАҲУМ

ЗАРАРИ МАЙПАРАСТӢ

Майпарасти ва махсусан ба бардавомӣ табдил ёфта-ни он яке аз падидаҳои хеле бадест, ки оқибат касро ба ҳалокат ва фалокатҳои бисёр бурда мерасонад. Инчунин касе, ки нӯшокиро ба ҳадди ифрот истеъмол мекунад, ҳатман ба касалиҳои гарри ва сактаи қалбӣ, тангнафасӣ ва пур шудани шикамчаи дил, кафидани рағҳои хунгарди мағзи сар гирифтор мешавад. Ин ҳама боиси пайдоиши иллату марги ногаҳонӣ мешавад. Баъзан бадмастон дар чуқуриҳо ва чоҳҳо афтада, гирифтори шикамча мегарданд. Инчунин шиддати ҳарорати бадан, вари рағҳои хунгард ва касалии рағу пай, рӯдаҳои дарунӣ ва дигар аъзои асосии бадан пайдо мегардад. Ғайр аз ин ба касалиҳои ларзишу ларзонак ва фалаҷ шудан, махсусан, агар аъзоҳои бадани шахс заиф бошанд, дучор шудан мумкин аст. Илова бар ин нушидани зиёд одамро аз ақл бегона мекунаду ба кас беҳаёӣ ато менамояд ва ҳарзагӯӣ месозад. Ғайр аз ин шахсро аз идроки амалҳои оннию дунёӣ, яъне моддию маънавӣ боз медорад. Боздории он то ба дараҷае рафта мерасад, ки майпарастон бештар аз лаззатҳои оннию дунёӣ бебаҳра мемонанд. Ингуна шахсон натанҳо аз ҳаёт бебаҳра мешаванд, балки қисмҳои аъзои баданашон аз ҳаракат бозмемонанд. Чунончӣ, дар ин хусус шоире гуфтааст:

Агар бошӣ музмину хол вазнин,
Ва баргардӣ ба нушидан ту ҳар рӯз,
Дар ин ҳолат чи чизе метавон ёфт?
Агарчи чиз дар назди ту бошад.

Хулоса, майпарасти азимтарин иллати ҳавою ҳавас ва бузургтарин одатҳои зиддиқалбӣ аст. Зеро ки маҳз майпарасти ҳарду нафс—яъне нафси шахвонӣ ва нафси ғазабирӣ тақвият медиҳад.

Пас, қувваи ин ҳарду нафс каси майпарастро водор мекунанд, ки талаботи онҳоро иҷро кунанд. Албатта, чунин ранг гирифтани ҳол имконияти нафси ногиқаро нисбат ба он ду нафс нотавону беиктидор мегардонад. Қор ба ҳадде рафта мерасад, ки кас то ҳатто фикру андешаро ҳам ба қор андохта наметавонад, зеро ки суръати таъсири май ба фаъолияти фикру андешаи инсон тез мегардад. Дар натиҷа каси майзада ба ҳукми амали май эътибор надода наметавонад. Пас, тамоми қувваи одами ба он ду нафс, яъне нафси шаҳвонию ғазабӣ мутааллиқ мегардад. Бинобар ҳамин ҳам нафси ногиқа ба онҳо ҳеҷ гуна мамонияте нишон дода наметавонад. Пас, дар ин ҳолат нафси ногиқа очиз гардида, шахс ба ҳолати ҳайвонӣ меафтад. Дар чунин ҳолат марди оқилро сазовор аст, ки иродаро сафарбар намуда, ин ҳолатро аз худ дур созад. Инчунин ақлро аз ҳуҷуми онҳо ҳимоят кунанд ва эҳтиёт шавад, ки гиреҳҳои мавҷуда, яъне мушкилоти нафсро ба ихтиёри худаш нагузорад. Вагарна он ду нафс фаъолияти ақлро маҳдуд намуда, ғаму ғуссаро фаровон месозад. Илова бар ин он ду нафсро муяссар мегарданд, ки ақл ба ҳолатҳои лаззатбарӣ талаботи дилхоҳи онҳо халалрасон набошад. Дар натиҷа онҳо (нафси шаҳвонӣ, ғазабӣ) фазилатро дур ва фасодди мизочро зиёд мекунанд. Оқил дар чунин ҳолат бояд афқоре, ки қаблан дар бораи манъ ва пешгирии ҳавою ҳавас гуфтем, ба хотир оварад ва дар тамоми маонии онҳо ифодаҳои зикршударо тасаввур кунанд. Махсусан гуфтори мо дар бораи ин ки майпарастӣ ва ғӯтавар шудан дар он оқибат ба ифротии лаззат бурда мерасонад ва он ба ҳолати муқаррарӣ табдил меёбад. Дар натиҷа лаззати қаблии солим аз байн меравад. Воқеа ва чизҳои зарурии зиндагӣ ба назари кас беаҳамият ва чи зи дуюмдараҷа вонамуд мегардад. Ҳол он ки кас бояд дар масоили лаззат ҳолати маъқулро, ки барои бақои ҳаёт зарур аст, ба эътибор гирад. Валекин бештар ҳамаи ин маъниҳо дар ҳолати майпарастӣ ва лаззатбарӣ аз он бекора шуда, маҳз «лааззати» майпарастӣ болотар аз лаззатҳои дигар қарор мегирад. Дар натиҷа ҳолати хушбӯрии шахсе, ки майзада шудааст, ба мисли ҳолати шахси ночор гардид, ӯ маҷбур аст, ки ҳукми ӯро тобеъ гардад. Пас, бояд донист, ки зарари майпарастӣ камтар аз зарари пурхурӣ набуда, балки хеле зиёдтар аз он аст. Бинобар ин одамизод бояд бо ҳаргуна илоҷи пеши роҳи майпарастиро бигирад. Майпарастӣ ба дараҷаи

майзадагӣ набояд рафта расад, зеро ки агар ҳол чунин ранг гирад, дар он асно он ба касалӣ табдил меёбад. Эътироф намуд, ки ниёзмандию мӯҳтоҷ шудан ба табуъи майл маҳз барои паси сар кардани ғаму ғуссаи ногаҳонӣ ва ё худ шодкомӣҳои зиндагӣ ба андозаи муайян бошад. Валекин дар ҳолати фикр кардан, андешаи илмӣ ва душворин муваккати ба шароб майл намудан, низ оқибати хуб надорад.

ҲАСЛИ ПОНЗДАҲУМ

ЧИМОЪ

Албатта, ин ҳам яке аз падидаҳои ҳаёт аст, ки бештар ҳавою ҳавас касро ба он водор мекунад. Дар майли чимоъ низ асроре ҷо дорад, ки он вобастаи лаззатест ва он пур аз балову маразҳои бад мебошад: Аввалю, дар ифроти ин амал заъфи қувваи бичони ва беҳолии сустии мушакҳои бадан ниҳон аст, сониян, дар ифроти ин амал тез пиршавӣ ва фартутию лоғари ва низ пажмурдагии барвақт ниҳон аст. Саввум, дар ифроти ин амал зарарёбии мағзи сар ва асабҳо ҷо дошта, тамоми қувваи баданро нуқсдор карда, ҳисро бемадор месозад. Охири он дар ифроти ин амал ба касалиҳои бешумор гирифта шудани бадан ҳатмист, ки дар ин бобат маҷоли баҳс ҳам нест. Сабаби шарик будани зарар бар ин амал вобаста бар он аст, ки ҳуди нафс лаззати чимоъро аз ҳамаи лаззатҳо болотар мешуморад. Бо вучуди ин ҳол бояд донист, ки афзоиши оби манӣ рағҳои маширо васеъ менамояд ва ба онҳо ҳуни зиёдро ҷалб менамояд, то ки дар онҳо (рағҳо) оби манӣ ҳосил гардад. Бинобар ҳамин ҳам ба кас ҳисси шаҳват бо афзоиши он (бох) шавки он низ якҷоя шуда, майлро дучанд мегардонад. Дар айни ҳол акси он, яъне кам кардани чимоъ ва ҳуддори намудан аз он рутубати азалоти чашро, ки маҳсули ҷавҳари аъзон бадан аст, кам мекунад. Дар ин ҳолат шиддати шаҳват ва нашъунамои тӯлонии он ҷуръати пирию ҳастагии бадан ва фартутиро метезонад. Баъзан рағҳои оби манӣ танг шуда, моддаҳои дигари осебрасонро ба ҳисм ҷалб мекунад. Оқибат ба вучуд омадани оби манӣ ва интишори онҳо дар рағҳо кам мешавад. Дар натиҷа олати марди хурд ва шаҳват ноқосаву шиддати талаби чимоъ маъдум мегардад.

Дар ин сурат бар марди оқил вочиб аст, ки нафси худро аз ифронии амали ҷимоъ нигоҳ дорад ва то андозае доираи ҷунин амалро маҳдуд созад. Нафсро дар ин амал ба муътадилӣ одат кунонад, то он ки нафс ҳамеша аз пай он амал нагардад. Агар кас нафсро ба кам қардани ҷимоъ одат накунонад, пас ба сари худ балоҳои зиёде меоварад. Бинобар он ки кас ба ҳолати шахвонӣ гирифта нагардад ва оқибати ҳастро ба душворӣ гирифта накунад, ба касалии муолиҷанашаванда гирифта нагардад, бояд ба тариқи зерин рафта бидунад: Пеш аз ҳама дар ин бобат суҳанҳои моро, ки дар боло зикр қардем, ба ҳисоб гирад. Сонин, доштани нафси худ ва манъи он аз ифротӣ ҷимоъро ба он ҷизе, ки дар боби «пурхӯри» зикр намудем, риоя намояд. Махсусан, манъи шахват ва маҷбур қардани он бар истеъмоли ҷимои муътадил, ҳаддалимқон, риоя қарда шавад. Агар ҷанде дар нафс ҳукми лаззати ҷимоъ мустақамтар ва шадидтар аз лаззатҳои дигар мебошад. Пас, нафс махсусан, нафси пурҳаяҷони беадаб, ки онро файласуфон «нафси тарбиянашуда» меноманд, аз муқовимати шахвати боҳи он соқит мегардад. Дар натиҷа шавқи он ба занҳои беадаб каму қос намешавад, агар ҷанде ин ҳолат бенишхо шуда наметавонад. Зеро ки ифротӣ ҷимоъ охируламар қасро ба шиддати ҳарорат ва гум қардани ҳисси лаззатбарӣ бурда мерасонад. Пас, нафси ҷунин шахс дар ҳолати лаззатбарӣ бо сабаби маъдум гаштани он азоби зиёд мекашад. Аммо нисбат ба ин амал талаботи одатшуда собит менамояд. Валекин аз ҷунин талаботи амали ҷимоъ қас ба хуш баҳрабардор намегардад. Сабабҳои маъдумии лаззати ҷимоъ зиёд аст. Аввало, набудани ҳолу имқонияти қофӣ барои он амал. Дигар, ба сабаби нотавонии ҳолати табиӣ, ки аз заъфи пирӣ ба вуҷуд меояд. Дар натиҷа, талаботи шахвонӣ ва миқдоре, ки аз он қас меҳаҳад, ба сабабҳои зикршуда муяссараш намегардад. Масали инро дар он ду марде, ки дар боби «пурхӯри» зикр намудем, дидаи мумкин аст. Пас, агар ҳолат ҷунин бошад, бехтар он аст, ки ин амр дар ибтидои пайдо шуданаш, яъне пеш аз маъдум шудани ҳисси лаззатбарӣ қасро пеш аз вуқӯъ дар ифроткорӣ пешгирӣ ва муолиҷа қардан муфид аст, то ин ки аз оқибатҳои бадӣ он маҳфуз бимонад. Пас, бартароф қардани ин лаззат аз аввалин умурӣ бехтарини одамишод мебошад. Равшан аст, ки ҳолати ҷимоъ ба қатори заруриятҳои нигоҳ доштан ва бақои ҳаёти ҷисмонӣ ба

мисли таому хӯрокворӣ нест. Инчунин аз тарки ин амал чандон азобу алам чун азоби гуруснай ва ташнай ҳис карда намешавад. Балки баръакс дар ифроти ин амал заиф шудан ва умуман бекора гардидани тамоми аъзон бадан ҳатмист. Дар ин сурат касро мебояд, ки ҳаргиз тобеи ҳавою ҳавас нашавад ва барои хушку беқудрат кардани фаъолияти ақл имконият надихад. Ҳар оқиле бояд бо он фахр кунад, ки вай ақдро бар нафс мусаллат доштааст. Иродан одамро ба нарий, ки дар говҳою бузҳои нар ва ҳайвоноти дигар низ ҳаст, тобеъ нагардонад. Зеро ки инсон тафаккур ва андеша дорад, яъне аз ин чост, ки инсон мисли ҳайвон амал накунад. Инчунин қабоҳате, ки аксари мардум аз он, яъне аз ифроти чимӯ шарм медоранд ва онро пинҳон мекунанд, бояд, он амал дар назди нафси нотика ҳамчун амри макрӯҳ ва ношоиста шинохта шавад. Аксари мардум он қабоҳатро бад мебинанд. Ин шояд аз он сабаб бошад, ки инсон вобаста ба нафси ғаризаи худ, вобаста ба таълиму тарбияи наздируфтаи худ ифроти чимӯро бад мебинанд. Инсонро вочиб аст, ки ифроти амали чимӯро ношоистаю бад қабул кунанд. Ин фикри моро қонунҳои бурҳонӣ низ тақвият медиҳад, ки дар ҳақиқат чизе, ки аксарияти мардум онро эътироф мекунанд, дар он чиз набояд шакку шубҳа кард. Пас, мо набояд бо чизе, ки қабеҳу ношоиста аст, худро олуида кунем, балки дарк кардани он чиз вочиби мост. Агар рафту дар анҷоми ин амал почор бошем, пас ба он чунон наздик шавем, ки ўро дар пардаи ҳаёву ҳиҷоб нигоҳ дорем, вагарна мо ба шахсе монанда мегардем, ки ў аз ақл бегона буда, танҳо ба ҳавою ҳавас тобеъ аст. Шахси бо ифроти чимӯ шуғлварзида дар назди оқилон аз ҳайвон ҳам бадтар аст. Зеро ки чунин шахсон худашонро ба нафси шахвонӣ фулом сохтаанд. Ҳол он ки ақл, дониш касро водор менамояд, то ки кӯшиш бикунанд, ки одам аз табиати ҳайвонӣ дур шавад.

ФАСЛИ ШОНЗДАҲУМ

ҲАВАСМАНДИИ БОЗИЯ ВА ТАРИҚА

Ин ду мавзӯъ яъне аз шавқи бозию тариқа сарфи назар кардан мумкин нест. Тарки онҳо аз кас ҳам азму продаро дархост менамояд, ҳам баъзан шарму ҳаё ва рӯй

тофтан аз онҳоро зарур мешуморад. Сипас, нафсро дар вақти машғулият бар абаскорӣ ва бозӣ банд буданаш онро танбеҳ додан лозим аст, зеро ки тарки ҳавасмандиву бозӣ ба манзалати тарбияти он муяссар мегардад. Чунончи, ҳикоят мекунанд, ки яке аз подшоҳони оқил ба бозӣ кардан бо узве аз часади худ, яъне бо риши худ ҳавасманд буд. Ин беҳудақорӣ ӯ хеле тӯл кашид, одамони наздики вай дар бораи ин одати вай гуфтанд ва хостанд, ки ӯро аз одати бозию абаскорӣ мунсариф созанд. Шоҳ боз ғофил мешуд ва ҳамон бозӣ бо ришро беихтиёр аз рӯи одат такрор мекард. Рӯзе яке аз вазирон ба вай гуфт: «Эй подшоҳам, кӯшиш бикунед, ки рӯзе ин корро, яъне бозӣ бо ришро дигар такрор на-кунед». Подшоҳ аз ин гуфтори вазир ғазабнок шуда, сурх гардиду ба ҳаяҷон омад. Дар натиҷа шоҳ ин одати бекораро тарк намуд. Нафси нотикаи шоҳ дар асоси сухани вазир нафси ғазабиро ба чӯш овард. Дар ин маврид нафси нотика танҳо натавонист, ки бар нафси шаҳвонӣ таъсир расонад ва он одатро ба фармони худ дарорад. Дар ин сурат, бояд тазаккур намуд, ки нафси ғазабӣ бо ёрмандии нафси нотика бар зидди нафси шаҳвонӣ баромаданд. Ҳар гоҳ ки муҳосиматии нафси шаҳвонӣ шиддат гирад, онҳо метавонанд, онро маҳкум ба ақибнишинӣ кунанд. Пас, одами оқил ҳаргоҳ дид, ки нафси шаҳвонӣ барои иҷрои талаботи худ ӯро мағлуб ва маҳзур кардани шавад ва ақли вайро беамал сохтани шавад, онгоҳ бояд он ҳатман нафси шаҳвониро дар таҳти ҳукми ақл қарор диҳад. Чунин шахс шаҳвониятро идора карда метавонд. Лекин тааҷҷубовар аст, ки касе, ки бар маҳкам доштани нафси худ аз шаҳвате ва дигар талаботи он кодир бошад, барои ба даст гирифтани нафс аз абаскорӣ ва майли одат душворӣ мекашад, гарчанде чунин шахс на онқадар ба гирдоби одат, абаскорӣ ва лаззату шаҳвоният ғутавар аст. Дар ин гуна ҳолат инсон ба ёдоварии илоҷҳои пешгуфташуда ва ҳушбӯрӣ аз оқибати амал мӯҳтоҷ мешавад. Чунон ки аксар вақт абаскорӣ ва одат сабаби ғофил мондан ва содир кардани саҳву фаромӯшӣ мешаванд. Аммо мазҳаб ё худ тариқат мӯҳтоҷ ба гуфтори маҳсусе мебошад, зеро ки он арази ҳавою ҳавас аст, на арази ақлӣ. Пас, дар ин ҳусус сухани мӯъҷазе баён мекунем:

Дарвоқеъ, барои инсон покизагию таҳорат вочиб аст, ки онҳо на ба қиёс гирифта шаванд, балки бо эҳсос дош-

та шаванд. Пас, бояд иҷрои ин амр ба тавассути эҳсос, на ба таваҳҳум ва ҳаёл амалӣ гардад. Пас, агар он амри эҳсосиро дарк бикунем, ки дар он наҷосат нест, онро «тоҳир» меномем ва он амре, ки эҳсос покини онро дарк намуд, онро низ «покиза» меномем.

Аммо мазҳаб ё худ тарикати шаръӣ ба изҳори каломии мухтасаре оиди он муҳтоҷ мебошад. Пас, мегӯем: Покизагию таҳорат воҷиб аст, ки онҳоро аз рӯи ҳис, на ба тариқи қиёс ба назари эътибор гирад. Албатта, ин амри покизагию таҳорат бар ҳасби эҳсос аст, на бар ҳасби таваҳҳум, яъне бар ҳасби воқеият, на бар ҳасби ҳаёл аст. Пас, он чизеро, ки ҳис дарк кард, ки он чиз аз наҷосат дур аст, онро тоҳир гуфтем, ва он чизеро ки ҳис онро дур аз ифлосӣ дарк намуд, онро «покиза» меномем. Пас, мақсади модар ҳаёт аз ин ду маънӣ—таҳорат ва покизагӣ ё аз ҷиҳати дин ва ё аз ҷиҳати дониш — тозагӣ аз ифлосӣ аст. Чунон ки шарияти динӣ намоз хонданро дар як пероҳане, ки агар ба он (пероҳан) пойҳои чиркини магас расида бошад, ҷоиз надоштааст. Пас, шустушӯ ва таҳорат дар оби чорӣ гарчанде бидонем, ки дар он об пешоб рехтааст, ҷоиз аст. Шартӣ асосӣ ҳамин ки он об чорӣ бошад. Аммо дар оби кӯли азиме, ки оби он чорӣ набуда, дар як ҷо истодааст ва бидонем, ки дар он як қатра хун ё як қатра шароб рехтааст, истеъмоли он мумкин нест. Истеъмоли он онгоҳ равост, ки агар мо надонем, ки дар он чизи ҳаром рехта шудааст. Пас, агар мо таҳорат ва покизагиро, дар ҳақиқат ваҳмӣ, на ҳисси шуморем, онгоҳ ҳеҷ чизи тоҳире, покизаеро бар ҳукми ваҳмӣ ёфта наметавонем. Чунки обҳое, ки мо онҳоро истеъмом мекунем, ҳеҷ гоҳ ба таври қатъӣ тамоман тоза нестанд, зеро ки ин обҳо аз роҳҳои дур меоянд. Албатта, ягон чизи чиркин, ё ҳайвони мурда, ё дигар чизе дар он афтадааст. Бинобар ин худованд таҳоратро ба ин тарзу тарикат душвор накардааст. Вагарна ин амалро ваҳмӣ мекард, онгоҳ қор хеле душвору мушкил мегардид. Дар ин сурат одамон дар ин хусус, ки аз рӯи ваҳм ақл дар оби чорӣ чизи нопоке афтадааст — гуфта, гумон мебуданд, албатта, таҳорат, покизагӣ ва ҳаёту зиндагии онҳо ногувор мегардид. Чунки доим дар фикри он аст, ки ҳеҷ чизи покиза ёфт намешавад. Пас, худованд ин ҳолатро ба ҳисоб гирифта, дар васфи таҳорату покизагӣ асосҳои ҳисиро муайян намудааст, то ки соҳибони мазҳаби динӣ дигар узре ва баҳонае надорад, ки дар шубҳаю ваҳм қарор гирад. Дар ин сурат қабехтарин чизе

ба одами оқил он аст, ки бидуни узру далел кор кунад, чунки бидуни узру далел кор кардан маҳз амали ҳавою ҳавас аст.

ФАСЛИ ҲАФТДАҲУМ

ИҚТИБОСУ ДАРЪЕФТ ВА МАСРАФ

Дар ҳақиқат он таҳаввуле, ки мо онро махсуси худ намудаем ва он ба чизи дигар тобеъ набуда, фазли он ба ҳайвони ғайринотика тааллуқ дорад. Маҳз ҳамин фазл акли моро вобастаи зиндагӣ намуда, баъзеи моро ба баъзеи дигар ба тариқи рафоқат ҳидоят намудааст. Чунон ки мо мебинем, хеле кам ҳайвоне вучуд доранд, ки дар байни онҳо улфату рафоқати набошад. Бинобар ин аксаран ҳусни зиндагии мо аз рӯи қоидаи баъзан муованат, баъзан рафоқату ҳамкорӣ қарор ёфтааст. Агар ин тавр муованату ҳамкорӣ дар байни одамон бо ҳукми ақл намебуд, фарқ миёни инсону ҳайвон вучуд дошта наметавонист. Зеро ки камоли муованат ва иттиҳоди ақлӣ, ки сабаби ҳусни зиндагии мост, ин хислат дар байни ҳайвонот маъдум мебошад. Қӯшиши бисъери одамон барои таъмини зиндагии як нафар ва баръакс қӯшиши як нафар барои зиндагии одамон зарурият пайдо мекунад. Албатта, як одам аз кучо худро ҳам мехӯронад, ҳам мепӯшонад ва ҳам ҷою макон фароҳам меоварад?! Лекин худи он як нафар ҳатман мутахассиси як ҳунар шуда метавонад. Агар он як нафар деҳқон шавад, пас, бинокор шуда наметавонад, агар бинокор бошад, бофанда шуда наметавонад ва агар бофанда бошад, ҷанговар нест ва ҳоказо. Хулоса, ҳар яке дар ҳаёт ба як фанне ё ҳунаре махсус мебошад. Дар ин сурат, агар гумон барӣ, ки ягон одаме дар дашт дур аз ҷамъият танҳо аст, гумон намекунӣ, ки он одам зинда бошад. Ва агар пиндорӣ, ки зинда аст, намехоҳӣ ҳаёл кард, ки зиндагии вай хуш аст. Чунон ки ҳаматарафа то ҳаддалимқон ноҷиз буда, зиндагии вай чун зиндагии як ҳайвони ваҳшӣ ногувор мебошад, зеро ки вай он ҳамкорӣ ва муованат ва ҳамбастагии ҷамъиятиро аз даст додааст. Равшан аст, ки маҳз ба тавассути ҳамбастагӣ шудан хушиву роҳати зиндагӣ ҳам гум намегардад, зеро ки ҷамъомади одамони зиёде, ки ба якдигар ёрӣ мерасонанд ва бо ҳам дар муованат муттаҳиданд, онҳо қорҳое, ки ба нафъа-

шон мебошанд, дар байни худ тақсим кардаанд. Ҳар яке аз онҳо дар яке аз ихтисос кӯшиш мекунад, ки дараҷаи санъати онро ба камол расонад. Пас, одамон дар ҳамин ҳолати иҷтимоӣ ба ходиму маҳдум, хидматгузор ва хидматкунонанда, баҳравар ва баҳраманд тақсим шудаанд. Бад-ин ҷиҳат ҳамаи онҳо дар ҳолати хушӣ ва гуворо зиндагӣ ба сар мебаранд, гарчанде ки дар неъмату фаровонӣ фарқи кулӣ ва ҷузъӣ, ломуҳол, мавҷуд мебошад. Ва ҳеҷ касе нест, ки дар ҳама заруриёту камолиёт ба дараҷаи кифоят рафта расида бошад.

Пас, ончи баён намудани он дар ин боб вочиб буд, изҳор намудем. Акнун боз ба мақсуди дигари худ, дар ин маврид, бармегардем. Бинобар ин меғӯем: Ҳаёт ва зиндагонии мардум биззарурат бо муованат ва иттиҳоду ёрии муштарак анҷом мегирад. Дар ин маврид, фақат бо ҳамбастагӣ ба якдигар камбудихон ҳаёт ислоҳ мешавад. Пас, бар ҳар яке аз онон лозим мегардад, ки онҳо ба як бобе аз бобҳои ҳаёти иҷтимоӣ ба ҳамдигар вобастагӣ пайдо кунад ва дар чизе, ки бар он қудрат дорад, то ҳаддалимкон ҷидду ҷаҳд намояд ва аз тариқи ифрот, дар амали худ, ҳазар намояд ва ба нуқсон роҳ надиҳад. Чунки агар дар яке аз онҳо нуқсони зиддияти қорӣ ва пастӣ ба вучуд ояд, пас он ҳолат касро водор месозад, ки бори вазнин бар гардани дигарон гардад. Валекин ифротқорӣ, кӯшиши фавқулӯдаи тоқатнопазирро аз дигарон талаб кардани ин ё он кас оқибат ба но роҳатӣ ва ғуломии беохирӣ он коргар бурда мерасонад. Чунки мард ҳар гоҳ агар аз рафиқаш чизе, ки ӯ дар даст дорад, бидуни иваз бигирад, онгоҳ гиранда худро баландтар аз вай дида, ӯро ба бечорагӣ дучор намуда, аз иқтисоби маҳсулаш бозмедорад. Аммо он касе, ки гирифтано бениҳоят шумурда, аз он кирдор даст накашад, он кас афзалият бар касоне медорад, ки ба вай хизмат мекунанд. Баъзе касоне, ки иқтисобро маҳдуд наменамоянд, то ки моле барои худ чамъ оранд, ки бештар аз масраф бошад ва аз он моли иловагӣ ганҷинае созад. Чунин кас барои мол дар қайди ғуломӣ монда, охируламп зарар мебинад ва худро аз роҳи нодонӣ фиреб медиҳад, чунки мардум молро чун аломати аз ҳамдигар фарқкунанда дониста, аз ин ҷиҳат ҳаққи саъю кӯшиши ҳар касе мувофиқи кӯшиш ва ҷидду ҷаҳдаш дар масоили чамъоварии мол мегардад. Оқибат он молро барои худ чамъ намуда, валекин онро барои беҳбудии зиндагии худ сарф намекунад. Дар ин масъала вай

аз заҳмати дигарон истифода мебарад, гарчанде оқибат аз ин амалаш ҳатман зарар мебинад, зеро ки вай дар ин кораш самараи меҳнати худро бо самараи меҳнати дигарон иваз накарда, балки истисмор намудааст. Гузашта аз ин чунин шахс аз меҳнати худ ба касе ҳам фоида нарасондааст. Шояд ҳамаи ҷидду ҷаҳди молҷамъкунии вай барои дигарон, барои меросхӯрон бошад. Пас, онҳое, ки аз моли вай истифода мебаранд, бо моли вай роҳат мекунанд, оқибат чунин шахс аз моли худ, ки мебоист ҳосил кунад, маҳрум менамояд. Пас, мақсади солеҳ аз иқтисоб он аст, ки миқдори дахл бо миқдори ҳарҷ баробар бошад. Агар қисми зиёдии мол бимонад, албатта, он барои рӯзи ногувор мавриди истифода қарор гирад. Дар ҳар сурат зарурияти зиндагист, ки одами қосиб самараи меҳнати худро бо самараи меҳнати дигарон иваз карда ва барои хидмати дигарон хидмат намояд.

Холо дар хусуси ҷамъ ва захира қардан меғӯем: Ёфтану захира намудан яке аз қонунҳои ночорӣ ҳаёт мебошад, ки инсон барои беҳтар қардани зиндагӣ ва пешрафти ақлӣ шуғл варзида, ин ҳамаро ҷамъ менамояд. Ин амр хеле маълум ва равшантар аз он аст, ки мӯҳтоҷ ба тавзеҳ бошад. Чунон ки бисёре аз ҳайвоноти ғайринотик низ ба ёфтан ва захира қардани мидоди ғизӣ машғул мебошанд. Ин навъ ҳайвонот бар дигарашон, ки захира намекунанд, афзалияти тасаввурӣ доранд. Чунки сабаби захира қардан, яъне тасаввур намудани ҳолате мебошад, ки захирақунанда бо заҳмат қашидан анҷом медиҳад. Пас, лозим меояд, ки ин ҳолати захира қарданро, чунон ки қаблан дар бораи иқтисоби мсл зикр намудем, чун ҳолати зарурӣ дар назар медорад. Агар дар ин хусус, яъне иқтисоби мол нуқсоне пайдо шавад, онгоҳ баръакс он на захира қардан, балки мӯҳтоҷӣ ба вучуд меояд, ба мисоли касе, ки дар дашту биёбонҳои ғайрисукун беғизо бимонад. Аммо майл доштан ба ҳолати ифротӣ дар ин хусус ба шиканҷаву ҳастагии доими бурда мерасонад. Аммо ҳолати эътидор, дар ин бора, он аст, ки инсон ба миқдори лозимӣ барои замоне, ки аз қасбу қор менамояд, захира бояд кунад. Аммо агар касе мақсад дошта бошад, ки аз ҳолати мавҷуда ба ҳолати беҳтар ва болотар захира кунад ва барои он ҳудуди муайяне нагузорад, он шахс низ ҳамеша ба қайду банди ғуломии молу сарват менамояд. Дар ин ҳолат он шахс аз пешрафту беҳбудӣ ва таматтуъӣ ҳаёт

бозмемонад ва хурсандии вай ба нигаронӣ ва ғаму кулфат мубаддал мешавад. Чунки чунин шахс ҳамеша дар ғами болоравӣ буда, вале суръати тези онро даръёб намекунад. Азбаски мақсадро зуд ба даст оварда наметавонад, пас, ҳамеша дар ғаму андӯх монда аз ҳама норозӣ мешавад. Чунон ки мо ин ҳолатро дар боби рашку ҳасадхури то андозае гуфта будем. Ва акнун шарҳи он ҳолатро ба таври муфассалтар дар фасли оянда баён хоҳем кард.

Аммо беҳтарин чизҳое, ки бояд баҳри оянда захира шаванд ва бардавом бошанду оқибати хуб дошта бошанд, чизҳои сунъию табиӣеанд, ки доимо мавриди истеъмолу ниёзмандии мардум бошанд. Дар тамоми шаҳрҳо аз паи ҳалли душвориҳои ҳамаи халқ будан амали хубанд. Вале шахсан амлоку чизҳои нафисаро захира кардан ба нохубӣ бурда мерасонад. Барои ҳамин ҳам ҳукамо касеро сарватманд намешуморанд, ки соҳиби амлок аст, балки ба назари онон касе, ки соҳиби ҳунари коркарди молҳои саноатӣ аст, сарватманд менамоянд. Чунон ки ҳикоя мекунад: «Киштии сарватманде, ки худ ҳунарманд буд, бишикаст ва тамоми моли ӯро баҳр фуру бурд. Пас, вақто ки вай ба соҳил расид, дар замин як расми шакли мукаддасро дид. Вай хурсанд шуд, ки ба қазирае расидааст, ки дар он уламо зиндагӣ мекунад. Пас, ба он қазира рафт ва бо дасткишти худ боз сарватманд шуду ончо бимонд. Рузе аз рӯзҳо киштие аз канори он қазира мегузашт, ки ба шаҳри ҳамон кас равона буданд. Пас, аз вай пурсиданд, ки агар номае барои ҳешовандонаш бихоҳад фириштад, киштибонхо мебаранд. Вай гуфт: «Фурсати нома навиштан надорам, вале ба онҳо бигуед, ки: агар онҳо дар ҳаёт ҳамеша соҳибзафарӣ бихоҳанд, бояд чизҳои захираву ҷамъ кунанд, ки ҳаргиз ғарқ нашаванд».

Дигар, микдори харочот, чунон ки зикр намудем, бо микдори дахл мувофиқат кунад ва танҳо барзиёдати он барои ҳодисаҳои ногаҳонӣ захира шавад. Дар ин ҳолат, бояд микдори дахл бештар аз микдори масраф ё худ харочот бошад. Дар ин маврид бояд гуфт: «Набояд шахсе аз роҳи ҳасисӣ ва мумсикӣ захира кунад». Баробари ин шахс аз баҳри ишқи шаҳват ҳама дороиро бар абас харҷ намуда, оқибат бе захираи зарурӣ намонад. Қас бояд дар ин ду ҳолат ҳам ҷониби эътидолро гирад. Инсон ҳамеша ўҳдадор аст, ки ба талабу тартиби рӯз-

гор риюя кунад, вагарна ба азобу шиканчаи тоқатфарсо
гирифтор мегардад.

ФАСЛИ ҲАЖДАҲУМ

ТАЛАБИ МАРТАБАТ ВА ҚОҲУ МАНЗАЛАТИ ДУНҶЁИ

Ба дурустӣ, ки дар бобҳои гузаштаи ин китоб хуло-
саи лозимии ин бобро баён намудаем. Лекин бинобар
аҳамияти фавқулода доштани ин мавзӯ мо боз сухане
дар бораи хусусият ва танзими чизхое, ки дар зиндагӣ
зарурият доранд ва инчунин он нуктаҳою маониҳои
зикршударо то андозае ҷамъбаст намуда, баён мекунем.
Мо он афкоре, ки ба тақвияту камоли ин мавзӯ ёрӣ ме-
диханд, илова мекунем. Пас, мегӯем: Ҳар қасе, ки наф-
си худро ба фазилатҳо мушарраф созад ва бихоҳад он-
ро аз ғаму андӯх ва бандагии ҳавову ҳавас озод кардан
хоҳад, ўро воҷиб аст, ки он чи мо дар боби фазилати
ақлу афъоли ақлӣ гуфтем, ба хотир оварад. Инчунин он
чи дар боби мукайяд намудани ҳавову ҳавас ва ҳазар
кардан аз фиребҳои латифу дилфиреби он гуфта шуд,
ба ёд оварад. Ғайр аз ин он чи дар боран лаззат ва ҳу-
дуди таъсири он зикр намудаем, ба ҳисоб гирад. Дигар
ин, ки чизҳои зикршударо абнои ҷинс тақроран бихо-
панду ба ҳар як нуктаи он тааммул кунанд. Бар одами
оқил воҷиб аст, ки он чи онди аҳволи мардум баён на-
мудем ва ончи дар аввали боб онди барҳам задани ғаму
андӯх зикр намудем, тааммул кунад. Кӯшиш кунанд,
ки ҳамаи ин баёноти моро ҳазм бинамоянд. Дар ҷунин
ҳолат ҳатмист, ки ҷунин шахсон дар қорубори амалия-
шон натиҷаи хуб ба даст меоваранд. Албатта, ингуна
натиҷа дар пафс ҷой ва макони собит пайдо мекунад.

Сипас ба ин мавзӯе, ки мо ҳоло баён карданӣ ҳас-
тем, диққат бикунед. Ақнун мегӯем: Мо аз тамсил чанд
казияи мантиқро, ки дар иллат ва қиёси ақлӣ мушта-
рак буда, дар аксар вақт оқибат ё худ натиҷаи ҳар як
амрро баҳри тасаввур кардан мадад мерасонанд, аз на-
зар мегузаронем. Пас, мебинем, ки онҳо гӯё умурҳои
будаанду, ақнун паси сар шудаанд. Ҳол он ки мо ҳаме-
ша ўҳдадор ҳастем, то ки қизи хуби онҳоро қор фармо-
ем ва зарарнокашонро тарк кунем. Дар ин сурат зинда-

гии мо хуб мегардад ва саломатии мо беҳтар мешавад, чунки бо ин амали худ аз падидаҳои бад ва ҳалокатовар наҷот меёбем. Пас, ба мо лозим меояд, ки ҳамеша ба ингуна фазилат таъзим намоем ва онро мавриди истеъ-мол қарор дода, умури худро бад-ин минвол танзим би-намоем, чунки дар он роҳи наҷот, саломатӣ ва афзали-яти мо бар ҳайвонот ҷо дорад. Ҳайвонот ба чизе ҳуҷум мекунанд, бидуни ин ки оқибати ҳуҷуми худро тасаввур кунанд. Аммо инсон бо чашми акли ҳолиси дур аз ҳа-вову ҳавас диққат намуда, ба ҳолатҳое, ки бояд ба та-вассути онҳо аз як ҳолат ба ҳолати беҳтар ва аз як мар-таба ба мартабаҳои дигари дилхоҳи худ бирасад, амал менамояд. Одамизод мебинад, ки барои тай кардани душ-вориҳои зиндагӣ марҳалаҳои оқилонаву муфидона ву-ҷуд доранд. Агар мо онҳоро дуруст истифода барем, онҳо ҷида бидуни машаққат ба мақсад хоҳем расид. Пас, мегуем: Ин ҳолатҳо се қисманд: Якум, муҳиту ҳолате ки мо дар он ҳастем ва дар он муҳиту ҳолат тарбия ва нашъунамо ёфтаем. Дуюм, муҳиту ҳолате, ки аз ин ҳам болотар ва беҳтар аст. Сеюм, муҳиту ҳолате, ки аз ҳар-ду муҳиту ҳолати фавқуззикр пасти бадтар аст. Равшан аст, ки нафси инсон аз ибтидо ба чизҳои дӯстдоштааш хостор ва шавқманд мешавад, бидуни ба инбатгирии он ки нисбат ба он чизҳо боз чизҳои беҳтару баландтар вуҷуд доранд. Нафс дар ин бобат кодир нест, ки фикр кунад. Агарчанде мо дар нафси ҳудамон ин ҳолатро то андозае дарк мекунем, валекин онро ба ҳубӣ дарк кар-да наметавонем, зеро ки он ба ҳукми ақл тобеъ нест ва он аз ҷиҳати майлу хоҳиши ҳавову ҳавас амал менамо-яд. Бинобар ин мо лозим донистем, ки ҳоло бо далелу бурҳонҳо ва мадрақҳои қобили қабул ҷигунагӣ ҳамаи он ҳолатро нишон диҳем ва бар ҳасби вочиб ҳукм баро-
ишем Бинобар ин мегуем: Мунтақил шудан аз ҳолати кунунӣ, ки мо дар он ҳастем ва бо он одат кардаем, ба ҳолати дигаре, ки беҳтар аз он аст, ба осонӣ муяссара-мон намешавад. Пеш аз ҳама барои мунтақил шудан, бояд, мо тасодуфҳои аҷибу нодирулвуқӯе, ки дар ин марҳала рӯй медиҳанд, дар назар дорем. Зарур аст, ки нафсро дар талаби мунтақил водор кунем. Пас, лозим меояд, ки саволҳои зеринро пеш гузорем: Чӣ зарурият пеш омадааст, ки мо нафси худро ба азобу шиканҷа ги-рифтор намуда, барои боло рафтан бикӯшем. Мо чаро аз ҳолати кунунии худ, ки ба он одат намудаем, берун омада, баҳри тараққию ноил гардидан ба ҳолати ба-

ландтаре кӯшиш намоем?! Магар чунин дигаргунни хо-
лат манфиатовар аст ё не?! Пас, дар ҷавоб мегуем: Ҳар
касе, ки баданаш ба як ҳолату муҳите нашъунамо ёфта
ва ба он одат кардааст, тағйир он барояш ногувор аст.
Касеро, ки мардум дар таҳти фармони вай набошанд
ва касе дар пешу қафои вай чун хидматгор нагардад
валекин якбора чунин шахс кӯшиш мекунад, то ки ба
мартабаи ҳоким бирасад. Албатта, чунин шахс аз ҳукми
ақли солим берун баромад, лаҷоми худро ба дасти ҳа-
вову ҳавас додааст. Аввалан, ин ки вай ин мартабаро
ба осонӣ дарёфт намекунад, балки онро бо меҳнат, кӯ-
шиши зиёд ва маҷбур кардани нафси худ, ба хатар гу-
зоштани қону фиреб додани дигарон, ки дар ақсар хо-
латҳо охируламр ба ҳалокат мерасонад, дучор мегар-
дад. Дар ин сурат то расидан ба мартабаи мақсад бисъ-
ёр азобу машаққат ва кулфати тоқатфарсо кашнда, ба
дараҷае мерасад, ки аз лаззати он мартаба дида азоби
он зиёдтар аст. Лекин танҳо чизе, ки вайро ба ин азобу
уқубат водор месозад, маҳз тасаввури феъли он чизи
матлуб (мартаба) аст. Лекин тасаввур намекунад, ки
он роҳ басо мушкилиҳо дорад. Чунон ки дар ин бобат дар
боби лаззат гуфта будем, ки ҳар каси хаёли, боёд, он
марҳалаҳои душвору хатарнокро тай намояд, то ки ба
мақсад бирасад. Аммо вақто ки ба баъд аз уқубатҳои
зиёд расид, дере намегузарад, ки он суруру хурсандиро
фаромуш мекунад ва он лаззат ба алам мубадал ме-
гардад. Чунки он мартаба баъд аз муддати каме ҳолати
эътимоди (ҳамешагӣ) ба худ мегирад. Бипобар ин лаз-
зати он мартаба кам шудан мегирад ва душворихо дар
ичрон умури мартаба ба вучуд омадан мегирад. Лекин
бо вучуди ин ҳол ҳавову ҳавас ӯро ба муҳофизати он
мартаба водор месозад ва ба вай иҷозат намедихад, ки
онро тарк намояд. Чунон ки дар боби муқайяд кардани
нафсҳо ин ҳолат энҷр шуда буд. Пас, дар ин ҳолат вай
фоидае накарда, балки зарари зиёде мебинад. Вай бад-
ин сабаб, ба фикри мо, зарар мебинад, ки ӯро ба зудӣ
муяссар мегардад, ки ба ҳолати ин мартаба одат кунад
ва рафта-рафта ба ҳолати пеш, яъне пеш аз расидан ба
ин мартаба бармегардад. Дар натиҷа хурсандию шодмо-
нии вай ба охир мерасад. Аммо вай дар кӯшиши ин мак-
сад талафоти зиёде дода, ҳолати оромияю осоиштаро аз
даст медиҳад. Бад-ин ҷиҳат гуфтем, ки вай аввало худ-
ро дар азобу машаққат мегузорад, сонӣ мағрур мегар-
дад ва оқибат варо як ҳолати ногуворе фаро мегирад.

Ташвишҳои зиёди ғайриҷашмдошт ба вучуд меояд, то ки он мартабаро муҳофизат кунад. Вагарна ҳар лаҳза бими аз даст рафтани мартаба таҳдид мекунад. Аз ин лиҳоз ғамгин мешавад, чунки нафс ба он одат карда меонад.

Инчунин меғӯем, чи тавре ки набошад, ин ҳолати мартабадорӣ барои кас ҳатмӣ нест, яъне зарурияти ба он нест. Чунон ки агар меъдаи шахсе ба ҳуроки хушк одат карда бошад, ё худ тани ӯ ба пӯшоки дурушт одат карда бошад, вара чӣ ҳоҷат ин ҳамаро тарк намояд. Магар зарурияти ҷиддие ҷо дорад, ки вай ба ҳолату муҳити дигаре гузарад. Таоми обдору либоси мулоим дар навбати аввал, барояш созгорӣ накарда, он шахс аз он ҳама лаззате намебарад. Магар ин ки муддати зиёде онҳоро истеъмол намояд, то ин ки одат кунад ва ин ҷизҳои нав ба мисли ҷизҳои кӯҳна шаванд. Лекин ин одаткунӣ ҳам ба осонӣ нахоҳад анҷом пазируфт.

Пас, вақте ки одат кард, он гоҳ тарсу ҳарос вайро фаро мегирад, ки мабодо ин ҳолати навро аз даст бидиҳад, чунон чи қаблан зикр намудем.

Инчунин меғӯем: Каси бандадору ҷоҳталаб дар қорҳои дунёӣ мартабаи баландеро ба даст оварад, хурсанду шод мегардад, валекин баъд аз муддате рӯз ба рӯз он хурсандӣ кам шудан мегирад, то ин ки ба ҳолати пештара дучор шуда, ба ғаму андӯх ва парешонӣ гирифттор мешавад. Аҷаб нест, ки ҳолаш аз пештара ҳам бадтар шавад, чунки он шахс доимо дар нафси худ умеди боз ҳам болотар рафтаниро мепарварад. Пас, қӯшиш мекунад, ки ба мақсади худ бирасад. Агар шуду мақсадаш ҷомаи амал пӯшид, боз нафси вай ба ин қонъ намегардад. Вай боз зиёдтару зиёдтар меҳоҳад ва ҳоказо. Он муддате, ки ҳануз чунин кас ба мақсад нарасидаасту дар арафаи расидани аст, нафси вай гӯё то андозае соқини рӯзӣ мешавад. Ин рӯзиги қаноат аз тарафи нафс маҳз аз боби фиреб аст, зеро ҳакин ки ба мақсад расид, қаноати нафс ба итмом мерасад. Ҳамоно вай дар орзуи дигари мепайвандад. Ин ҳолат ба шахси мутеи ҳавову ҳавас буда, муттасилан, давом мекунад. Чунон ки дар ин китоб шарҳ додем, **ҳошишҳои нафсонӣ, ғаризӣ аст ва соҳибашро ба машаққату душворӣ гирифттор мекунад.** Ин ҳолат аз ин ҷиҳат рӯй медиҳад, ки нафс талаботи худро ба талаботи ақли монанда намуда, соҳибашро фиреб медиҳад. Чунин вонамуд мекунад, ки гӯё он талабот аз боби ҳавову ҳавас нестанд. Ҳолатро тав-

ре нишон медиҳад, ки гӯё онҳо аз боби шахвати нафсонӣ набуда, кӯшиши нафси нотика аст. Агар ба ин ҳама мадракҳову ҳуҷҷатҳои нафсонӣ мувофиқи қавоиди мантик муносибат карда шаванд, онгоҳ онҳо ботил мешаванд. Зикри фарқияти чизе, ки ақл онро нишон медиҳад ва чизе, ки ҳавову ҳавас талқини менамояд, як боби хеле муҳимест, ки ба бобҳои санаоти бурҳон (мантик) тааллуқ дорад. Ман дар ин маврид мачоли зикри онро надорам. Шояд дар дигар ҷо таваккуф намоям. Ҳоло он чизеро, ки дар ин китоб сабт намудам, кифоя аст. Гузун мебарам, ки ҳар ҷи баҳри равшан кардани мавзӯи ин китоб зарурият дошт, инчмолан баён намудам.

Боз мегӯем: Ақл чизеро мебинаду интиҳоб мекунад ва беҳтарини он чизро, ки дорон оқибати нек аст, ҷудо карда қабул менамояд, гарчанде ки дар ибтидон қабул кардани он мушкилӣ пайдо мешавад, чунки нафс ва ҳавову ҳавас муҳолифи ин маънӣ мебарояд. Нафс ва ҳавову ҳавас бошад чизеро интиҳоб мекунад, ки он чиз бенатиҷа ва муваққатист ва гоҳе оқибати он чиз барои худӣ нафс ҳам маълум набуда, барояш мушкилӣ ба вуҷуд меоварад. Лекин ин мушкилӣ барои ҳавову ҳавас ва нафс дарси ибрат шуда наметавонад. Мисоли ин ҳолат чунон аст, ки мо қаблан дар бораи муқайяд ва ба даст гирифтани ҳавову ҳавас ҳолати кудакеро нақл кардаем. Он кӯдак гарчи мубталои дарди чашм буд, валекин аз хӯрдани хурмо ва дар таҳти шуои офтоб бозӣ кардан бознамеомд. Мебонист, ки вай дорун ҳалилаҷ ва дигар доруҳои чашмо истифода мебард, лекин вай баръакс рафтор мекард.

Ба ҳар ҳол ақл ба соҳибаш чизе, ки ба ғайри вай ва чизе, ки ба зарари вай аст, нишон медиҳад. Нафс ва ҳавову ҳавас он чизе, ки ба соҳибаш ғайри дорад, нишон медиҳад, лекин аз чизе, ки зараровар аст, варо водор намекунад. Ҷӯро аз дидани натиҷаи он кӯр месозад. Ҷӯман, инсонро одат шудааст, ки айбу нуқсонҳои худро намебинанд, вале порасонҳои дигаронро мекунанд. Ягон амали бадро худ бораи содир мекунад, валекин иқдори онро қабул надоранд. Ҳол он ки одами оқил, бояд, оиди чизҳои, ки ба назари аввал ғайриодовар мерасанд, хуб тааммул кунад ва фикру андеша кунад, ки онҳо мабодо аз талаботи нафси буда, касро ба оқибати бад гирифта накунад. Ҳар як амалро кас ба диққат аз қисми фикри гузаронад. Чунки ақл чизеро, ки пешниҳод мекунад, он чизро бо ҳуҷҷату мадрак ва далели возеҳ

нишон медиҳад. Аммо ҳавову ҳавас чизеро бо майлу мувофиқати табиат қонеъ месозад, на бо далелу мадраке, ки имкони нутқ ва баҳс дар он бошад. Баъзан шояд нафс ҳам чизеро чун ҳақиқати аклӣ қарор дода, соҳибашро фиреб диҳад, валекин каме тааммул ошқор месозад, ки нишондодҳои он, ба ҳар ҳол, ноҳамвор ва ғайривозеҳанд. Мисоли ин ҳолат ҳамон аҳволи ошиқон ва қасоне ки бо ғурури масти таоми бади зарарнокро ҳам истеъмол менамоянду мунтазири фонда мешаванд. Ин гуна одамони беирода чун қасонеанд ки ҳамеша бо риши худ бози мекунанд, ё худ ба як чизе одат карда, ба он чиз дилчасб мешаванду дар бораи зарару фоидаи он андеша намекунанд. Агар мо аз чунин одамон пурсем, ки чаро ин қорхоро мекунанд? Онҳо ҷавобе намеёбанд ва ҳеҷ гуна узре ҳам пайдо намекунанд. Онҳо бахопа меоваранд, ки ба ин ё он қор майл доранд, дуст медоранд. Албатта, ингуна одату ингуна узрҳо ғайримантики мебошанд. Агар ба чунин қасон бисъёр фишор оваранд, то ки узри саҳеҳ оваранд, онгоҳ ба ҳазъён мепардозанд, ки ҳеҷ маъни аз он ҳазъён ҳосил намегардад. Ингуна шахсон аз чунин суол бештар ба ғазаб меоянд. Баъзан онҳо ба хуш меоянду беасос будани рафтору гуфторашонро мефаҳманд.

Пас, ҳамин ҷумлаҳои мӯҷаз дар ин маврид кифоя аст. Хулоса ин ки қас ба нафс ва ҳавову ҳаваси он ҳаргиз мутеъ нашавад ва худро ҳамеша эҳтиёт кунад.

Пас, мо онди тарз ва оқибати ба мартабаҳои баланд ноил гардидани шахс таваккуф намудем. Боз илова мекунем, ки барои расидан ба пояи баланди мартабаҳои қадар кушиш қардан лозим ва дар он чӣ қадар хатари қонӣ ҷо доранд. Баъзан лозим меояд, ки то андозае аз бештари майлу рағбати нафс рӯ гардонем. Албатта, ин ҳолатро мо ба тафсил баён намудем. Дар айни ҳол такрор мекунем, ки барои ба мақсад расидан азоби зиёде бояд кашид. Чунон ки мо онро феълан дар мавзӯи ба мартабаи баланд соҳиб гардидан баён қардем. Дидем, ки баъд аз ноил шудан ҳам шиканҷа давом менамояд. Ҷои азобу шиканҷаи соҳибшавиро таҳлукаи рӯй гардондан аз он мегирад. Пас, ба тариқи хулоса гуфтем, ки бештарин ҳолатҳо барои инсон таъмини зиндагии мебошад, ки он аз ҳама бехатар ва барои соҳибаш солимтар аст.

Ақшун вочиб аст, ки дигар паҳлуи ин ҳолатро мо ба мадди назар оварем ва нишон диҳем, то ки мардон фи-

рефта нашаванд. Агар мо бихоѐм аз қабилӣ касоне бо-
шем, ки бо ақли худ хушбахт шуда, аз офатҳое, ки дар
мақсади ба мартаба расидан, вучуд доранд, эмин бо-
шем, ҳаргиз пайрави ҳавову ҳавас набошем. Дар ин
варта танҳо ба камоли фазилати инсонӣ шарафманд
шавему ба афъоли ақл такъя бикунем. Чунон ки дар
фавқ тавзеҳ додем, дар ин тариқа инсон ба кулли аз
ҳайвон фарқ мекунад. Пас, агар мо натавонем, ки ҳа-
вову ҳавасро ба даст гирем ва ба кафеъи зиндагӣ му-
теъ монем, онгоҳ бикӯшем, то ҳар чӣ зиёдтар аз банди
он кафофи зиндагӣ худро пачот бидиҳем. Албатта, он
зиёднӯ захирае, ки барои баъдан лозим мешавад, кӯ-
шиш кардан равост, вале он низ оғуштаи хавфу хатар
набошад. **Мо бояд аз ҳаргуна амале, ки оқибати он гу-
наҳкорист, ҳазар кунем.**

Пас, агар чунин иттифок афтад, ки мо ба мартабаи
баланд соҳиб шуда, шахси обруманд бишавем ва ин ҳа-
ма худ ба худ бе машаққату азоб муяссар шуда, аз
офату укубатҳои дигари ҷоннок эмин бошад, хуб аст.
Пас, вақте ки ба чунин мартаба расидем, набояд хӯрду
хӯрок, нӯшокию пӯшокӣ ва муносибати худро бо дига-
рон тағйир диҳем. Хулоса, соҳибмартабон аз ҷиҳати
хулқ аз ҳолати пешин, яъне пеш аз соҳиб шудан ба
мартаба, дигаргун нашуда, балки аз лиҳози хулқу ат-
вор ба пояи баландтаре бирасем. **Бикушем, ки нафси мо
дар ҳолати нав тағйир ёфта, худ ба феъли хайру некӯ
одат кунад. Гузашта аз ин ба исрофкорӣ ва мағрури
одат накунад. Соҳибмартаба ҳамеша дар хотир дорад,
ки ин ҳолати нав абадӣ нест. Аз ин рӯ агар бо сабабе
аз мартаба ронда шавад, онгоҳ беҳуда гирифтори ғаму
андӯх нашавад. Соҳибмартаба чунон хидмат кунад, ки
ҳамеша аз нафрати халқ эмин бошад.**

Касе агар ба ин гуфторҳо риоя накунад, бешубҳа, аз
тариқу нишондоди ақл берун баромада, ба банди ҳа-
вову ҳавас гирифтор мегардад. Албатта, айён аст, ки
дар ҳаргуна амали беандешай мусибатҳои зиёде ниҳон
аст.

ФАСЛИ НУЗДАҲУМ

РАФТОРИ БОФАЗИЛАТ

Агар ҷамъи рафтору сирате, ки аҳли фалосифа ва
уламо бар он будаанд, ба таври мӯъзаз баён кунем, рав-
шан мегардад, ки амали онҳо аз доираи адолат берун

набаромада, бо мардуму тобеони худ ба таври шоиста муомила кардаанд. Онҳо аз мардум низ фазилагро талаб мекарданд ва мардумро ба ин варта роҳнамой менамуданд.

Мардумро ёд меоданд, ки бо якдигарашон лутфу марҳамат дошта бошанд. Онҳо ба ҳамаи мардум насиҳат мекарданд, ки барои нафъи умум кӯшиш намоянд. Аммо он касоне, ки ҷабру зулм ва сиёсати фосидро пешаи худ менамуданд, ба ҳарачу марач ва сиёсати абаскорӣ роҳ меоданд, аз гунаи одамон намеҳисобиданд. Аммо одамони зиёде ҳастанд, ки шарриату қонун онҳоро водор мекунад, ки бе ҳукми зулм рафтор кунанд. Аммо намояндагони диние, ки ба нуру зулмат мегаравиданд, ба ингуна муҳиммот риоя намекарданд. Онҳо мухолифони худро бо дуруғ фиреб меоданд ва баъзан мекуштанд, инчунин ба онҳо обу таом намеоданд. Агар он шахси мухолиф бемор бошад, муолиҷа намекарданд. Онҳо ақида доштанд, ки мору кажум ба монанди онҳо ҷонвару хазандагоне, ки аз онҳо фондае бурда наметавонистанд, бояд ҳама нобуд карда шаванд. Инчунин онҳо бо об таҳорат намекарданд.

Дигар шуғлҳое, ки аз он бар ҷамъият зарар мерасид, бачо меоварданд.

Онҳо баъзе амалҳои анҷом меоданд, ки бар худашон низ зарар доштанд. Онҳо оғуштаи ақидаҳои бад буданд ва пайравонашон низ таълимот ва корҳои онро давом медиҳанд, ки манъ кардани онҳо душвор аст. Шояд, ки бо илми калом дар афкори мазҳабии онҳо дигаргунӣ овардан муяссар шавад. Нисбат ба онҳо сухани зиёде гуфта шудааст. Бинобар ин бо чанд сухани дар ин китоб нисбат ба онҳо овардаамон қаноат мекунем.

Пас, дигар сухане дар ин боб надорем, магар ин ки таъкиду зикр кунем, ки инсон агар сират дуруст кунад ва рафторашро нек созад, аз зарари мардум наҷот меёбад ва соҳиби ҳурмат мегардад. Мухтасар мегӯем: **Инсон ба шарофати покӣ аз шарру ногуворӣ эмин мемонад.** Агар кас ба мардум насиҳат кунад, ба онҳо раҳму лутф намояд, обрӯяш баланд мешавад. Пас, ин ду хислат яъне насиҳат намудану лутф кардан, баҳра ва самарани сифати фазилат аст. Мо бо ҳамин кифоя мекунем.

ФАСЛИ БИСТУМ

БИМИ МАРГ

Ходисаи вучудиёти маргро ба ҳеч вачхе аз ашъёо нафси одамӣ комилан нест кардан имконпазир нест. Инсон нисбат ба дигар чонварон афзалиятнокӣ дорад, ки он ҳам вобастаи тафаккур буда, ба василаи он дар ҳар бобат нафсро қонеъ мекунонад. Нафсро водор мекунад, ки он баъд аз марг ба ҷои беҳтаре меравад. Албатта, дар ин боб фикру ақоид зиёд аст. Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки нафсро ба тариқи бурҳон (мантиқ) бидуни хабари ҳиссӣ, қонеъ кунонидан мушқил аст. Шарҳи ин, албатта, дар ин ҷо ба тафсил оварда намешавад, зеро ки мақсади ин китоб дигар аст. Мо қаблан гуфтем, ки ҳаҷми ин китоб барои ғунҷонидани тавзеҳу шарҳи ин воқеа, яъне марг кифоят намекунад. Ғайр аз ин мавзӯи ин баҳс, албатта, ба динҳо ва мазоҳиби гуногун дахл дорад. Маҳз онҳо бар инсон вочибияти ин аҳволотро маънидод мекунанд. Ҳар шарҳи мувовиқи назарияи худ, ки инсон бояд бидуни далелҳои мантиқӣ аҳволоти баъди марг рӯй меодаро қабул кунад, шарҳ додаанд. Аммо ҳукми ингуна оину шарҳиатҳо, ба назари муътақидон дуруст ва ба назари муҳолифон ботил менамояд. Албатта, марому мақсади ин мавзӯ на он қадар душвор аст, зеро ки намояндагони ҳар оину мазҳаб ба таври ночорӣ муҳтоҷи шарҳи ин масъала шудаанд. Бинобар ин дар ин соҳа сухани тӯлонии маҳсус ба амал омадааст, яъне ҳар яке онҳо ҳолати баъд аз маргро ба таври худ баён кардаанд. Бинобар ин мо шарҳи ин мавзӯро тарк карда, ба равшан кардани талаботи касе мегузарем, ки он муътақид аст, ки бо фосид шудани бадан нафс ҳам фосид мегардад. Пеш аз шарҳи ин ақида мо таъкид мекунем, ки агар касеро бими марг фаро гирад, он шахс тобен ақли солим набуда, гирифтори панҷаи ҳавову ҳавас аст.

Пас, мегӯем: Мувовиқи қавли онҳо, албатта, инсон баъд аз марг азоб намекашад, чунки азоб ба ҳис тааллуқ дорад. Ва ҳис фақат ба маҳлуки зинда тааллуқ дорад, яъне чонваре, ки дар қайди ҳаёт бошад. Чунин бармеояд, ки барои инсон ҳолате вучуд дорад, ки дар он азобу уқубат ҷо надорад, яъне ҳолати баъд аз маргин шахс беҳтар аз ҳаёт аст.

Агар касе аз онҳо гӯяд: «Инсон гарчанде, ки дар ҳа-

ёт азоб кашад ҳам, лекин баробари азоб ба лаззатҳое ноил мегардад, ки албатта пас аз марг ба ингуна лаззат ноил шуда наметавонад». Ба он кас мегӯем: «Оё инсон ҳақ аст, ки дар ин ҳолат, яъне дар қайди зиндагӣ лаззат мебаряду азоб мекашад ва дар ҳангоми бо сабаби марг аз онҳо маҳрум шудан, боқе дорад?»

Агар гуяд: — На. Албатта, на, мегӯяд, барои ин ки агар нагӯяд: — На. Лозим меояд, ки дар ҳоли марг ӯ зинда бошад, барои ин ки азоб ба зинда тааллуқ дорад, на ба мурда. Пас, дар ин маврид ба вай мегӯем: «Пас, мурда аз маҳрум шудан аз азоби дунёӣ боқе надорад» Пас, агар ин тавр бошад, онгоҳ ҳолати марг аз ҳаёт беҳтар аст. Чунки чизе, ки дар ин ҷо ба назар гирифтааст, он чиз фазилати онро дорад, ки азобу лаззат барои зинда аст. Аммо мурда ба азобу лаззат муҳтоҷ нест ва он азобу лаззатро ба хотир намеоварад ва аз ин зараре ҳам ба вай намерасад, ки азобу лаззатро аз даст додааст. Танҳо зинда аз маҳрумни лаззат азоб мекашад. Дар ин сурат барои зинда афзалиятнокӣ ба шарофати вучудиёти лаззат мебошад. Аммо мавқеи афзалиятнокӣ дар байни ду амал, яъне ҳаёт ва марг ҷо дошта, кас муҳтоҷ ба чизе мебошад, ки кадом яки онҳоро дарёфт кунад. Дар чунин масъалагузорӣ, албатта, қудрати марг зӯртар аст. Бинобар ин дар ин маврид ҳолати марг беҳтар аз ҳолати ҳаёт аст.

Аммо агар гуяд: «Ин маъниҳоро дар бораи мурда гуфтан лозим нест, чунки он маъниҳоро барои вай дигар вучуд надоранд». Дар ин маврид бояд гуфт: «Ин маониро барои вай намегӯем. ба маънии ин ки он маонӣ барои вай мавҷуданд, балки он маониро ба таври мутаваҳҳ ва ҳамчун мансури ваҳмӣ меоварем, ки чизеро бо чизи дигаре муқоиса намуда ва чизеро ба ҷои чизи дигаре қабул кунем, яъне тааллуқи чизҳоро ба ҳамдигар эътироф намоем».

Пас, дар ин боб аз қонунҳои бурхон (мантик), ки он аз қонуни мунқатеъ иборат аст, истифода мебарем. Мунқатеъ аз инкитоъ (ҷудо шудан) иборат аст, ки дар байни аҳли бурхон иборати ғайриулқалом, яъне манъ кардани сухан мавқеъ дорад. Чунки яке аз ду тараф баҳсқунандагон суханеро барои ҳиммат манъ карда, аз баҳс мегурезад, зеро метарсад, ки ҳукми мантиқӣ ба гардани вай наафтад. Ва агар ба зӯрӣ ва такрор бихоҳад, ки ҳасми худро мағлуб созад, ҳеч ғоиле надорад, зеро ки он ҳукми мантиқӣ асту бас. Пас, бояд донист, ки

ҳукми ақл дар ҳолати марг бехтар аз ҳолати ҳаёт аст. Ва он бар ҳасби эътиқоди ақл аст, ё нафс!! Мумкин аст вучуди он ҳукм тобеи ҳавову ҳавас бошад, чунки тафовути ҳавову ҳавас аз раъи ақлӣ дар ин аст, ки ҳавову ҳавас интиҳоб мекунад ва чизи бехтарро чудо мекунад ва ба он тобеъ мешавад ва онро мустаҳкам карда худ ба ғуломии он табдил меёбад. Ингуна тобеъ шудани он ҳуччату мадрак ва узри муайяне надорад, зеро ки он тобеят бо қувваи майлу рағбат ва дӯстию муҳаббатӣ нафсӣ ба он чиз ба амал меояд.

Раъи ақлӣ он аст, ки интиҳоби он аз рӯи ҳуччати маълум ва узри равшан ба амал меояд, гарчанде нафс ба он муҳолифат нишон медиҳад. Дар ин сурат чаро лаззати ҳавову ҳавас боиси муҳосамати раъи ақлӣ мешавад? Дар ҳақиқат он лаззат барои ба дараҷаи лаззат расидан азоб мекашад, чунон ки пештар дар ин бобат таваққуф намудем. Бояд гуфт, ки роҳату лаззатро фақат одами зинда ҳис ва тасаввур карда метавонад. Маҳз одами зинда дарёфт намудани онро, ки аз ақли адами он роҳат биёяд, макседи амали худ карда метавонад. Ҳамон роҳате, ки пас аз набудан пайдо шавад, онро «лаззат» меноманд.

Гарчанде ғами марг амри лозимӣ аст, валекин мавқеи он амри иловагӣ аст, чунон ки қаблан гуфтем.

Марг ҳодисаи ҳатмист ва вуқӯи он шарт аст. Пас, аз вуқӯи он битарсидан ва аз тарси марг ғамгин шудан лозим нест. Фикри маргро бояд ба як ҷониб гузошта, онро фаромӯш кардану ба чизи дигар машғул шудан лозим аст. Дар ин тарика касб ғанимат мебошад. Мо дар ин маънӣ бояд аз ҳайвонот хурсанд бошем, чунки онҳо дар ин бора фикр намекунанд. Чуни рафтори онҳо то андозае барои мо иборатомез аст. Ҳол он ки ҳайвонот нисбат ба одам ба ҳолати марг бештар дучоранд. Мо кудрату тоқати ҳайвонро надошта, танҳо ба василаи фикру тасаввури ақлӣ худро тасалли медиҳем. Албатта, бо ин тарика аз худ дур кардани фикри марг бехтарин ҳолатест, зеро ки дар зиндагӣ ба ғайр аз ин ҳам барои инсон дарду алами зиёд вучуд дорад. Агар аз марг тарсида ва онро ҳаргоҳ тасаввур кунем, он гоҳ яқин донем, ки тасаввури марг баробари марг аст. Пас, бехтарин роҳе барои нафс, ки он аз паи фикри марг нашавад, он аст, ки нафсро ба фикрҳои рӯзгор, лутфу меҳрубониҳо сафарбар намуд. Дар натиҷа бо ҳукми ақл нафси кас аз бими марг раҳой ёфта, аз ғами он халосӣ

меёбад. Пас, чунон ки гуфтем, одами оқил ғами маргро намехурад. Агар мумкин бошад, дар бораи махв кардани ғам фикр кунад, то ки ҳам ғаму ҳам сабаби онро аз худ дур созад. Дар ҳоле ки агар дур кардани бими марг ва сабаби он имконпазир набошад ҳам, одам бикушад, ки ба ҷои он сабаби тасалли ва истиклолияти хушнудро пайдо кунад. Бо ҳар роҳ бояд кӯшиш намуд, ки фикри марг ба андешаи кас гирдгардон нашавад.

Мо онд ба бими марг ақидаҳои гуногунро дучор омадем. Қасоне гуфтаанд, ки «ҳеҷ хавфе барои мурдан нест, ки инсон оқибати онро тасаввур кунад». Ва мувофиқи раъи дигарӣ, ки меғӯяд: «Барои мурда неқӯие ҳаст, ки кас, албатта, аз марг он ҳолатро даръёфта метавонад: Бинобар ин инсони поку фозил аз марг натарсад». Бояд гуфт, ки шахси аз шарияти марг бохабар буда, медонад, ки он қарз аст. Махз марг мурдари ба роҳат, ба ғалабаи абадӣ мерасонад ва ягона воситае мебошад, ки ба неъматҳои доимӣ мушарраф менамояд.

Пас, қасе, ки ба ин шарият боварӣ надорад, бояд кӯшиш ва таҷассуми зиёде кунад, то ин ки ҳақиқати онро бидонад. Агар кас танбалӣ кунад ва вақт дар ин таҷассуси он сарф накунад, ҳақиқатро аз даст медиҳад. Агар кас онро ноғузир шуморад мумкин аст, худованд аз гуноҳи вай бигузарад. Агар он одаме, ки дар ин роҳ кушише накардааст, яздони пок ба он тобу тоқат оварда, мунтазир аст, ки ӯ оқибат ба дарки асрору фазилатҳои марг рафта мерасад.

Қитоб ба поён расид ва мо ғарази охирини худро даръёфт намудем.

АЛОМАТИ ИҚБОЛ ВА ДАВЛАТ

Ба номи худои бахшандаву меҳрубон чунон ки Абӯ-бакр Муҳаммад Закариёи Розӣ мефармояд. Бидон, ки гуфтор андар баён кардани масъалаи иқбол ва давлат ва ошкор сохтани сабабҳои он мушкилию номафҳумиҳо дошта, баҳси дуру дарозеро дархост менамояд.

Ва ҳалли он вобаста мебошад ба таҳлилу омӯзише, ки такя ба иқболу давлат далели аломатӣ дорад.

Ва мақсади мо аз ин мақола ба кадри имкон зикри мухтасари баъзе аломоти (иқбол ва давлат) мебошад. Яке аз аломатҳои иқбол вобаста ба он аст, ки шахс дар илм комъебӣ ба даст оварад. Ин ҳолат баъзан ба шахс яқбора ба тариқи рӯйдод муяссар гардиданаш мумкин аст. Чунин ҳолати фавқуллодда бар изофаи ҳамаи он ҳислатҳои табиие, ки ўро фароҳам ҳаст, гирифта шуда, то ба дараҷаи эҳтироми умум бурда мерасонад. Ин далолати хушбахтии он шахс аст. Яке аз сабабҳои дигари рӯйдоди иқбол ва давлат хоҳ вай сабаби илоҳӣ бошад ва хоҳ табиӣ бо қувваи зиёде, ки он вобастаи фаровонии модда буда, ба зудӣ таназзул наёфта, бо суръат нашъунамо менамояд. Далели ин он қобилияти гузариши (аз як ҳолат ба ҳолати дигар) ва махсусан гузариши ачибу беҳамто мебошад. Ҳаргиз чунин гузариш ба воситаи қувваи ночизе ё худ камии модда ба амал омада наметавонад. Ба вуқӯъ пайвастании гузариш аз ҳолате ба ҳолати дигар онгоҳ муяссар мешавад, ки аломоти фаровонии қувваи гузаронандаҳо вуҷуд дошта бошанд. Ин яке аз беҳтарин иллати иқбол ба ҳисоб меравад.

Ва аломоти дигари иқбол ва давлат вобаста ба омили муносиби амрҳо ва пайдарҳамиву анҷомпазирии онҳо мебошад. Мувофиқату пайдарҳамии онҳо вобаста аст ба пешравии амрҳои, ки хоҳ шариф бошанд ва хоҳ ноҷиз. Валеки дар қорҳои бузург ҳатман амрҳо ба ҳамдигар мувофиқат дошта бошанду далолати яқдигар би-

кунанд. Инҳо ба он далолат мекунанд, ки ҳолати ҳар як шахс ва кифояту таъягоҳи ӯро қуввае ташкил медиҳад, ки он берун аз қувваи табиии ӯ мебошад. Зеро ки шахс худ кафил ва офаридаи иқтидору бозӯи ҳамон қувва мебошад.

Устувории иқбол ва давлати ҳокимони гузашта ва дарбориёни онҳо масалан, вобаста ба он аст, ки аввало таббӯхон (ошпазон) таомҳои дилхоҳашонро бе амри онҳо тайёр намуда ба рӯи дастурхон мегузоранд. Сониян иқбол ва давлати онҳо вобаста аст ба корҳои бузурге, ки берун аз ҳӯрдухӯриш ба амал моюнд. Масалан, аз қабилӣ бадбахтиҳои ба сари душманонашон омада, барҳам хӯрдани зиддиятҳои мавҷуда ва аз байн рафтани низоъу муҳолифатҳо.

Яке аз аломатҳои дигари иқбол ва давлат вобастаи рафтори нафс ва мувофиқат кардани он ба тартибу риёсати муайяне мебошад, ки он бештар бо сифатҳои баландҳимматӣ, саховатмандӣ, далерӣ, фозилӣ, ва устувору қавӣ гардидани дараҷаи камолот алоқаманд мебошад. Ва инсон ба чунин амрҳо он гоҳ ноил мегардад, ки вай мартабаеро хоҳон шуда, ба воситаи истифодаи он мартаба ва бо кулӣ амалҳои нафсиву моддии худ кӯшиш бикунанд. Инчунин тарзу тариқати ба он ноил шуданро аниқ равшан донанд.

Аломати минбаъдаи иқбол ва давлат вобастаи майлу ниқи риёсат доштан ва афзунии кӯшиши шахс ба сӯи он, то ба дараҷае, ки бе ноил гардидан ба вай дигар зиндагӣ барояш маънии худро гум кунад. Вай ба ғайр аз ноил шудан ба он ба ягон амри дигаре аҳамияти ҷиддӣ надихад. Далели аввалини ноил гардидани шахс ба риёсат пеш аз ҳама ба ҳарчониба тайёр омода будани он вобаста аст, зеро ки табиат ягон чиз ва ё қувваеро бе сабаб намеофарад ва он чиз ё қувва низ бе сабаб ашӯро тарк намекунад.

Аз ӯҳдаи иҷрои ин амал танҳо он шахс баромада метавонад, ки агар ӯ ҳақиқатан сазовори ин риёсат шуда бошад. Агар ин лаёқату сазовориро надошта бошад, он гоҳ боист, ки қувваҳои нафс ба қувваҳои муфид ва ғайри муфид чӯдо мешавад, ки дар чунин ҳолат амалӣ шудани ғараз номумкин аст. Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба он аст, ки шахс дар амрҳои норавшану шубҳанок бо ҳалимиву эҳтиёткорӣ наздик шавад. Ва чунин рафтори шахс ӯро аз содир кардани саҳв

муҳофизат намуда, ўро барои дуруст дарк намудани ҳақиқати амрҳо раҳнамоӣ менамояд.

Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба фазилат, росткорӣ, дақиқии ҳиссиёт ва зикру пешгӯӣ карда тавонистани ҳамаи он чизҳое, ки дар гузашта ва меомада бо вай рӯй хоҳанд дод. Чунин шахс, шояд, ки бо воситаи қувваи илоҳӣ ба чунин амали росткориву пократорӣ муваффақ мегардад. Ингуна сифатҳо бар вай то даме вучуд дошта метавонад, ки агар он шахс поку фозилу сиёсатмадор бимонад. Барои шиддати равнақёбии эҳтиёҷи раис ва сиёсатмадор ба фазилат ва илм он гоҳ зарурият пайдо мекунад, ки дар байни амрҳои сиёсатмадору тобеон ҳисси қаноатмандӣ ҳосил гардад.

Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба майл кардани шахс ба рафиқон, ҳамроҳон ва ёрони мувофиқ буда, онҳо ҳамеша толиби салоҳияти корҳои ҳамдигар ва дар ҳаргуна вазъият тақозои дӯстии якдигарро дошта бошанд. Ғайр аз ин онҳо ба ҳамдигар ихлосманд бошанд. Барои амалӣ шудани ин амрҳо қувваеро дошта бошанд, ки он давомдиҳандаи сифатҳои нек ва касро ҳамеша ба ҷониби хайр биравонад. Ингуна қувва бо нафси шахс алоқаманд буда, аз вай ҳаргиз ҷудой напазирад. Ва он қувва ҳеч гуна бадие ба шахсияти ӯ раво набинад. Онҳо бе якдигар зиндагиро ҳам тасаввур карда наметавонанд. Амалӣ шудани ин амрҳо пеш аз ҳама вобаста ба натиҷаи дурусти муборизаи онҳо бо қувваҳои рақибангез аст.

Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба дараҷаи эҳтимому эҳтироми тобеон ва асҳобон нисбат ба шахси боиқболу бодавлат аст. Тобеону асҳобон дар ҳолатҳои рӯйдодӣ ногуворӣ, ки он агарчанде аз зарурият ба вучуд омада бошад ҳам, ба ҳамдигар содиқ бимонанд. Шахси раёсатманд дар ҳолатҳои баландии мартабааш ҳам, ҳамеша хоҳони эҳсон буда, аз бадкориву бадандешӣ худро нигоҳ дорад. Агарчанде ин сифатҳо ба боазаматии шахс далолат кунад ҳам, вале он ҳодисаи илоҳӣ буда, дар нафсҳо яқинкор ба вукӯъ мепайвандад. Маҳз ҳамин ҳолат ба соҳибикболу соҳибдавлат будани раёсат далолат мекунад. Ва аломати дигари иқболу давлат вобаста ба он аст, ки агар калби шахс аз бадбинӣ, бадандешӣ ва кинаварзӣ пок буда, вай нисбат ба рафиқонаш ҳурмату эҳтироме дошта, онҳоро беҳтарин атои табиат шуморад. Он шахс дигаронро дӯст дорад ва дар

ислоҳи онҳо бикӯшад ва ҳаргиз чунин набошад, ки аз паи фасоидаи онон гардад.

Аломати дигари иқболу давлат вобаста ба он аст, ки шахс ба адолат майл намуда, ба зулму ситам нафрати комил дошта бошад.

Дар натиҷа эътимоднок шудану манзалат пайдо намудан дар назди ҳокимон дар асоси риояи чунин талабҳо муяссар мегардад, ки ин ҳам вобастаи қувваи илоҳӣ аст. Ин амрҳо барои давом додан ва мустаҳкам кардани бақои майли раияти ғуломон ба сиёсатмадорон зарурият пайдо мекунад, ки инҳо боиси устувории мулк ва дараҷаи шахси боикболу бодавлат хоҳанд шуд.

Устувории мулк вобаста ба қонунҳои боадолатии ӯ, аз қабилҳои ҳазар кардан аз сустбунъедӣ, вайроншавӣ, аз душманону мухолифон ва инчунин нисбат ба онҳо эҳтиром доштан мебошад. Дар натиҷаи дастурамалии одилӣ шавқи дигарон нисбат ба ҳолату сиёсати вай афзун мегардад.

Чунин шарифтарин ва азимтарин нишонаҳои иқболу давлат, ки ба онҳо ҳамеша бояд муроҷиат намуд, зеро ки дар ин он аломоти иқболу давлат ба тарзи мухтасару мӯъҷаз баён ёфтанд.

АЗ КИТОБИ «ЛАЗЗАТ»

(Иқтибос аз «Зодулмусофирин»-и Носири Хусрав)

Ва акнун нахуст он чи Муҳаммади Закариё гуфтааст андар мақолати хеш, андар лаззат ёд кунем, он гоҳ су-ханони мутаноқизи уро бар ў рад кунем. Он гоҳ сипас аз он баён кунем, ки маротиби лаззот бар ҳасби маротиби нуфус аст ва тавфиқ бар он аз худой хоҳем.

ГУФТОРИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЁ ДАР ЛАЗЗАТ
ВА АЛАМ

Қавли Муҳаммади Закариё он аст, ки гӯяд: «Лаззат чизе нест магар роҳат аз ранҷ ва лаззат набошад, магар бар асари ранҷ». Ва гӯяд, ки «чун лаззат пайвас-та шавад, ранҷ гардад». Ва гӯяд: «Ҳоле ки он на лаз-зат аст ва на ранҷ аст, аз табиат аст ва он ба ҳис ёфта нест». Ва гӯяд, ки «лаззати ҳиссӣ раҳонанда аст ва дар-ди ҳиссӣ ранҷонанда аст. Ва ҳис таъсирест аз маҳсус ан-дар худованди ҳис. Ва таъсир феъл бошад аз асаркунан-да андар асарпазир ва асар пазируфтани бадал шудани хо-ли асарпазир бошад. Ва ҳол ё аз табиат бошад, ё берун аз табиат бошад». Ва гӯяд: «Чун асаркунанда мар он асарпазирро аз ҳоли табиии ў бигардонад, он чо ранҷу дард ҳосил ояд. Ва чун мар асарпазирро ба ҳоли табиии ў бозгардонад, он чо лаззат ҳосил ояд». Ва гӯяд, ки «асарпазир мар он таъсирро бад-ин ҳарду рӯй ҳаме-ёбад, то он гоҳ, ки ба ҳоли табиии хеш бозгардад ва мар он таъсирро, ки ҳамеёфт андар он ҳоли мутавас-сит наёбад, албатта». Ва гӯяд: «Пас, асарпазир дарду ранҷ аз он ёбад, к-аз табиат берун шавад ва лаззат он-гоҳ ёбад, ки аз табиат берун шудан, ки ба табиат боз ояд». Онгоҳ гӯяд: «Ва боз омадан ба табиат, ки лаззат аз ў ҳамеёбад, набошад, магар сипас аз берун шудан аз табиат, ки ранҷ аз он ёфта бошад». Пас гӯяд, ки пайдо шуд, ки лаззат чизе нест, магар роҳат аз ранҷ».

Ва гӯяд: «Ҳоли табиӣ аз баҳри он маҳсус нест, ки

ёфтан ба ҳис аз таъсир бошад ва таъсири он муассир мар ҳоли асарпазирро бигардонад аз ончи ӯ бар он бошад. Ва ҳоли табиӣ он бошад, к-аз ҳоли дигар бад-он наёмада бошад ба таъгиру таъсир. Ва чун аз ҳоли дигар ба ҳоли табиӣ наёмада бошад, он чо ҳис ҳосил нашуда бошад, то асарпазир мар онро биёбад, аз баҳри он ки ёфтани мардум ба ҳис мар гаштани ҳолрост, ки он ё берун шудан бошад аз табиат, ё боз омадан ба табиат. Пас, ҳоли табиӣ на берун шудан бошад аз табиат ва на боз омадан бошад бад-он».

Пас, гӯянд, ки «зоҳир кардем, ки ҳоли табиӣ маҳсус нест ва ончи ба ҳис ёфта набошад, на лаззат бошад ва на шиддат». Ва гӯяд, ки «таъсире, ки пас аз таъсире бошад ва ҳарду мар якдигарро зидди он бошанд, лаззат расонад ба асарпазир чандон ки он таъсири пешин аз асарпазир ба ҷумлагӣ зоил нашуда бошад ва асарпазир ба ҳоли хеш боз наёмада бошад. Ва чун таъсири пешин зоил бошад ва асарпазир ба ҳоли табиӣ хеш бозояд, онгоҳ ҳаме он таъсир, ки ҳаме лаззат расонад ба асарпазир дарду ранҷ расонад». Ва аз баҳри он чунин аст, ки гӯяд, ки «чун мар он таъсири пешинаро зоил кунад ва мар асарпазирро ба ҳоли табиӣ боздорад, боз мар асарпазирро аз табиат ба дигар ҷониб берун бурдан гирад ва аз берун шудан аз табиат мар асарпазирро ранҷ ҳосил шавад. Пас, он таъсир аз бозпасин то ҳаме мар асарпазирро сӯн ҳоли табиӣ ӯ боз оварад, лаззат бад-ӯ ҳамерасонад. Ва чун асарпазир ба ҳоли табиӣ хеш боз расад, лаззат аз ӯ бурида шавад. Он гоҳ он таъсири бозпасин доим гашт ва мар ўро аз ҷониби дигар аз табиат берун бурдан гирифт, боз мар ўро ранҷонидан гирифт». Пас, гӯяд: «Пайдо шуд, ки ҳоли табиӣ мар асарпазирро чун восита аст миёни берун шудан аз табиат, к-аз он дарду ранҷ ояд ва миён боз омада ба табиат, к-аз он лаззату осонӣ ёбад. Ва он ҳол, ки табиат аст, на ранҷ аст ва на лаззат».

ГУҒТОРИ ПИСАРИ ЗАКАРИЁ

Он гоҳ писари Закариё мар ин қавлро шарҳ кунад ва гӯяд, ки «мисоли ин чунон бошад, ки марде андар хона бошад, ки он хона на чунон сард бошад, ки ӯ аз сармо биларзад ва на чунон гарм бошад, ки мар ўро андар он арақ ояд, то ҷасади ӯ андар он хона хӯ кунад

ва на гармо ёбад ва на сармо. Он гоҳ муфочотан он хона гарм шавад, чунонки он мард андар \bar{u} ба гармо ранча шавад сахт ва бетоқат шавад. Онгоҳ сипас аз он боде хунук андар он хона омадан гирад андак-андак. Пас он мард, ки андар u аз гармо ранча шуда бошад, бад-он чи аз табиат, ки бар он буд, берун шуда бошад, аз он хунукӣ лаззат ёфтан гирад ва баҳри он ҳаме $s\bar{u}i$ табиат боз ояд, то онгоҳ ки он хунуки мар $\bar{u}ro$ бад-он пешини \bar{u} боз расонад, ки он на сард бувад, на гарм. Онгоҳ пас аз он агар хунукӣ пайваста шавад, ҳам аз он сармо, к-аз \bar{u} лаззат ёфт, ранча шудан гирад бад-он чи аз табиат ҳаме боз ба дигар қониб берун шавад. Ва агар боз пас аз он сармо гармо бад-он хона пайвастан гирад, он мард аз он гармо боз лаззат ёфтан гирад бад-он чи ҳаме $s\bar{u}i$ табиат боз орадаш, ҳамчунин то боз бад-он ҳоли табиини хеш боз расад, лаззат ёбад».

Пас, гӯяд, ки «зоҳир шуд, ки лаззати ҳиссӣ чизе нест, магар роҳат аз ранҷ ва ранҷ чизе нест, магар берун шудан аз табиат ва табиат на ранҷ асту на лаззат». Онгоҳ гӯяд: «Ва чун берун шудан аз табиат андак-андак бошад ва бозгаштан ба табиат ба як дафъат бошад, дард пайдо наёяд ва лаззат пайдо ояд. Ва чун берун шудан аз табиат ба як дафъат бошад, боз омадан бад- \bar{u} андак-андак бошад, дард пайдо ояд ва лаззат пайдо наёяд». Пас, гӯяд: «Мар он бозомаданро ба табиат ба як дафъат «лаззат» ном ниҳоданд ҳар чанд, ки он роҳат бувад аз ранҷ».

Ва гӯяд: «Мисоли ин чунон бошад, ки мардумро гуруснагӣю ташнагӣ андак-андак ранҷонад ва он мар $\bar{u}ro$ берун шудан аст аз табиат, то чун сахт гурусна ё ташна шавад, онгоҳ ба як бор таом ё шароб бихӯрад, то ба ҳоли хеш, к-аз он пеш бар он буд, боз расад, аз он лаззат ёбад. Ва лаззат пайдо ояд мар $\bar{u}ro$ бад-он чи ба як дафъат ба табиат боз омад ва ранҷи гуруснагӣ ё ташнагӣ, ки мар $\bar{u}ro$ андак-андак аз табиат берун бурда буд, пайдо наёмадаш. Ва мар он боз омаданро ба ҳоли беранҷӣ «лаззат» гуфтанд ва он чизе набуд, магар роҳат аз он ранҷи хурд-хурд, ки чумла шуда буд ба як дафъат». Ва гӯяд: «Чун боз аз ҳоли тандурустӣ касеро ногоҳ қароҳате расад, ки бад-он аз ҳоли табиини хеш ба як дафъат берун шавад, аз он дарду ранҷ ёбад. Ва чун ба рӯзгор он қароҳати \bar{u} андак-андак ба ҳоли дурустӣ боз ояд, лаззат ҳеч наёбад. Пас, мар он берун шуданро аз табиат ба як дафъат «дарду ранҷ» гуфтанд,

ки пайдо омад ва мар он боз омаданро ба ҳоли аввал «лаззат» нагуфтанд, ки пайдо наёмад».

ГУФТОРИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЕ ДАР ЛАЗЗАТИ
МУҶОМЕАТ

Онгоҳ андар лаззати муҷомеат гӯяд: «Он низ бад-он аст, ки моддате ҳама ҷумла шавад андар маконе, ки он макон ба ғояти бедорист ва ниҳояти ёбандагии ҳис аст. Ва чун он моддат ба замони дароз чамъ шавад ва ба як бор аз он ҷо берун ояд, аз он ҳама лаззат ҳосил шавад». Ва гӯяд: «Он лаззат бар мисоли лаззатест, ки мардум аз хоридани гари ёбад». Дар лаззати дидани накурӯён гӯяд, ки «он аз он бошад, ки мардум аз ҷуфти номувофиқи зиштрӯй сер шуда бошад ва аз табиат берун омада». Ва андар лаззати шунидани овози хуш гӯяд: «Ҳам ин тартиб мавҷуд аст, аз баҳри он ки овози борикеро бишунавад, аз шунидани овози ситабр сипас аз он лаззат ёбад». Ва гӯяд: «Ҳар чанд мардумро аз дидани рушноӣ лаззат ёбад, чун рушноиро бисёр бинад, аз ҷашм фароз кардан ва тират низ лаззат ёбад».

Ин ҷумла, ки ёд кардем, қавли Муҳаммад Закариёст андар мақолате, ки мар онро муфрад бар шарҳи лаззат бино кардааст ва мо гӯем андар ин маънӣ ончи ҳақ аст ва тапоқузи қавли ин мард ба уқало намоем...

ДАР РАДДИ ҚАВЛИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЕ

— Гӯем, ки ин мард ба оғози мақолат гуфтааст, ки «лаззати ҳиссӣ чизе нест, магар роҳат аз ранҷ. Ва ранҷ низ чизе нест, магар берун шудан аз табиат ва лаззат чизе нест, магар боз омадан ба табиат ва боз омадани табиат набошад, магар сипас аз берун шудан аз он». Онгоҳ гуфтааст: «Дуруст шуд, ки лаззат набошад, магар сипас аз ранҷ ва берун омадан аз он». Онгоҳ ба охири мақолат гуфтааст, ки «мардум аз нигаристан сӯи нур лаззат ёбад, валекин чун мар нурро бисёр бинад, аз дидори торикӣ ва ҷашм фароз кардан низ лаззат ёбад». Ва ин сухан боз пасини ӯ нақз кунад мар он муқаддими маро, ки ба оғози мақолат гуфт: «Лаззат набошад, магар бар асари ранҷ ва лаззат набошад, магар боз омадан сӯи табиат пас аз берун шудан аз он». Ва гуфт, ки «табиат ба миёни ранҷу лаззат миёнҷӣ аст ва махсус нест». Пас, бояд, ки моро бигӯяд, ки табиати миёни ни-

гаристан андар нур ва миёни нигаристан андар зулмат кадом аст? Ва чун мардум аз дидани нур лаззат ёфт, сӯи кадом табиат ҳаме боз шуд? Ва чун ба иқрори ин марди нигаранда аз дидани нур лаззат ёфт ва он мар ӯро боз омадан буд сӯи табиате, ки аз он берун шуда буд. Пас, муқаддимааш ботил бувад, ё бо натиҷааш ду-рӯғзану ҳаромзода омад.

Онгоҳ гуфт: «Чунки аз дидани нур сутӯҳ шавад ва аз дидани торикӣ ва чашм фароз кардан лаззат ёбад». Ва ин қавл низ мутаноқиз аст ва ботил кунад мар он муқаддимаро, ки гуфт: Лаззат набошад, магар ба боз-гаштан мар асарпазирро сӯи табиати хеш пас аз берун шудани ӯ аз он, аз баҳри он ки берун шудани нигаран-да сӯи рӯшноӣ аз табиати хеш, ки пеш аз он бар он буд, ба лаззат буд, на ба ранҷ». Ва ин хилофи ҳукми писари Закариёст. Ва бозгаштан бад-он низ ҳам ба лаззат буд ба иқрори ӯ ва миёни нигаристан ва понигаристан хо-ле миёнҷӣ нест, ки он нигаристан ва нонигаристан низ нест, чунон ки ӯ даъво кард, ки «он на ранҷ аст ва на лаз-зат, балки ин ҳарду лаззат аст».

Ва низ гуфт, ки «мардум аз нигаристан сӯи зани хубрӯй лаззат бад-он ёбад, ки аз дидан мар зани зишт-рӯйро ранҷур шуда бошад». Ва ин сухане сахт рақик ва бемаънӣ аст, аз баҳри он ки мардумро аз нигарис-тани сӯи хубрӯён на бад-он лаззат расад, ки аз қаси зиштрӯй сутӯҳ шуда бошад, балки нафси мардум мар онро ёфтанд, ин лаззати ҷавҳарист ва мар дигар ҷон-варонро бо мардум андарин лаззат ва андар лаззат ёфтанд аз самои хуш ва китъаҳое баназм бар сухано-ни мавзун анбозе нест. Ва ин қавл низ мутаноқиз аст мар он қавлро, ки пеш аз он гуфт андар маънӣ лаз-зат аз нигаристан сӯи рӯшноӣ ва торикӣ, аз баҳри он ки агар муқаддима ростгӯӣ будӣ, боистӣ, ки ҳар на нек-рӯй дидӣ ва на зиштрӯй бар табиат будӣ. Ва чун некӯрӯй-ро бидидӣ, ранҷа шудӣ, аз баҳри он ки бад-он аз таби-ат берун шӯди ва боз пас аз он чун зиштрӯйро дидӣ, аз он лаззат ёфтӣ, аз баҳри он ки бад-он сӯи табиат бозгаштӣ, валекин ҳол ба хилофи ин аст.

Пас, зоҳир кардем, ки муқаддиман ин мард бад-он чи гуфт: «Лаззат чуз бар ақиби ранҷ набошад», на рост аст. Бояд, ки мутобеони ин файласуф моро бигӯянд, ки чун мардум зане некӯрӯйро, ё нигоре некӯро буби-над ва аз он лаззат ёбад, ба кадом табиат ҳаме бозгар-дад ва ба чӣ вақт аз он табиат берун шуда буд, то чун

бад-он бозгашт, лаззат ёфт? Пас, зоҳир аст, ки ин лаззат бад-он нигарандаи сӯи хубрӯй на сипас аз берун шудани ӯ расид аз он табиати хеш, ки он то дидан буд, албатта, на мар хубрӯйро ва на мар зиштруйро. Ботил шуд қавли Муҳаммади Закариё, ки гуфт: «Лаззат набошад, магар ба бозшудан сӯи табиат».

ЭИЗАН ДАР РАДДИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЁ

Ва низ гӯем бар радди ҳукми писари Закариё, ки гуфт: «Ёфтан ба ҳис набошад, магар ба таъсир кардан аз маҳсус андар ҳос, то худованди ҳис мар онро биёбад ва бад-он ёфтан аз ҳоли табиин хеш бигардад ва аз табиат берун шавад ва аз он ранча шавад ва ин таъсири пешин бошад. Онгоҳ чун таъсири дуҷум бад-у пайвандад, ки таъсири он зидди пешин бошад ва мар онро бад-он ҳоли аввалӣ боз орад, аз он лаззат ёбад, ки худованди ҳисси биной ва шунавоӣ пас аз он ки нашунавад ва нанигарад, аз ҳоли табиин хеш бошад. Ва чун ни-горе некӯ, ё боғе хуррам, ё сурате ораста бубинад, ҳоли ӯ, ки табиӣ буд, мутабаддил шавад ва он берун шудани ӯ бошад аз табиат ва аз он лаззат ҳамеёбад. Ва ҳамчунин чун овози руде сохта ба вази рудзане устод мар онро бо нағмаи дархури он ба қавли мавзун ва ал-фозе равону ҳамвор бишунавад, ҳоли ӯ бад-он низ мутабаддил шавад. Ва ин низ мар ӯро берун шудан бошад аз ҳоли табиин хеш. Ва аз он пас ин ҳол ҳаме ба зидди он аст, ки муқаддимаи ин файласуф бар он аст, аз баҳри он ки ин кас ба берун шудан аз табиат, ки ӯ бар он аст, ҳаме лаззат ёбад. Онгоҳ агар ин мард, ки мар он зани некӯрӯйро бисъёр бидид ва аз дидори ӯ лаззат ёфт ва бад-он аз табиат берун шуд, агар низ мар он занро набинад, саҳт ранчур шавад аз нодидани он, чунон ки хешро бар талаби ӯ бар мухотирҳои азим арза кунад ва аз ҳалоқи хеш бок надорад. Ва ин мард ба нодидан мар он занро ҳаме ба ҳоли табиин хеш боз шавад, ки пеш аз дидори ӯ мар он занро бар он буд». Пас, ин натиҷа баръакси он муқаддима омад, ки ин файласуф ба оғози мақолати хеш гуфт, аз баҳри он ки ӯ ҳукм кард, ки «ранҷ аз он ҳосил ояд, ки худованди ҳис аз табиат берун шавад ба пазируфтани таъсир аз асаркунанда ва лаззат ёбад, чун ба ҳоли табиин хеш бозгардад». Ва ин мард он гоҳ, ки зани некӯро надида буд, бар ҳоли табиӣ буд ва чун мар ӯро бидид ва аз ҳо-

ли табиин хеш берун шуд, вочи́б омад, ба ҳукми ин файласуф, ки ранча гаштӣ, валекин лаззат ёфт. Ва боз чун дидори он хубрӯй аз ӯ зоил шуд ва ба ҳоли табиӣ бозгашт, вочи́б омад, ба ҳукми ин файласуф, ки лаззат ёфтӣ, валекин ранча гашт. Аз ин зоҳиртар радде ва дурусттар нақзе чигуна бошад, ки мо бар ин файласуф кардем.

Ва ҳамин аст ҳоли сухан андар ҳоли шунаванди овози хуш ва сухани мавзун, ки чун мард онро бишунавад ва аз табиат берун шавад, лаззат ёбад ва чун онро гум кунад, ё бар ақиби он бонги хар, ё бонги сутур шунавад, ҳаме ба табиат бозгардад, валекин ранча шавад.

Ва низ гӯем, ки қавли ин мард бад-он чӣ гуфт: «Чун касе овози борик бисъёр бишунавад, ҳар чанд ки аз он лаззат ёфта бошад, чун пас аз он овози ситабр бишунавад, аз он низ лаззат ёбад», ҳаме нақз кунад мар он муқаддимаро, ки гуфт:

«Лаззат набошад, магар ба боз омадан ба ҳоли табиӣ пас аз берун шудан аз он, аз баҳри он ки ҳоли табиин шунаванда он аст, ки ҳеҷ овоз нашунавад, албатта, на борик ва на ситабр, ҳамчунон ки ҳоли табиин басованда аст, ки на сармо ёбад ва на гармо ва на дурушт бисовад ва на нарм. Ва чун шунаванда мар овози борики баназмро бишунавад, ҳаме аз ҳоли табиӣ берун шавад ба чолибе ва аз он ҳаме лаззат ёбад» ба хилофи қазияти ин файласуф, ки гуфт: «Аз берун шудан аз ҳоли табиӣ мар худованди ҳисро ранҷ ояд. Ва ин лаззат, мар уро гуем, ки аз овози чанг ва чангзане хуш расид, ки Мар онро бо қавли манзуми дархӯр бад-ӯ расонид». Пас, вочи́б ояд аз ҳукми ин файласуф боз омадани ин мард ба ҳоли табиин хеш ҳоле бошад ба зидди ин ҳол, ки ёд кардем ва он ба овози харе бошад, ки баробар шавад бо дашноми харбанди ситабровоз, то ҳисси самъи он мард, ки аз овози чанг ва нағмаи борик аз табиат берун шуда буд, ба табиат боз ояд ва аз он лаззат ёбад. Валекин ҳар касе донад, ки ҳеҷ мардум аз он нағмаи хуш ва овози чанг ранча нашавад ва на аз бонги хар лаззат ёбад бо он ки агар чунон ки мард гуфт: «Мардум, ки аз шунавандани овози борик бар ақиби он овози ситабр лаззат ёфтӣ». Ҳукми ин мард рост набудӣ, аз баҳри он ки ин мард ҳам ба берун шудан аз табиат ба ёфтани овози борик лаззат ёфта будӣ ва ҳам ба бозгаштан бад-он ёфтани овози ситабр ёфта будӣ. Ва ҳукми ӯ чунон аст, ки «мардум ба берун шудан аз ҳоли табиӣ ранча шавад, на лаззат ёбад». Ва мардум аз овози борик ва ситабр лаз-

зат ёбад, на ба борикӣ ва ситабрии овоз лаззат ёбад, бал ба назми он ёбад. Набинӣ, ки ҳеҷ овоз аз овози пари паша бориктар нест ва овозе ситабртар аз бонги хар нест ва мардум аз ин лаззат ҳеҷ наёбанд. Пас, чунин сухан гуфтаи фалсафа набошад, балки ҳарза кардани ҷаҳлу сафоҳат бошад.

Ва низ гуем андар лаззате, ки мардум аз роҳи басованда ёбанд, ки бисуданиҳо чизе аз ҳаво нармтар нест. Ва агар марде бараҳна бинишинад, то ҷасади ӯ бо ҳаво хӯ кунад ва он ҳоли табиӣ ӯ бошад, онгоҳ пас аз он агар ҷубба аз мӯн самур бипушад, бад-он аз ҳоли табиӣ хеш берун шавад, валекин ранча нашавад, балки аз он лаззат ёбад, муҳолифи ҳукми ин файласуф бошад, ки гуфт: «Ранҷ аз берун шудан ояд аз табиат ва лаззат боз ба гаштан бошад ба табиат».

Ва андар ҳоли чашанда гуем, ки чун мардум чизе наҷашида бошад, ҳосати чашандаи у ба ҳоли табиӣ бошад ва чун қадре анғубин ба даҳон андар ниҳад, ҳосати ӯ аз ҳоли табиӣ бигардад ва берун шавад ва аз он лаззат ёбад. Ва ба ҳукми ин файласуф, боисти, ки ранча шудӣ, бад-он ҷӣ анғубин мар ҳосати чашандаи ӯро аз ҳоли табиӣ берун барад. Ва ин таъсиркунандаи нахустин буд андар ҳосати ин мард. Ва чун бар асари ин таъсиркунанда ва дигар таъсиркунанда ба зидди ин биёяд ва он пораи шахми ҳанзал буд, то мар ӯро аз берун шуд аз табиат ба табиат боз бурд, боисти, ки аз он лаззат ёфтӣ ба ҳукми ин файласуф. Валекин аз ин бозбаранда мар ӯро ба табиат саҳт ранча гашт ва ба чашидани анғубин, ки бад-он аз ҳоли табиӣ берун шуд, лаззат ёфт ва аз чашидани шахми ҳанзал, ки бад-он ба ҳоли табиӣ бозгашт, ранча шуд. Зоҳир шуд, ки қавли ин мард андар ин маонӣ нодуруст аст. Пас, ин ҳол чунон аст, ки чашандаи шаккар ва анғубин ҳамеша ба табиат бозояд ва чашидани ҳалила ва ҳанзал ҳамеша ҳаме аз табиат берун шавад. Ва низ гуем, ки ин мард ба аввали оғози мақолати хеш гуфт, ки «лаззати ҳиссӣ ёфтани роҳат аст аз ранҷ ва ранҷ аз он расад, ки худованди хис аз ҳоли табиӣ берун шуда бошад ва аз ёфтани гармо бар ақиби сармо ва ёфтани хунукӣ, бар ақиби гармо» бар он бурҳон оваранд. Пас гуфт: «Ҳамин аст ҳоли дигари ҳавос». Ва гуфт: «Зоҳир кардем, ки лаззат ҷуз бар ақиби ранҷ набошад ва ин роҳат бошад аз ранҷ, ки мар ӯро «лаззат» ном пиходанд». Ва мо гуем андар радди ин қавл, ки агар марде бошад тандуруст ва дурустҳавос ва ди-

гаре биёяд ва шаккаре ба даҳони ӯ андарниҳад ва но-
фаи мушку дастан гул пеши ӯ ниҳад ва бо овози хуш
шеъри маънавӣ бархонад пеши ӯ ва дебое мунаққаш
пеши ӯ боз кунад ва ба чомаи нарм танаширо пушад, то
ҳамаи ҳолҳои табии ӯ мутабаддил шавад. Пас, ба ҳук-
ми ин файласуф, ки гуфт: «Чунон ҳоли табиии мардум
мутабаддил шавад, мардумро ранҷ ояд, вочиб ояд, ки ин
мард саҳт ранҷа шавад аз чашидани шаккар ва ёфтани
бӯи мушк ва гӯл ва шунавидани самои хуш ва пушида-
ни чомаи нарм ва дидани зебои мунаққаш». Валекин ҳа-
маи уқало донанд, ки ҳоли ин мард ба хилофи он бо-
шад, ки ин файласуф ҳукм кардааст. Ва агар ҳукми ин
мард рост будӣ, чизҳои макрӯҳ набудӣ андар ин олам,
ки мардум ба ранҷи он маҳсус аст аз дигар ҳайвон.

Ва зоҳир аст мар уқалоро, ки ҳосати басовандаи
мардум мар мӯи самурро бисовад, аз ҳоли табиӣ берун
шавад. Ҳамчун ки чун мар палоси пурмӯро ё хори ҳа-
сакро бисовад, аз табиат берун шавад, валекин аз он
яке лаззат ёбад ва аз ин дигар ранҷа шавад. Ва ҳосати
нигаранда, мардум чун духтари хубрӯро бинад андар
чомаҳои дебо аз ҳоли табиӣ берун шавад, ҳамчунон ки
гандапири зангии нобиноро бинад андар гилеми зишт,
боз аз ҳоли табиӣ берун шавад, валекин аз он яке лаззат
ёбад ва аз он дигар ранҷа шавад. Ва ҳосати шунаванда,
мардум чун шунавад, ки занаш ногоҳ писаре дурустсу-
рат зод, бад-он аз ҳоли табиӣ берун шавад, ҳанчунон ки
агар бишунавад, ки бародараш бимурд ва молаш султон
баргирифт, низ аз ҳоли табиӣ берун шавад, валекин ҳо-
лаш андар ин ду берун шудан аз табиат на чунон бо-
шад, ки ҳукми ин файласуф бар он аст. Ва ҳосати бу-
янда, мардум аз ёфтани бӯи анбар ва раёҳии аз ҳоли
табиӣ берун шавад, ҳамчунон ки ёфтани ганди мурдор
ва саргин аз ҳоли табиӣ берун шавад, валекин мар он
берун шуданро бичӯяд ва аз ин дигар бугрезад.

Ва гуём, ки ҳукм, ки ин файласуф кардаст, чаро
андар баъзе аз ҳосати басованда нест ва андар кулли
ин ҳосат низ нест, яъне ки ин ҳукм андар ёфтани гармо-
ву сармо аст, ки шиддати ранҷ ба мардум расад ва бас,
чунон ки чун пас аз ранҷагӣ аз сармо гармо бад-ӯ пай-
васта шавад, аз он лаззат ёбад. Ва ин баъзе аст аз он чи
ба ҳосати басованда ёфтаст, аз баҳри он ки ба ҳосати
басованда чуз гармо ва сармо чаҳор маънии мухталиф
низ ёфтааст, чун нарму дурушт ва мутаҳаррику сокин.
Ва ҳоли мардум ба ёфтани ин маъниҳо на бар он сабил

яст, ки ба ёфтани гармо ва сармо аст ва мардум аз бисудани дурушт аз паси бисудани чизе нарм лаззат наёбад ва аз бисудани мутаҳаррик сипас аз сокине лаззат ёбад албатта. Пас, зоҳир кардем, ки ҳосати басованда мар се муҳолифро ёбад аз гармӣ ва сардӣ ва нармию дурушти ва мутаҳаррику сокин. Ва ҳукми ин файласуф андар як ҷуфт аз ин се ҷуфт ҳақ аст ва андар ду ҷуфти боқӣ ботил аст. Ва андар ҷаҳор ҳосати дигар аз нигаранда ва шунаванда ва буянда ва чашанда ин ҳукм ботил аст.

**МАСАЛИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЕ АНДАР ИН ҲУКМ
МИСЛИ МАРДИ БИЁБОН АСТ, КИ МЕВАЕ НАДИДА
БОШАД**

Ва масали ин мард ба ҳукм кардан андар лаззат, ки мардум мар онро ба панҷ ҳавос биёбад ва гуфтан, ки «он ҷуз роҳат аз ранҷ ҳеҷ чиз нест ва ин ҷуз бар ақиби ранҷ набошад», чун масали мардуми биёбонӣ аст, ки ҳеҷ мева надида бошад, пас бар табаке ангуре бинад ва хурмою анцире ва бодомю харбуза ва мар он ҷавзи тарро бо пӯст баргираду бичашад ва нохушии он ба кому забони ӯ расад, андеша накунад, ки шояд будан, ки зери ин пӯст андар чизи хуштар аз ин аст, ё шояд будан, ки ин дигар чизҳо ҷуз чунин аст, бал ҳукм кунад, ки ин чизҳо чунин талху нохуш ва забонگیر аст ва аз ин чизҳо ҳеҷ чиз чунин нест. Ва ҳукми ӯ монанди ин файласуф бошад, бад-он чи андар як сеяк аз ҳосат аз ҷумлаи панҷ ҳавос маънӣ биёфт, ҳукм кард, ки андар ҳар панҷ ҳавос ин ҳукм, ки ман андар ин як сеяк ҳосате ёфтам, равон аст, то чун аз он боз ҷуянд, ҷаҳлу ғафлати ӯ зоҳир шавад, чунин, ки зоҳир кардем, ҷаҳлу сафоҳати ӯро.

ФАРҚ МИЕНИ ЛАЗЗАТ ВА РОҲАТ

Балки гуём, лаззат чизи дигар аст ва роҳат аз ранҷ чизи дигар. Аммо лаззат он аст, ки чун мардум аз ҳоли табиӣ бад-он расад, шодмона ва тоза шавад ва чун аз он бозмонад, ранҷа шавад. Чунон ки чун аз ҳоли дарвешӣ ва гуруснагӣ ташнагӣ ва танҳой ба тавонгарӣ ва таому шароб ва мунису мӯҳдас ва ҷуз он расад, шодмона ва тоза шавад. Ва чун аз он бозмонад, бар ҳоли пешини хеш бимонад, балки ранҷа шавад.

Ва роҳат он ранҷ он аст, ки чун мардум аз он ба ҳоли табиӣ хеш бозгардад, бар ҳоли хеш монад. Чунон ки чун аз тандурустӣ ба беморӣ шавад, ранҷа шавад ва чун аз беморӣ дуруст шавад, ба ҳоли пешини хеш бозгардад, на лаззат ёбад ва на ранҷ албатта.

Ва акнун ки аз радди қавли ин мард дар ин маънӣ пардохтем ва миёни лаззату миёни роҳат аз ранҷ фарқ кардем, андар маротиби лаззат сухан гӯем, чунон ки ба оғози ин қавл ваъда кардем.

ПОРЧАЕ ЧАНД

Ва ин чаҳор қисм қисм он чи саҳттар аст ва фароз ҳам омадааст, хок аст, ки бар марказ аст ва об аз ӯ кушодатар аст, ки бартар аз ӯст ва бод аз об кушодатар аст, ки бартар аз он аст, боз оташ аз ҳаво кушодатар аст, ки бартар аз ҳаво аст.

Ва Муҳаммад Закариёи Розӣ гӯяд андар китоби хеш, ки онро «Шарҳи илми илоҳӣ» ном ниҳодааст, ки ин чавоҳири ин суратҳо аз таркиби ҳаюло мутлақ ёфтаанд бо чавҳари хало. Ва андар оташ чавҳари ҳаюло бо чавҳари хало омехта аст, валекин хало андар ӯ бештар аз ҳаюло аст. Ва боз андар ҳаво гӯяд: «Ҳаюло камтар аст аз ҳаюло». Ва андар об гӯяд: «Ҳаюло камтар аз он аст, ки андар чавҳари ҳаво аст ва боз андар хок хало камтар аз он аст, ки андар чавҳари об аст».

Ва гӯяд, ки «оташ андар ҳаво ба задани санг бар оҳан аз он ҳаме падида ояд, ки хаворо сангу оҳан ҳаме кушодатар аз он кунад, ки ҳаст, то ҳаме оташ гардад».

* * *

Ва Собит ибни Қурра-ал-Ҳарронӣ, ки мар кутуби фалсафиро тарҷума ӯ кардааст аз забон ва хати юнонӣ ба забон ва хати тозӣ бар афлок ва қавокиб, ки эҳъё ва наттоқанд, бурҳон кардааст ва гуфтааст, ки мардумро ҳаёт ва суҳан бад-он аст, ки ҳасади ӯ шарифтар ҳасада аст ва андар шарифтар ҳасаде, ки он ҳасади мардум аст, шарифтар нафс фуруд омадааст. Ва он нафси зинда ва суҳангӯй аст. Ва ин муқаддимаи содиқа аст. Онгоҳ гуфтааст: «Ва афлоку анҷуми аҷсоди эшон ба ғояти шараф ва латофат аст ва ба ниҳояти покизаги аст. Ва ин муқаддимаи дигар аст содиқа». Натиҷа аз ин ду муқаддима ин ки мар ин афлок ва анҷумро нафси нотика аст ва эшон зиндагон ва суҳангӯён. Ва ин бурҳонест, ки ин файласуф кардааст бар он, ки фариштагони афлоку қавокибанд ва зинда ва суҳангуянд.

Ва фалосифа ҳаргиз мар инро наситоянд, аммо девро муқирранд ва гӯянд: «Нафсҳои қоҳилони бадқирдорон, ки аз ҳасада ҷудо шаванд, андар ин олам бимонанд, барои он чи бар ҳасрати шаҳватҳои ҳиссӣ берун ша-

вад аз часад ва он орзӯҳо мар ўро; баркашад, натаво-над, ки аз табоеъ гурезад ва дар ҷисме зишт шавад он нафс ва андар олам ҳамегардад ва мардумонро бифиребад ва бадкирдорӣ омӯзад ва андар биёбонҳо мардумонро роҳгум кунад, то ҳалок шаванд. Чунон ки Муҳаммад Закариёи Розӣ гуфтааст андар китоби «Илми илоҳӣ»-и ҳеш, ки нафсҳои бадкирдорон, ки дев шаванд, ҳештан ба сурати фариштагон мар касонро бинамоянд ва мар эшонро бифармоянд, ки «рав, мардумонро бигӯй, ки сӯи ман фариштае омад ва гуфт, ки худой туро пайғамбарӣ дод ва ман он фариштаам». То бад-ин сабаб дар миёни мардумон ихтилоф афтад ва халқ кушта шавад, бисъере ба тадбири он нафси дев гашта...

ҚАВЛ ОИДИ ҲАЮЛО

Асҳоби ҳаюло чун Эроншаҳрӣ ва Муҳаммад Закариёи Розӣ ва ҷуз эшон гуфтанд, ки ҳаюло чавҳаре қадим аст». Ва Муҳаммад ибни Закариё панҷи қадим собит кардааст;—яке ҳаюло ва дигар замон ва се дигар макон ва чаҳорум нафс ва панҷум борисубҳона ва таоло... Ва гуфтааст, ки «ҳаюло мутлақи ҷузвҳо будааст номутаҷаззӣ, чунон ки мар ҳар якеро аз ӯ азме будааст, аз баҳри он ки он ҷузвҳо, ки мар ҳар якеро аз ӯ азме набошад ба фароз омадани он чизе набошад, ки мар уро азме бошад. Ва низ мар ҳар ҷузверо аз ӯ азме раво набошад, ки аз он хурдтар азме раво бошад, ки бошад, чи агар мар ҷузви ҳаюлоро ҷузв бошад, ӯ худ ҷисми мураккаб бошад, на ҳаюло мабсут бошад ва ҳаюло, ки мар ҷисро модда аст, мабсут аст.

Пас, гуфтааст андар қавл андар ҳаюло, ки таркиби аҷсом аз он аҷзoi номутаҷаззо аст ва кушода шудани таркиби аҷсоми олам сӯи он аҷзо бошад ба охири кори олам ва ҳаюло мутлақи он аст.

ДАЛЕЛИ ҚАДИМИ ҲАЮЛО ВА БАЕНИ ПАДИД ОМАДАНИ АНОСИР БА МАЗҲАБИ МУҲАММАДИ ЗАКАРИЁ

Ва гуфтааст ва қадим аст, аз баҳри он ки раво нест, ки чизе коим ба зоти чизе, ки ҷисм аст, бошад, на аз чизе мавҷуд шавад, ки ақл мар ин суҳанро напазирад. Ва гуфтааст: «Аз он ҷузвҳои ҳаюло он чи саҳт фароз омадаст, аз ӯ чавҳари замни омадааст ва он кушодатар фароз омадааст, аз ӯ чавҳари об омадааст. Ё он чи аз ӯ низ кушодатар фароз омадааст чавҳари ҳаво

омадааст, ва он чи аз чавҳари ҳаво кушодатар омадааст, чавҳари оташ омадааст». Ва гуфтааст, ки «аз об он чи фарозтар ҳам ояд, аз он ки ҳаст, замин гардад ва аз \bar{u} он чи кушодатар аз он шавад, ки чавҳари \bar{u} ст, ҳаво гардад ва он чи кушодатар аз он шавад, ки ҳаст, оташ гардад. Онгоҳ бад-ин сабаб аст, ки чун мар оҳанро ба санг барзананд, оташ падида ояд, аз баҳри он ки ҳаво, ки ба миёни сангу оҳан андар аст, ҳаме кушода ва дарида шавад». Ва нодон ҳаме пиндорад, ки аз сангу оҳан ҳаме оташ падида ояд. Ва агар аз сангу оҳан оташ будӣ, мар оҳану сангро ҳамчу хештан гарму равшан кардӣ, аз баҳри он ки хосияти оташ он аст, ки мар чизро, ки андар \bar{u} бошад, ба ҳоли хеш гардонад.

БАЕНИ ПАЙДОИШИ АФЛОК

Онгоҳ гуфтааст, ки «таркиби цирми фалак ҳам аз он чузвҳои ҳаюло аст, валекин он таркиб ба хилофи ин тарокиб аст. Ва бар дурустии ин қавл он аст, ки мар фалакро ҳаракот на сӯи миёнаи олам аст ва на сӯи хошияти олам аст, аз баҳри он ки чисми \bar{u} сахт фароз омада нест, чун чавҳари замин, то мар ҷои тангро бичӯяд, чунон ки замин ҷустааст ва низ сахт кушода нест, чун чавҳари оташ ва чавҳари ҳаво, то аз ҷои танг бигурезад, ки андар \bar{u} нагунҷад. Ва ҳаракати мустақим ҷуз *бар ин ду ҷиҳат нест ва қавл ин ду ҳаракат аст* аст, ки гуфтем, ки мар цирми табииро аз ҳаракати табиӣ чора нест. Пас, чун фалакро таркиб ҷуз ин ду таркиб бувад, чун бичунбад, ҳаракати \bar{u} би истидорат ояд. Ва бо ин таркиб бо \bar{u} ст, ҳаракати \bar{u} ҳамчунин ояд, аз баҳри он ки мар \bar{u} ро ҷой аз ҷои дигар дархӯрдтар нест, чунон ки мар цирми сахтро ҷон танг дархӯрд аст ва мар цирми кушодаро ҷои кушода дархӯрд аст».

Онгоҳ гуфтааст, ки «чигунагиҳои аҷсом аз гаронию сабуқӣ ва торикию равшанӣ ва ҷуз он ба сабаби андаке ҳало ва бештаре он аст, ки бо ҳаюло омехта аст, то чизе сабук аст ва чизе гарон аст ва чизе равшан аст ва чизе торик аст, аз баҳри он ки чигунагии араз аст ва араз маҳмул бошад бар чавҳар ва чавҳар ҳаюло аст». Ва аз ин ҷумла, ки ёд кардем, мағзи сухани Муҳаммад Закариёи Розӣ аст андар ҳаюло. Ва бурҳон кардааст Муҳаммади Закариё бар он, ки «ҳаюло қадим аст ва раво нест, ки чизе падида ояд на аз чизе», бад-он чи гуфтааст: «Ибдоъ, аънӣ чизе қардан на аз чизе ба мақсуди кунандаи чизе наздиктар аст аз таркиб, яъне агар

худой мардумро ибдоъ кардӣ тамом ба якбор, мақсуди ӯ зудтар аз он ба ҳосил шудӣ, ки ба чихил сол мар ӯро ҳаме таркиб кунад. Ва ин як муқаддима аст». Онгоҳ гӯяд, ки «соней ҳаким аз коре, ки он ба мақсуди ӯ наздиктар бошад, сӯи коре, ки он аз мақсуди ӯ дуртар бошад, майл накунад, магар онгоҳ, ки аз ваҷҳи осонтару наздиктар мутааззир бошад. Ва ин дигар муқаддима аст». Онгоҳ гӯяд: «Натиҷа аз ин ду муқаддима он ояд, ки вучуди чизҳо аз соней олам ба ибдоъ бошад на ба таркиб. Ва чун зоҳири ҳол ба ҳилофи ин аст ва вучуди чизҳо ба таркиб аст, на ба ибдоъ лозим ояд, ки ибдоъ мутааззир аст, аз баҳри он ки ҳеч чиз андар олам ҳаме паиди наёяд, магар ба таркиб аз ин уммаҳот, ки асли он ҳаюло аст».

Ва гӯяд, ки «истикрон куллӣ бар ин бурҳон бошад. Ва чун ҳеч чиз дар олам паиди наёяд, магар аз чизе дигар, вочиб ояд, ки паиди омадани тобеъ аз чизе будааст, ки он чиз қадим будааст ва он ҳаюло будааст. Пас, ҳаюло қадим аст ва ҳамеша будааст, валекин мураккаб набудааст, балки кушода будааст». Ва далел бар дурустии ин қавл он аст, ки гӯяд, ки «чун асли ҳисм як чиз аст, ки он ҳаюло аст ва андар ин ҳисми куллӣ, ки олам аст, қузъҳои ҳаюло бар якдигар уфтода аст. Ва далел аст бар он, ки ҳаюло мақхур набудааст пеш аз таркиби олам. Ва чун мақхур набудааст ва қаҳраш ба таркиб уфтодааст, кушода будааст пеш аз таркиб ва ба охири қор, ки олам барҳезад, ҳаюло ҳамчунон ки будааст, кушода шавад ва ҳамеша кушода бимонад».

Ва низ гуфтааст, ки «исботи соней қадим бар мо бад-он вочиб аст, ки маснӯъ зоҳир аст. Пас, донистем, ки соней ӯ пеш аз ӯ будааст. Ва маснӯъ ҳаюло аст мусаввар. Пас, чаро соней пеш аз маснӯъ ба далолати маснӯъ собит шуд ва ҳаюло пеш аз маснӯъ ба далолати маснӯъ, ки бар ҳайло аст собит намуд? Ва чун ҳисм маснӯъ аст аз чизе ба қаҳри қоҳире ҳамчунон ки қоҳири қадим собит аст пеш аз қаҳр он чи он қаҳр бар ӯ афтодааст, вочиб аст, ки қадим бошад ва собит бошад пеш аз қаҳр ва он ҳаюло бошад. Пас, ҳаюло қадим аст». Ин чумлаи қавли ин файласуф аст андар қадимияти ҳаюло...

ҚАВЛ ОИДИ МАКОН ВА ЗАМОН

Гурӯҳе аз ҳукамо мар маконро қадим ниҳодаанд ва гуфтанд, ки макон бениҳоят аст ва ӯ далели қудрати

худой аст. Ва чун худой ҳамеша қодир бувад, вочиб ояд, ки қудрати ӯ қадим бошад».

ДАЛЕЛ БАР ОН КИ МАКОН БЕНИХОЯТ АСТ

Ва далел бар ниҳоятии макон ин оварданд, ки гуфтанд: «Мутамаккин бе макон набошад ва раво бошад, ки макон бошад ва мутамаккин набошад». Ва гуфтанд, ки «макон чуз мутамаккин пазиранда нашавад ва ҳар мутамаккине ба зот мутаноҳӣ аст ва андар макон аст. Пас, вочиб омад, ки мар маконро ниҳояте набошад». Ва гуфтанд, ки «он чи берун аз ин ду олам аст, аз ду берун нест, ё қисм аст, ё на қисм аст. Агар қисм аст, андар макон аст ва боз берун аз он қисм ё макон аст, ё на макон. Агар на макон аст, пас, қисм аст ва мутаноҳӣ аст ва агар на қисм аст, пас, макон аст». Пас, дуруст шуд, ки гуфтанд, ки «макон бениҳоят аст».

Ва агар касе гӯяд: «Мар он макони мутлақро ниҳоят аст», даъво карда бошад, ки ниҳояти ӯ ба қисм аст. Ва чун ҳар қисме мутаноҳӣ аст, ё ниҳояти ҳар қисме макон бошад ва ҳар қисме низ андар макон бошад. Пас, гуфтанд, ки «ба ҳар рӯй мар маконро ниҳоят нест ва ҳар он чи мар ӯро ниҳоят набошад, қадим бошад. Пас, макон қадим аст».

Ва гуфтанд, ки «мар ҳар мутамаккинеро чузвҳои ӯ андар макони чузвӣ аст ва кулли ӯ андар макони кул лӣ гаравида аст. Ва макони чузвӣ мар азми қисмро, гуфтанд, ки ба гирди сатҳи берунии ӯ қисме дигар андар омада бошад, чун сатҳи андарунӣ, ки ҳавои басит ба гирди себе андар ояд, чун мар ӯро андар ҳаво бидоранд». Ва гуфтанд, ки «раво бошад, ки чизе аз чизи дигар дур шавад, ё наздик шавад, валекин дурӣ ҳаргиз наздик нашавад ва наздикӣ ҳаргиз дур нашавад, яъне, ки чун ду шахс аз якдигар ба даҳ арш дур бошанд, дурӣ ба миёни эшон дар арш бошад. Ва раво бошад, ки он ду шахс ба якдигар наздик шаванд, то миёни эшон ҳеч масофате намонад, валекин он ду макон, ки он ду шахс андар ӯ буданд, бар сари даҳ арш ба ҳам фароз наёяд. Ва чун он шахсҳо аз чойҳои хеш ғоиб шаванд, ҳаво ё қисми дигар ба ҷои эшон биистад ва ҳаргиз он як масофат ба миёни он ду макон на бештар аз он шавад, ки ҳаст ва камтар аз он». Ва гуфтанд, ки «андар шиша ва хум ва чуз он макон аст. Набинӣ, ки гоҳу ан-

дар ӯ ҳаво аст ва гоҳе об ва гоҳе равған ва чуз он. Ва агар андар ӯ макон набудӣ, ин чизҳо ба таоқуб андар вай ҷой нагирифтанд. Ин ҷумла, ки ёд кардем, қавли он гуруҳ аст, ки «мар маконро қадим» гуфтанд, чун ҳаким Эроншаҳрӣ, ки мар маъниҳои фалсафиро ба алфози динӣ иборат кардааст андар «Китоби чалил» ва «Китоби асар» ва чуз он мардумро бар дини ҳақ ва шинохти тавҳид баъс кардааст ва пас аз ӯ чун Муҳаммади Закариё, ки мар қавлҳои эроншаҳрӣ... боз гуфтааст...

Ва аз он қавлҳои неку, ки Эроншаҳрӣ гуфтааст, яке андар боби қадимияти макон аст, ки гуфтааст: «Макон қудрати зоҳири худой аст». — Ва далел бар дурустии ин қавл он овардааст, ки қудрати худой он бошад, ки макдурот андар ӯ бошад ва макдуроти ин аҷсом мусаввир аст, ки андар макон аст. Ва чун аҷсоми мусаввир, ки макдурот аст, аз макон берун нестанд, дуруст шуд, ки макони мутлақ қудрати худой аст, қудрати зоҳир, ки ҳамаи макдурот андар ӯянд. Ва зишт кардани Муҳаммади Закариё мар ин қавли неруро на чунон аст, ки гуфтааст: «Қадим панҷ аст, ки ҳамеша буданд ва ҳамеша бошанд, яке худой ва дигар нафс ва се дигар ҳаюло ва чаҳорум макон ва панҷум замон»...

Ва Муҳаммад Закариёи Розӣ... андар исботи макон ва замон... андар қутуби хеш ҷое гуфтааст, ки «гувоҳӣ андар исботи замон ва макон аз мардуми омма ҷӯянд, хирадмандон, ки нафси эшонро бадеҳат бошад ва ба лачоҷ ва барои мутоқаллимон парварда нашуда бошад ва мунозаат наҷӯянд». Ва гуфтааст, ки «ман аз чунин мардумон пурсидам ва гуфтанд: «Ақлҳои мо гувоҳӣ ҳамедихад, ки берун аз ин олам кушодаги аст, ки гирди олам гирифтааст ва ҳамедонам, ки агар фалак бархезад ва гардиш набошад, чизе ҳаст, ки он ҳамвор бар мо мегузарад ва он замон аст»...

Аз ҳукамо он гуруҳ, ки гуфтанд: «Ҳаюло ва макон қадимонанд ва мар замонро ҷавҳар ниҳоданд» ва гуфтанд, ки «замон ҷавҳарест дароз ва қадим» ва рад карданд қавли он ҳукаморо, ки гуфтанд: «Мар замонро адади ҳаракоти ҷисм». Ва гуфтанд: «Агар замон адади ҳаракоти ҷисм будӣ, раво набудӣ, ки ду мутаҳаррик андар як замон ба ду адади мутафовит ҳаракат кардандӣ». Ва Ҳаким Эроншаҳрӣ гуфтааст, ки «замон ва даҳр ва муддат номҳоест, ки маънии он аз як ҷавҳар аст ва замон далели илми худой аст. Чунон ки макон далели қудрати худой аст ва ҳаракат далели феъли худой аст.

ҚИССАҲО ВА ҲИҚОЁТИ БЕМОРОН

ТАЪРИХЧАИ АВВАЛ

Абдулло ибни Савода ба табҳои дузди, ки рӯзе пас аз шаш руз ва гоҳе руз андармиён ва гоҳе рӯзе чаҳор руз андармиён ва гоҳе ҳар рузе мубтало шуда буд. Пеш аз гирифтани таб мухтасар варо меларзонд ва тез-тез пешоб мекард.

Ман чунин фикр дорам, ки ин табҳо, бояд, ба табҳои доимӣ мубаддал гардад. Илллати ингуна таб, иборат аз он аст, ки дар бадани бемор ҷароҳате, ё дончае, ё сӯме ҷо дошта бошад. Гумон мебарам, ки илллати дигари он вобаёта ба бемории ғуддаи пешобро ба масона гузаронанда (кулия) бошад. Пас, ман андаке чирку пешоби беморро хориҷ кунонидам. Бад-ин ҷиҳат беморро аз мавҷуд набудани асли таб огоҳ намудам. Илллате, ки маро дар аввал ба хулосаи қатъии дар бадани бемор ҷо доштани ҷароҳате, махсусан дар ғадудҳои он расидан монев шуд, ин буд, ки бемор қаблан ба табҳои якрӯздармиён ба навъи дигари табҳо мубтало шуда буд. Аз ин рӯ гумон менамудам, ки ин навъ таби дузди бояд аз вараму омос ҳосил шуда бошад. Бинобар ин, мумкин аст, ба таби доимии шадид мубаддал гардад.

Ман ар вақти пурсиши бемор фаромӯш кардам, ки чунин суол кунам: «Вақте, ки аз ҷои нишаст бармехезад, дар ноҳияи камар сангиние эҳсос мекунад ё не?» Бемор ҳам дар ин боб изҳоре накард. Валекин пеш аз ҳама зиёдии пешоб гумони маро барои вучуди ҷароҳате дар ғудда тақвият дод.

Бояд изҳор кард, ки ман аз чунин илллате, ки падари бемор ба заъфи масона мубтало буда ва аз ин дард менолида, хабаре надоштам. Илова бар ин дар мавокеи саломатӣ ҳам ӯ ба ҳамин дард мубтало будааст, иттилое надоштам.

Бинобар ин мо табибонро зарур аст, ки аз диққати комил дар ин қабил маворид ғофил набошем ва ниҳоят мушоҳидаро анҷом диҳем.

Вақте, ки чирк дар пешоби бемор дида шуд, доруи афзункунии пешобро барои \bar{u} сохтам, то ин ки пешобаш аз чирк соф шавад. Сипас гили махтум ва кундур ва дами алохавин ба \bar{u} хӯронидам, то беморияш рафъ гардид ва дар арзи ду мохи муолиҷа тамоман сихҳат шуд.

Бояд гуфт, хангоме ки бемор ибтидо аз сангинии нохияи камар шикоят нанамуд, чунин рафтори \bar{u} маро ҳидоят кард, ки дар бораи саҳл будани чароҳати ғуддааш андеша кунам. Аммо пас аз он ки чиркро дар пешобаш мушоҳида намудам, аз \bar{u} суол кардам: «Оё чунин ҳолате эҳсос карда будӣ?»

— Гуфт: «Оре».

Дар чунин маврид ман фикр кардам, ки агар чароҳат бузург мебуд, қатъан ҳуди бемор аз он шикоят менамуд.

Ман аз каму андакии чирки пешоб ба ҳулосае омадам, ки захм, боистӣ, ночизе бошад. Ҳол он ки табибони дигар ҳатто пас аз зуҳури чирк дар пешоб ҳам чизе аз ҳолати \bar{u} дарк нанамуда буданд.

ТАЪРИХЧАН ДУВВУМ

Сақизфуруши ҳисобдор назди ман омад ва аз дарди қуланҷ шикоят кард, вале наметавонист, дардашро шарҳ диҳад. Ман барои \bar{u} доруе аз тамри хиндӣ, (яъне меваи туруше, ки тамъи он моил ба ширинӣ дорад), сохтам. Бемор мувофиқи дастури ман рафтор кард ва дардаш аз байн рафт.

Пас аз чанде бори дигар дарди хушка дар шикамаш чанд рӯзе амал менамуд. Сипас бар асари ахлооти савдой ба исҳол гирифторм шуд ва даргузашт, зеро ки \bar{u} аз мадди назари ман дур буд.

Умуман, бояд донист, ки баъзе касон дар мавридҳои муайян ба иллати резиши сафронии раддӣ дар рӯдаҳашон гирифтори дарди шадиде дар шикам мешаванд ва бадин иллат ба беморихое ба монанди қуланҷ гирифторм мегарданд.

Ингуна беморӣ баъзан осоре аз худ дар меъдаи беморон боқӣ мегузорад. Пас аз чанде он ба ин шахси беморшуда ислоҳи шадиди раддиromo меварад, хосса дар касоне, ки мизочашон савдовӣ бошад.

Сақизфуруши ҳисобдор аз ин қабил мардум буд. Бояд ба ин навъ беморон доруҳои нармкунанда хӯронд ва бо моеоти луобдор рӯдаву меъдаҳоро тоза шуст. Ман ин қабил беморонро бисёр дучор омадам.

Ин шахс дер боз ба касалии сарсом (варами сар ё димоғ) гирифта буда, қабл аз расидани ман боре ба сарсом мубтало шуда, вале беҳбудӣ ёфта будааст. Аммо чирк ба гӯшаш рехта, захми илочинопазирро ташкил дода буд. Дар оғози беморӣ низ хун гирифта буд.

Бар асари фасод, яъне дармони табибон чароҳати чирковар дар гӯшаш кӯҳнаву доимӣ гардида буд. Он чароҳату чирки сахтшуда то ба пардаи гӯш расида буд. Мо дар чунин ҳолат барои берун овардани чирки чароҳат аз дохили гӯш, даме ки он захм сахт шудааст, фасд (яъне хунгирию рагзани) менамоем.

Пас, пеши чароҳати дохили гӯш боз шуд ва он бемор бо дармони иловагӣ беҳбудӣ ёфт. Вале ахлоқи раддӣ дар дохили гӯши вай боқӣ монда буд. Сабаби ин он буд, ки дар ҳангоми бори аввал бемор шудан истифрои қавӣ ба амал наёмада, моддаи нозарур ба дохили гӯш маҳфуз монда буд.

Бемор парҳезро риоя накарда, каллаи гӯсфанд ва ангур хӯрд ва дар хӯрдани онҳо зиёдарӯй кард ва дар натиҷа ба таби доим бо гашиён ва андӯх ва хушкии мизоч мубтало гардид. Пас аз он меваву маводди нармкунанда ба ӯ додам, ки тамоми онҳоро баргардонд.

Ман беморро рӯзи саввум аз назар гузаронидам. Дидам, ки вай ба сардардии шадид ва тарс аз рӯшноӣ ва ашки фавқулудда ва сурхнии чашм мубтало гардида буд. Мебонист ман аз бемор хун гирам, вале ба иллати хузури мардум бар болини бемор хуни зиёде аз ӯ нагиритам.

Қарор додам, ки фардон он рӯз мизочи беморро мулоимӣ диҳам, вале дар он рӯз ниҳоят кам аломати дардро бозёфт намудам. Вале баногоҳ аз сӯрохи гӯши вай аломати касалии сарсом ошкор шуд. Ман метарсидам, ки ин бемор ба сарсоми ҳақиқӣ мубтало бишавад. Ман барои роҳати вай ва илочи дард мусҳили қавӣ, мебонист, менамудам, вале ба иллати он ки мардуми бисёр хузур доштанд, ин амалро накардам. Сипас, барояш филус, (яъне шираи меваи талхмазза) ва амсоли онро тайёр кардам. Аммо ҳеч қадом дар ӯ таъсири мусбат накард. Дастур додам, то ки се рӯз ӯро хунгириӣ намо-янд. Ман ӯро дар ин муддат надидам.

Пас аз гузашти се рӯз ба дидани дидораш рафтам, ӯро ба ҳолате баде дидам, ки фикраш мушаввашу пешо-

баш хунолуд ва баданаш варам карда буд. Хостам, аз бинии ӯ хун бигирам, вале ба сабаби хузури гурӯҳи мардуми нодон худдорӣ кардам, зеро қабл аз ман табибе набуд, ки ин амалро анҷом бидиҳад. Он вақт ман ҳам ба ҷуз кашкоб давои дигаре надоштам, ки ба вай бидиҳам. Ман гумон бурдам, ки шояд ин дору ба мулоиматӣ оварад. Аз ин чиҳат кашкобро ба бемор хурондам. Баъд барояш оби каду ва луоби испарза (ғиёҳи биёбонӣ) тайёр намудам, вале бемор ҳеҷ кадомро амал нанамуд.

Чун рузи чаҳорум расид, холаш саҳт ва аломоти оқибати бад дар вай намудор гардид. Чашмҳояш нимпӯшу забонаш бисъёр сиёҳ ва забар гардида буд. Ин буд, ки бемор ҳамон рӯз фавт кард. Ин ҳамон рузе буд, ки ман қаблан онро аз фавтидан хабар дода будам.

Табибони нодон тасаввур мекарданд, ки бемор бар асари рутубати мизоҷ ба касалии лаква, (яъне беморие, ки аз асари он лабу даҳон қач мешавад), мубтало гардида бошад. Ҳол он ки асари нимпӯш шудану тангшавии чашми рост ва дарҳам кашида шудани аъзои бадан аломати марг аст.

ТАЪРИХЧАИ ЧАҲОРОМ

Марде назди ман омад ва аз ҳафакони қалб шикоят дошт. Дастамро ба рӯи пистони чапаш ниҳодам ва эҳсос кардам, ки шоҳраги қаҳандааш чунон ба шиддат мезанад, ки ман ба монанди он надида будам. Онгоҳ дасти чапи худро дароз кард, ки шоҳраги бозӯашро ба ман нишон диҳад. Дидам, ки шоҳраги бозуи ӯ бисъёр тез мезанад. Зарбаи он ба ҳоле, ки ҳис карда мешавад ва мушакҳои ӯ доим ба шиддат болову поин мешаванд. Ӯ ҳаёл мекард, ки аз шоҳраги бозуяш хун гирифтаанд, вале нафъ накардааст. Ҳамин ки ҳар гоҳ чизҳои гарм бихӯрад, ба нафъи уст.

Ман муддате дар қораш мутаҳайир гардидам ва баъд аз он ки мутаваҷҷеҳ шудам ва ҳақиқати холашро донистам, давоулмуск, (яъне доруи аз чанд модда сохташуда) барояш тайёр кардам. Ман ба ин васила донистам, ки ҳолати ӯ дар набз монанди беморони тангнафас аст, ки бо васеъшавии сина гузариши ҳаво кам мешавад.

ТАЪРИХЧАИ ПАНҶУМ

Муҳаммад ибни Ҳусейн ба бемории хориш ва гармича мубтало шуд. Сипас, гармича ба сари олаташ зад.

Ман аз он мекеҳибидам ки ин беморӣ ба дарун назанад. Бадбахтона чунон шуд, ки ман қаблан пешгӯӣ карда будам. Зеро ки баъди чанд вақти табобат чирк аз ӯ хориҷ шуд.

ТАЪРИХЧАИ ШАШУМ

Панбафурӯши ришдароз ба дарди тоқатфарсои меъда гирифтор шуд. Вайро дастури ошюмидани шароби холисӣ қавӣ дода буданд. Пас аз нӯшидани шароб дардаш поин фаромад ва дар атрофи ноф чамъ шуд. Пас аз он ба ҳабсулбавл, (яъне маҳкам шудану қабз овардани пешоб) дучор гардид ва масонааш пур шуд. Милзани пешии раҳи пешобашро кушод. Валекин дар ин қор, яъне дохил намудани мил зиёदारӯӣ кард, ки дар натиҷа бемор ба касалии бе ихтиёре пешоб намудан дучор гардид. Дар вақти пешоб хилти сафеди хом меомад. Донистам, ки ин хилти сафед аз қисматҳои боло меояд ва маҳз он монети хуруҷи пешоб шуда буданд.

Пас аз чанде он бемор ба бемадории поҳо мубтало шуд. Чун маро бар болини хеш хонд, дидам, пизишкони поҳояшро бо рағанҳои гарм молиш медуҳанд. Ман гуфтам, ки масонааш дарднок шуда ва поҳояш ба иллати иштироки аъсобошон ба масона ба муносибати мучоварат бо якдигар дарднок шудаанд. Ғайр аз ин маълум буд, ки дар решаи поӣ варам пайдо шудааст.

Бар пушти хамидаи вай малҳам гузоштам. Пас аз чанд рӯз ба ҳаракат додани поҳо қодир шуд. Ва акнун, ки ин достонро менависам, ба ҳамон ҳол аст, яъне ба ҳаракат додани поӣҳост.

ТАЪРИХЧАИ ҲАФТУМ

Абдулхусейни Ҳайёт гирифтори бемории ҳорӣ (гармиҷа) шуд ва бар асари дармоғи ман беҳбудӣ ёфт. Паи он аз заъфи меъда шикоят кард, ба ӯ қурсҳои гули сурх ва шанбалила, (яъне гиёҳе, ки тухмаш зардранг аст), додам. Пас аз хӯрдани қурсҳо, (яъне донаҳои дору) таби шадиде бар вай пайдо шуд, ки муддатҳо бад-он мубтало буд.

ТАЪРИХЧАИ ҲАШТУМ

Марде ба ном Абудовуд, ки галабони мо буд ва улоғхоро меронд, мубтало ба чашмдард гардид. Чун беморниаш шуруъ шуд, дастур додам, ки хун гиранд, вале

ӯ амал накард. Дар натиҷа дарди чашм бодкаш шуд.

Доруе, ки бо худ ҳамроҳ дошт, ба мизони як чакра, балки зиёдтар дар гӯш чаконд. Ман ӯро аз ин кор шадидан манъ мекардам, то он ки дилтанг шудам. Бемор бо ин ҳама ҳол супориши маро риоя накард.

Фардои он рӯз ҳолаш бадтар ва дарди чашмаш шиддат ёфт, ки то он вақт ман чунон чашмдардиरो надида будам.

Тарси ман бештар аз таркидани табақоти чашм ва берун рехтани онҳо буд, зеро дар натиҷаи варами шадиди пилки даруни чашм аз тамоми пардаи пеши чашм ба андозаи як мош бештар маълум набуд. Чун дард ӯро ба азоб гузошт, хунгирӣ кардам. Бори аввал се ритл ва шояд зиёдтар дар мартабаи дигар аз ӯ хун гирифтам. Бо ҳамин обгирии чашмашро монондам. Сипас, ба чашмаш гарди сафед пошидам. Дар натиҷа он рӯз ором хоб рафт ва дардаш сокит шуд. Фардои он рӯз беҳбудӣ ёфт. Ҳамроҳон аз ин амр дар тааҷҷуб монданд.

ТАЪРИХЧАИ НУҲУМ

Ҳолиди Табарӣ дар натиҷаи хастагии фавқулодда гирифтори бемории ҳори (гармича) шуд. Вайро кашкоб ва аз қабиле он доруҳои дигар хурондам, то он ки беморӣ филҷумла таскин ёфт. Пас аз он дарде дар ноҳияи камар ва роҳи шош, ки ба воситаи гурда ба мезакдон мегузарад, пайдо шуд. Табибон тасаввур намуданд, ки бемории куланҷ шудааст. Онҳо ба ҳамин қарор омаданд, ки ба ӯ чаворишот, (яъне доруи хуштамъи ҳазмкунанда)-и гарм диҳанд. Онҳо тасаввур мекарданд, ки кашкоб ба вай зарар расонидааст.

Гуё иллату сабаби беморӣ дар меъдааш бошад. Маҳал ва ҷойдоди дардро бо дастонам молида дидам. Дардро гарму сахт ёфтам.

Аз бемор суол кардам, ки «зарбаи дастро эҳсос менамояд?»

Ҷавоб дод: «Оре, бисъёр».

Муайян кардам, ки он ноҳия ба варами гарм дучор аст.

Аз зери ду бағали вай дар як бор дусад дирҳам хун гирифтам. Пас, аз чанд рӯзе ба ӯ оби тоҷрезӣ ва коснӣ ва мағзи бодиринг хурондам, то беҳбудӣ ёфт. Баъди чунин табобат дар ҳуди ҳамон рӯзи хунгирӣ дардаш сабук шуд.

Фикри ман оид ба ин дард он бувад, ки қисмате аз

моддан бемор хомӯш ва қисмате ба ин мавзӯ гузаштааст. Далели ин фикрам он аст, ки маҳсусшавии истифороғ маълум набуд.

ТАЪРИХЧАИ ДАҲУМ

Ибодӣ ном шахсе, гирифтори бемории ҳорӣ (гармича) шуда, чою маҳалли беморияш, яъне дардаш тағйир меёфт. Пешобаш муддате беранг, яъне ба ранги табиӣ мемонд. Ҳолаташ гоҳе сабук ва гоҳе вазнин мешуд, аммо ранги пешоб тағйир намеёфт. Таб гоҳе қатъ ва замоне баланд мешуд.

Баъд аз муддате аз бозуяш хун гирифтам, ҳолаш хуб шуд. Аммо рагзан дар гирифтани хун зиёदारӯй кард. Сипас, ҳамон рӯз ранги пешобаш сафед шуд ва комилан беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ ЕЗДАҲУМ

Духтари Ҳусейн ибни Абдӯя аз рӯи одат шири шутур хурд, бидуни он ки бо ман машварат кунад. Чун дар паи хурдани шир дамидагӣ дар меъда пайдо шуд, доруи давоулмуск хӯрд, бидуни он ки қаблан хун гирад ва ё худ доруи исҳоловар хӯрад.

Пас аз он ба таби сахт мубтало гардид ва то ҳатто аломоти обида дар вай зоҳир шуд. Чаҳор бор пушти сари ҳам обида бадани ӯро фаро гирифт.

Вакте, ки бемории обида шурӯъ шуд, он гоҳ муолиҷаи бемор ба ман воғузур гардид. Таваҷҷӯҳи ман ба чашмаш шуд. Сурмае соида бо гулоб ба чашмаш рехтам ва бо он ки дар атрофи чашмхояш обида вҷуд дошт, дар онҳо чизе зоҳир нашуд.

Пирзанҳое, ки атрофи бемор буданд, аз маҳфуз мондани чашмони бемор аз обида тааҷҷуб карданд. Вайро муддате ба хӯрдани кашкоб ва амсоли он водор намудам. Чунон ки аз рафти ин беморӣ мушоҳида кардам, ин даво ба мизочаш амал накард. Дар натиҷа таби гарм дар бемор боқӣ монд.

Андешидам, ки ин ҳолат бар асари бақоёи ахлотест, ки бо исҳоловарӣ дафъ нагардида буд. Ғайр аз ин ба иллати заифии қувваи бемор, наметавонистам, фавран доруи исҳоловар диҳаму дарунашро пок кунам.

Вайро маҷбур намудам, то ки қариб понздаҳ рӯз пеш аз дамидани шафак оббозӣ бикунаду субҳҳо кашкоб бихӯрад. Дар натиҷа рӯзе ду мартаба мизочаш созгорӣ

намуду хуб пок гардид. Пас аз чиҳил рӯз дард пухта расиду пешоб тариқи муқаррариро гирифт ва пас аз панҷоҳ рӯз бемор беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ ДУВОЗДАҲУМ

Танумандии писари Ҳусейн ибни Абдӯяро табибон ба иллати мизоҷи рутубатдор мепиндоштанд. Онҳо қодир набуданд, ки дар байни фарди пургӯшту чоқ ва ин навъ беморӣ фарқ гузоранд. Ҳол он ки вай ба дарди мафосил, (яъне банди устухон) гирифтор шуда буд ва дер напоида сиҳҳат шуд.

Чан бор аз ӯ хун гирифтам ва ҳар ҳафта як бор ба ӯ доруи мусихили сафровӣ додам, зеро ин хилт моддаи чирки тунде буд, ки боистӣ, дафъ мешуд.

Ғизоҳои туршу бенамак ва қабзоваранда барояш мухайё намудам. Варо аз хурдани ширинӣ ва чарбиву маводди тунд манъ кардам. Дар натиҷа беморияш сабук гардид, валекин аломати бемории мухтасари ғайри қобили мулоҳиза боқӣ монд. Бемор ба ҳар ҳол мувофиқи ин дастури ман муддате табобат кард, дардаш комилан беҳбудӣ ёфт ва гушти баданаш кам шуд.

ТАЪРИХЧАИ СЕНЗДАҲУМ

Ибни Идриси Аъвария ва Хайтамирин ба таби доими гирифтور шуданд. Варами баданаш зиёд шудан гирифт.

Бемории вай кӯҳна гардида буд. Дар ин ҳол табиб ба вай донаи доруи табошир, (яъне доруи аз найшакар тайёр кардаро) медод.

Дастур додам, пас аз сиканчабин кашқоб бинӯшад ва ғизои рӯзонро пас аз он ки таб поён фаромад, бихӯрад. Умуман, то тавонад, ҳангоми таб аз хӯрдани ғизо бипарҳезад.

Ман дар чунин тарзи муолиҷа исроркорӣ доштам, вале барои бемор анҷоми он мушқил буд. Бо вучуди ин бад-ӯ гуфтам:

«Ғайр аз ин барои ту илоҷе нест».

Вай дар набудани ман чандин рӯз дастури маро ба қор бурдааст ва пас аз даҳ рӯз, ки ӯро дидам, беҳбудӣ ёфта буд.

ТАЪРИХЧАИ ЧАҲОРДАҲУМ

Писари Абдулмуъмини Заргар гирифтори чарохати чашм шуда буд, ки аз чашмаш доим ашк мерехт. Дас-

тур додам, то ки аз доруи чашм, ки барояш сохта будам ба чашм бимолад ва низ дар кунчи дохилии чашм бичаконад. Ин амалро анҷом дод ва беҳбудӣ ёфт.

Гарчи медонистам, ки ин илоҷи қатъӣ нест, балки ин дору оби захмро хушк ва ҷамъ мекунад. Инчунин мӯҳлати сикҳатшавии захмро метезонад. Ман ин амалро чандин бор таҷриба кардам. Ҷолинус (донишманд ва табиби Юнони қадим, ки дар садаи II мелодӣ зиндаги кардааст. Вайро дар адабиёти Шарқ «Ҳотам-ул-ҳукамо» меноманд) дар «Наводир» ном асараш суҳане дорад, ки ҳамон гуфтор мар ба сохтани ҷунин доруи чашм барангехт.

ТАЪРИХЧАИ ПОНЗДАҲУМ

Зани Ҷаъдӯя, хоҳари Ҳайдар, гирифтори бемории хорӣ (гармиҷа) шуд. Бад-ӯ, (яъне ба шавҳараш) гуфтам: «Ҳар рӯз, ки барои дастур наздам меоӣ, пешоби беморро биёвар.

Рӯзе омаду гуфт, ки «дард ва вараме дар пистони занам пайдо шудааст».

Дастур додам, ки пистонро сард нигоҳ надорад ва ба молиши он бипардозад.

Вайро гуфтам, ки иллати ин беморӣ бар асари гузаштани давраи бӯҳрони он аст. Бад-ин тартиб беморияш сабук шуд.

Вайро огохонидам, ки агар ин дард бидуни истифороғ як мартаба соқит шавад, мумкин аст, дубора авҷ гирад.

Вай рӯзе ба он моил шуд, то ки истироҳат бикунад. Ҳамон рӯз дасту пояшро ба сардӣ нигоҳ дошт.

Дарду варам фуру нишаст, вале беморӣ ва ахлот ба сахттарин ва шадидтарин шакл баргашт. Сипас, дастур додам, ки гарм пӯшида, дар ҳавои тоза сайругашт бинамояд. Вайро доруи исҳолювар додам ва оқибат беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ ШОНЗДАҲУМ

Ҳасани Дарбон ба бемории бисъёр сахт гирифторм шуд. Ҷигараш табъан гарм буд. Ширази нафт ба дасту пояш рехтам, ки он сабаби печидагии андом гардид. Дар натиҷа таб ором шуд. Беморӣ ӯро ба ин ҳолат тарк намуд. Афсус, ки табиби дигаре вайро фасд (хунгириӣ)

кард, дубора шиддати ҳарорат афзуд. Бемор бемадор шуда буд, пас аз се рӯз мурд.

ТАЪРИХЧАИ ҲАФДАҲУМ

Занеро, ки Абӯисо Ҳошими мисгар назди ман овард, бисъёр чоқ буд ва мизоҷи рутубатдор, яъне мулоим дошт. Ҳангоми таваллуд кардан ба касалии фалаҷ гирифторм шуд. Ғайр аз ин ба дарди тоқатфарсон дигар дучор гардид.

Бемориаш равшан буд, зеро ки далелҳои сахҷе ва возеҳе дошт. Доруе аз қабилӣ шарбатҳои қавӣ, ки исҳоловар аст, ба вай хӯрондам, ки балғамро дафъ кард. Дастур додам, пас аз он тариқи чаҳоргона, (яъне доруи чаҳортаркиба) бихӯрад, вале дорусоз дар ивази он таръёк дода буд.

Бемор беҳбудии комил ёфт.

Ман ва дигар табибон аз ин амр дар тааҷҷуб мондем.

ТАЪРИХЧАИ ҲАҶДАҲУМ

Ҳамсоия мо савдогари лоғаре, ки сокини Дарабуннафал (маҳаллае дар Бағдод) буд, аз кӯдакӣ ба бемории саръ, (яъне касалии асаб, ки кас ногаҳон афтада дандонҳояшро ба ҳам фишор медиҳад), гирифторм буд.

Таҳмин кардам, ки иллати бемориаш бар асари зиёдин балғам аст. Дастур додам, ба дафаот қай кунад. Доруи қайовар бароян тайёр кардам, ки чандин бор бихӯрад. Пас аз он шарбате, ки дар дафъи савдо асари қавӣ дошт, ба ӯ нӯшондам. Дар натиҷа се моҳ осори ин беморӣ мушоҳида нашуд. Ҳамсояҳои ӯ ва сокинони Дарабуннафал бар мо ташаккур изҳор карданд.

Баъдҳо шабе бемор моҳӣ хӯрд ва шароби зиёд нӯшид. Ҳамон шаб боз ба он дард мубтало шуд. Дубора ба василаи нӯшидани шарбати қайовар аз ин дард наҷот ёфт.

Муддати зиёде он бемор бар он тадбир амал мекард, то мо аз Бағдод хориҷ шудем. Бояд гуфт, ки қабл аз он ҳам дар бемористон доруҳои исҳоловар ба ӯ дода буданд, вале фойда нарасонда буд.

ТАЪРИХЧАИ НУЗДАҲУМ

Вақте дар ҳоли Назифи китобфӯруш, ки гирифтори касалии асаб буд, диққат кардам. Дидам, ки рағи

гардан хеста ва сурат бод карда, андом бисьёр сурху чашмон низ сурх ва бадан каме варам кардааст.

Ба донишҷӯе, ки тиб меомӯхт, дастур додам, аз шоҳрағи по хун гирад. У аз бозувонаш хун гирифт. Ман холи беморро назорат мекардам. Бемор соли дароз ба ин дард мубтало нашуд.

ТАЪРИХЧАИ БИСТУМ

Марде назди ман омад, ки пас аз мастии фавкулодда аз биниаш хун фавора зада буд. Дидам, чашмони сурху чисми фарбеҳ дошт. Ҳамоно аз ӯ хун гирифта, доруҳои қабзвор додам. Дар натиҷа беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ БИСТУ ЯКУМ

Марде бо сурфа балғами хунолуд чудо мекард. Рӯзе гунчишкро (дар равған) сурх кунонида хӯрондам. Пас аз он қадре хун аз сари синааш гирифтам. Ман бисьёр тарсида будам, зеро ки ҳолаш хатарнок буд. Баъдҳо ӯро тандуруст дидам, ки фақат сурфай мухтасари доимӣ дошт. Ба вай дастур додам, то физояш моҳии тоза бошад, ки дар натиҷа ахлоташ нест хоҳад шуд.

ТАЪРИХЧАИ БИСТУ ДУВВУМ

Марде аз сокинони Дорулақвол (маҳаллае дар Бағдод) назди ман омад, ки ба қадри ду ангушт мӯйсараш рехта буд. Бад-ӯ дастур додам, ҳамон ҷои мӯйрехтаро бо кӯҳнапора бимолад, то ки хун барояд ва сипас онро бо пиёз молиш диҳад.

У дар ин дастур зиёдарӯй кард, ки дар натиҷа захм пайдо шуд. Сипас дастур додам, ки он чоро чарбуи мурғ бандад. Дар натиҷа сӯзиш катъ шуд ва мӯҳояш дар зарфи моҳе рӯид. Ин мӯи сабзида хубтару сиёҳтар ва пурпушттар аз собиқ шуд.

ТАЪРИХЧАИ БИСТУ САВВУМ

Бемории зани ҷомашӯй вакили фарзанди Саид ибни Абдурраҳмон нишонаҳои касалии истиско, (яъне дар шикам обҷамъшавӣ)-ро дошт. Аммо имкони муайян кардани иллати он душвор буд.

Барояш чанде доруи қаланфурӣ ва чанде доруи заъфаронӣ муҳайё кардам.

Рӯзе, ки бар ташт пушод мешуст ва дар он тағора
рӯнокӣ афтод. Бемор аз зарби афтодан чанде оби зард
аз даҳонаш хорич шуд. Сипас, муддате сабук ва осуда
шуд. Аммо боз такроран ба ҳамон дард гирифтор шуд.

Пас аз он ман чӯёи ҳоли ӯ шудам, боварӣ ҳосил кар-
дам, ки вай бемории раҳимӣ (бачадон) дорад. Баъди
ин муолиҷаи варо пеш гирифтам.

Вай гумон дошт, ки обистан аст, аммо чунин набуд.

Бояд донист ва таҳқиқ намуд, ки баъзе аз бемориҳои
раҳимӣ (бачадон) шабеҳи истиско мебошанд.

ТАҶРИХЧАИ БИСТУ ЧАҲОРУМ

Бани ибни Савода ба таби сафровӣ мубтало гардид.
Бомдоди рӯзи чаҳорум пешобаш хунин шуд ва мизоҷаш
сафрои сабзи хунин, яъне шабеҳи хуноба гашт, лоғар
шуду бемадор гашт. Иллоти бемории ӯ бар мо пушида
монд, бо далели он ки беморияш ором ва сокин буд.

Шабе ҳолаш дигаргун шуд ва беморияш шиддат ёфт.
Пиндоштем, ки чизе нӯшидааст. Асри он рӯз пешобу на-
ҷосаташ сиёҳ шуд. Бомдоди рузи шашум мурд. Маълум
кардам, ки вай ба сурхаки қаттоле, ки ба аъзои дохилӣ
сироят менамояд, мубтало будааст.

ТАҶРИХЧАИ БИСТУ ПАНЧУМ

Зане ба пешоби сиёҳ ба монанди шахси заифи сав-
дой барои машварат назди ман омад. Вай изҳор дошт,
ки дарде дар сутунмӯҳраи пушт дошта ва аз замоне, ки
пешобаш бад-ин ранг дар-омада дардаш таскин ёфта-
аст. Аз даҳ рӯз пеш аз он ки назди ман ояд, ранги пе-
шобаш чунин гардида будааст. Илова бар ин чанде боз
таби шабона ҳамроҳ бо ларз ҳар шаб ӯро азоб меода-
аст.

Мизочи ӯ омехтаи савдоиву сафрой буд. Ман лозим
донистам, ки бад-ӯ доруҳои пешобронро тавсия кунам.

ТАҶРИХЧАИ БИСТУ ШАШУМ

Зани Абуисо дучори куланҷи сабуке шуда буд. Вай
доруи сеҳрборон, (яъне доруи хуштаъме, ки барои амали
ҳазм мадад мерасонад), нӯшида буд. Сипас, доруи бисъ-
ёрӣ гармӣ хӯрд. Макони дард дар раҳим (бачадон)
буд.

Ба иллати дарду варами раҳим, ки бар рӯи меъда

фишор меовард, хушкӣ пайдо карда буд. Чун сангинии дард ба поён мефаромад, дардаш шиддат меёфт ва аз ин чихат мизочаш токатфарсой мекард.

Вақте ин доруҳоро ба кор бурд, пеши шиками ӯ чизе ба монанди ҳамроҳак берун зад. Ба момо дастур додам, ки онро бимоладу даст занад ва мизони сахтию сустии онро таъин кунад. Ӯ гуфт, ки «нарму беҳис аст». Ба момо дастур додам, ки ронҳои беморро ду рӯз бубандад ва қисмати беҳисшударо бибуррад. Пас аз он се бор он ҳамрӯсақмонанд берун баромад ва он бурида шуд. Сипас бемор беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ БИСТУ ҲАФТУМ

Ҳамсоия мо пирамарде буд ва касалии сил дошт, ки муддати зиёд аз синааш хун мерафт. Чун ҳолаш бад шуд, доруҳое, ки монети сурфа буд, мехӯрд.

Чанд рӯзе, ки бо ин дармону табобат мегузaronид, ҳолаш сабук мешуд. Рӯзе вай даргузашт ва афсӯс, ки ман дар он айём аз вай беҳабар мондам.

Бинобар ин бояд аз доруҳое, ки хилтро банд оварад, парҳез кунанд, магар ахлоте, ки аз сар ба поин ояд.

Ҳамчунин бояд, аз порчае марҳам бастан бар шиками беморони сурхакӣ ва обилае худдорӣ намуд, зеро ин кор мумкин аст, февран боиси тангии нафас ва исҳоли сахти пешоби хунӣ гардад. Ман дар ин бобат пештар таваққуф намудаам.

БЕМОРИ АВВАЛ АЗ МАҚОЛАИ АВВАЛ

Ин бемор тамоми рӯз таби сӯзоне дошт. Шабҳангом арақи зиёде кард, вале аз арақоварӣ таби ӯ нақост ва дар ҳолаш сабукие ҳосил нашуд. Тамоми шаб табаш шадид буд.

Рузи дуввум таб боз ҳам шадидтар шуд. Пас аз он бар асари шустани рӯда мизочаш амал кард. Тамоми шаби баъд ва нима аз рӯзи саввум ҳолаш беҳтар гардид.

Дар охири рӯзи саввум таб бо сӯзиши фавқуллода ва хушкин даҳон ва арақ шиддат кард ва асло сабукие дар таб ҳосил нашуд. Тахаюлотӣ рӯзҳои гузашта мекарду ҳазъён мегуфт. Дар ин шаб пешобаш сиёҳ шуд. Баъд аз он дар шаби қабл аз рӯзи панҷум, то нимаи рӯзи панҷум таб сабуктар гардид.

Баъд аз зуҳури рӯзи панҷум аз ду сӯрохи биниаш

чанд қатра хуни сиёҳ чакид ва дар пешоби вай тикаҳое шиновар шабеҳи оби мани ба шаклҳои мухталиф, ки бархе гирд ва баъзе ба шакли дигар, ки тахнинин намешуданд, вучуд дошт.

Шаби қабл аз рӯзи шашум низ ҳоли бемор саҳт буд. Дар ин шаб дасту пояш сард гардид, чунон ки ба заҳмат гарм мешуд.

Хобаш кам ва пешобаш сиёҳ гардид ва ба ҳазъён афтод.

Бомдоди рӯзи шашум бемор аз забон монд ва арақи сарде бикард. Сипас, наздики зуҳур дасту пояш сабз шуд ва даргузашт.

Дар тамоми муддати беморӣ арақаш сард ва нафасгириаш аниқ номуназзам буд. Дар ин бемор аломати вазнинию саҳтӣ аз шаби аввал ошкор буд, зеро паи ҳам арақ мекард, вале ҳеч гуна камие дар таб ҳосил намешуд.

Букрот гуяд:

«Ҳар гоҳ нишонаҳои бӯҳрон зоҳир шавад, вале бӯҳрон ошкор нагардад, беморӣ ду сурат хоҳад дошт:

Агар нишонаҳои бӯҳрон бо далоили кушанда ҳамроҳ бошад, далолат бар марг кунад, ҳар гоҳ аломатҳои бӯҳрон бо далоили беҳбудӣ ҳамроҳ бошад, далолат бар давоми умр кунад».

Чун таби бемор пас аз арақоварӣ ҳам паст нашаваду балки рӯзи дуввум шадидтар ва саҳттар ва рӯзи саввум пешобаш сиёҳ шавад, он гоҳ вазнинии ҳоли бемор қатъӣ гардад. Ба далели он ки пас аз бӯҳрон нишонаи кушандаи дигаре зоҳир шавад, ки аломати аввалиро таъкид бикунад, онгоҳ маргро пешбинӣ намудан раво аст.

Максадам аз аломати аввалӣ он аст, ки таб бо арақ пини наёяд ва дунболае он беҳобӣ ва ҳазъён авҷ гирад. Пешрафти аломатҳо ва сиёҳии пешоб дар рӯзи чаҳорум далолат бар ду амр менамояд:

Нахуст он ки беморӣ ба ҳолати арвоҳӣ, яъне лоғарӣ расида, зеро қаблан аз рӯзи дуввум вазъи бемор вазнин мешавад.

Дуввум он ки маълум мешавад, ки маргаш аз тариқи арвоҳ иттифоқ хоҳад афтод.

Рӯзи чораҳум саҳтии бемориро дар рӯзи шашуми ҳафтум намоен менамояд. Чуз он ки чун шиддати зиёд ва далоили кушандаи ошкор бошад. Марг ба рӯзи шашум қудрат пайдо мекунад.

Чун рӯзи шашум омад ва ҳамлаи беморӣ бо зуҳуро-

ти сахтӣ дафъатан фаро мерасад, бемор дар он рӯз мефавтад. Аз ин маълум мешавад, ки бӯҳрони бемор ба рӯзи шашум даррасидааст.

Рӯзи саввуму чаҳорум пешоби бемор сиёҳ буд, ки нишонаи мунтаҳони сахтӣ тундӣ беморӣ аст, ба дале-ли он ки агар сахтӣ ва шиддат дар ду ҳамла пушти сари ҳам иттифоқ афтад, нишонаи қавиию вазнинии беморӣ аст.

Дар рӯзи панҷум пас аз нишонаҳои боло хуни сиёҳ аз сӯроҳҳои биниаш омад, заъфи нерӯяш муҳаққак шуд.

Агар қувваи бемор қавитар ва аломати вазнинии дард сабуктар мебуд, маргаш то рӯзи ҳаштум ба таъхир меафтад.

Вазъи нафасгирии бемор, далел бар табоҳии ҳол бу-вад, чунон ки дар китоби «Абизимӣ» («Эпидемия»-асари Букрот) омадааст.

Арақи сарди дарозмуддати беморӣ мадору қувваи касалро мекошт, вале шиддати маразро заррае кам намекард.

Дуввумин ҳамлае, ки муайян кардани мараз ба бемор даст дод, далел бар он аст, ки набояд ба зудӣ ба аломатҳои дард дар айёми беморӣ, то расидани сабукии бӯҳрон эътимод намуд, зеро дар ин қабил маворид эҳтимоли аз нав ҳамлаи сахт карданиш чо дорад.

Тамоми он чи дар ин дoston гуфтем, ба ҷаеи аломот ҷуз пешобе, ки тикаҳои шиновари шабеҳ ба оби манӣ дошт, мутобиқ аст бо матолиби китобҳои «Такадду-мат-ул-маърифат» ва «Бӯҳрон ва айёми он» (асарҳои Букрот).

ТАЪРИХЧАИ БИСТУ ҲАШТУМ

Бемории Ҳасани Кӯҳбуд ибтидо гумон ба зотулҷанб, (яъне варами пардаи даруни паҳлӯ) буд.

Баъдан ин гумон мусаллам гардид, вале ҳунгири накард. Баданаш гарму ахлоташ беш ва сафедранг буд.

Рӯзи ёздаҳум, ки ўро дидам, дасту пояш мисли ях буд ва ба ҳеҷ васила гарм намешуд. Қабл аз он ҳам таб накарда буд.

Аз рӯзи ҳафтум ҳоли ўро ба ман хабар доданд, аммо дар ин дам баданаш сард ва дар чашмонаш осори заъфи ҳувайдо буд.

Хост он рӯз хун гирад. Чун рагашро даст гузоштам,

онро даркашида ва нопадид дидам, ҳамоно ўро аз хунгири манъ кардам. Оби даҳонаш бӯ медод ва ҳолаш чунон буд, ки дар китоби «Бемориҳои ҳод» (асари Букрот) омадааст.

Гумон бурдам, ки аз як рӯз бештар нахоҳад монд. Дарвоқеъ, пас аз ҳафт ё ҳашт соат даргузашт.

ТАЪРИХЧАН БИСТУ НҲҲУМ

Писари Ҳасан ибни Абдӯ ба саҳттарин навъ зуком ва шадидтарин шакле, ки ман назирӣ онро надида будам, мубтало гардид.

Навъи сабуктари он дар бемор маъмулан як моҳ ё бештар боки мемонад. Сипас ба сари сина осор гузошта, сабаби сурфа ва ахлот мегардад.

Ҳоли вай дар ними рӯз сабуки ёфт ба ҳоле, ки гӯё ҳеҷ асаре дар бемор боки нагузошт, вале охир ба дарди пайвандгоҳи камар мубтало гардид.

Бояд донист, ки ин ҳолатро Чолинус чунин шарҳ додааст: — «Дафъи маводди изофӣ танҳо аз роҳҳои оддӣ бадан нест, балки аз маҳалли иттисоли аъзо низ, мумкин аст, ба амал ояд».

Ба ҳамин ҷиҳат зукоми бемор ногаҳон ва зуд беҳбудӣ ёфт, вале дарди пайвандгоҳи камар пайдо гардид, зеро маводди изофӣ ба тарафи бандҳо кашида шуда буд.

ТАЪРИХЧАН СИҲУМ

Яке аз бузургони Бағдод дарде дар варик, (яъне қисмати болои рон) дошт. Табиб вайро ба иллати равшани пешоб ва танумандӣ ва сангинии ғизояш давои маснон (яъне дарахтест сершира) ва шоҳтарра дод, вале дардаш зиёдтар шуд ва беморнаш шиддат ёфт ба тарзе ки қодир набуд, рост қарор гирад.

Пас аз он ба вай дастури шустанӣ меъда дод, вале ҳоли бемор бадтар шуд, он гоҳ маро ба кӯмак талабид.

Ман вайро бо меъдаи пур чандин бор доруи қайовар додам ва пас аз он хардал ба ҷойдодӣ дард молидам, то он ки обила қард.

Дардаш каму сабук шуд, то он ки қисмати аъзамӣ дард аз байн рафт. Сипас меъдаи вайро пок намудам, ки бар асари он рӯдан бемор оромӣ ёфту ҳолаш беҳ шуд.

ТАЪРИХЧАИ СИВУ ЯКУМ

Хохари Варроқ ба дарди варик, (яъне қисмати бо-лоии рон) гирифтор шуд. Бад-ӯ дастури шустани меъда додам, вале у ба тарафи исҳолавари гироид. Сипас, дастур додам, ба оби моҳии шӯр меъдаро пок намояд. Чунин кард ва пас аз муддате оромӣ, беҳбудӣ ёфт.

ТАЪРИХЧАИ СИВУ ДУВВУМ

Бемории Ибни Далел низ ба монанди бемории хоҳари Варроқ буд. Вай меъдаро пок накард, дар натиҷа аз дасти ин беморӣ ланг шуд. Сипас, миқдори зиёде ширан ҳиндувона нушид ва шифо ёфт.

ТАЪРИХЧАИ СИВУ САВВУМ

Нисари Амру ибни Ваҳоб таб кард ва ярақони шади-де бар ӯ пайдо шуд ба тарзе, ки чашмонаш рӯзи панҷум ба монанди як тикка заъфарон шуда буд.

Рузӣ нӯҳум ба ҳабсулбавл, (яъне банди пешоб) ги-рифтор шуд. Пешобаш бисёӣ кам ва ба мизони се қат-ра монанди моеӣ халтаи сафро буд. Миҷозаш бисёӣ ба сиёҳӣ майл мекард. Рузӣ шашум пешобаш сиёҳ ва баъд сурхи ҳамроҳ бо кафи зарде буд.

Сипас, шаби ёздаҳум ба руоф, (яъне аз бинӣ омада-ни хун) мубтало шуд ва аз бинии рӯсташ хуни зиёде омад. Шаби сиздаҳум даргузашт, дар ҳолате, ки ҳавос-саш бачо ва то мавқеи марғ ҳушёр буд. Бемории ҳик-ҳикаю зуком бар вай чира шуд ва инчунин варами цига-раш намоён буд.

ТАЪРИХЧАИ СИВУ ЧАҲОРУМ

Ибни Носир дар ними тан аз даруни бадан ҳарорат-ро эҳсос мекард. Ними дигар монанди ях сард буд. Та-рафи сарди бадан набз надошт, вале дар қисмати гарм набзаш тунду тез буд.

Рағҳои гарданаш бархеста ва пешобаш сафед ба монанди оби чорӣ буд. Чашме, ки дар тарафи сард буд, беандоза хурд ва дарҳам кашида буд.

МУНДАРИЧА

Муҳаммад Закариёи Розӣ	3
Сирати фалсафӣ	33

ТИББИ РҶҶОНИ

Фасли якум — Ситоиши фазилати ақл	45
Фасли дуюм — Идора ва шикасти ҳавову ҳавас. Баъзе ақонди касоне, ки муосири Афлотуни ҳаким будаанд	47
Фасли саввум — Еддошти афкоре, ки қабл аз зикри падидаҳои бади нафс шудаанд	60
Фасли чаҳорум — Шинносонидани ашхос бо айбҳо	61
Фасли панҷум — Ишқу улфат ва ҷумлаи суҳан оид ба лаззат	63
Фасли шашум — Такаббурию худписандӣ	74
Фасли ҳафтум — Ҳасадбарӣ	75
Фасли ҳаштум — Худдорӣ аз ғазаб	81
Фасли нухум — Худдорӣ аз дурӯғгӯӣ	82
Фасли даҳум — Мумсикӣ	85
Фасли ёздаҳум — Амрҳои зарарнок	86
Фасли дувоздаҳум — Наҷотёбӣ аз ғам	88
Фасли сенздаҳум — Зарари пурхӯрӣ	93
Фасли чаҳордаҳум — Зарари майпарастӣ	96
Фасли понздаҳум — Ҷимӯ	98
Фасли шонздаҳум — Ҳавасмандии бозӣ ва тариқа	100
Фасли ҳафтдаҳум — Иқтибосу дарёфт ва масраф	103
Фасли ҳаждаҳум — Талаби мартабат ва чоҳу манзалати дунёӣ	107
Фасли нуздаҳум — Рафтори бофазилат	113
Фасли бистум Бими марг	115

АЛОМОТИ ИҚБОЛ ВА ДАВЛАТ

Аз китоби «Лаззат»	123
Порчае чанд	134
Қиссаҳо ва ҳикоеҳои беморон	140

Закариёи Розӣ

- З 20 Мунтахаби осор: Ҳикоятҳо (Барои бачаҳои синни миёна ва калони мактабӣ). Душанбе: Адиб, 1989.—160 с.

Олими шаҳри тоҷик, яке аз ситораҳои пурҷилои фарҳангу тамаддуни асрҳои IX—X Закариёи Розӣ дар ин рисола ба ҷавобону навраҳои ҳислатҳои ҳамадан инсонӣ — ифбат, сидқу сафо, покизагии ахлоқ, нақурӯӣ ва нақуном зистанро бо ақоиду афкори муътамади ҷлмӣ баён намудааст ва онро метавон дастури пуразиши зиндагӣ номид.

Закарие Розе

Духовная медицина.

Книга представляет собой назидательные истории для юношества. Автор — ученый IX—X вв., дает наставления молодым, воспитывает в них верность, честность, справедливость, проповедует стремление к знаниям, любовь к Родине.

З 4803540201 — 304
М 503(12) — 89 — 192 — 89

ББК 87.717

Для среднего и старшего школьного возраста
Мухаммад Закарие Рози

ДУХОВНАЯ МЕДИЦИНА

(на таджикском языке)

Мухаррири ориш *У. Ашӯров*
Мусаввир *Ф. Хоҷаев*
Мухаррири техникий *М. Саидова*
Мусахҳех *М. Холматова*

457.

«ДІВЬ»